ॐ तत्सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः

तृतीयो भागः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन गार्ग्यगोत्रजचित्तपावनब्राह्मणेन

पुण्यपत्तनस्थेन संशोधितम् ।

प्रथमं स्करण ।

पुण्यपत्तने

अष्टेकर कंपनी

इत्येतैः प्राकाश्यं नीतम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४०

भूमिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्पादाचार्यविरचितग्रंथानां अल्पमूल्या आवृत्तिः संप्रति मुद्रायितुं प्रवृत्ता वयमित्येतद्विदितमेव । तस्या अयं तृतीयो भागः । भगवता बादरायणेन प्रणीतानि वेदान्तसूत्राणि श्रीशंकराचार्यैः विरचितेन शारीरकभाष्येण सह अस्मिन्नस्माभिमुर्द्रयितानि । अस्मिन्भाष्ये शांकरी विद्या प्रकृष्टत्वेन विभातीति सकलावनितलतत्त्वज्ञानामैकमत्यम् ।

पश्चिमदिग्देशस्थगौरकायजनसमूहान्योन्यस्पर्धाजनितेन चतुर्वर्षात्मकेण भीषणसंग्रामेण मुद्रणकार्ये आनीतानामनेकविधानामापत्तीनां पारं महता प्रयासेनापि गतवन्तो वयमित्येष केवलो भगवत्कृपाया एव प्रभाव इति मन्यामहे वयम् । श्रीमदाचार्याणां प्रकरणग्रंथादीनामपि भागद्वयं संमुद्र्य नातिचिरात्कालात्तत्तत्त्वविद्यार्थिप्सून्मोदयिष्याम इत्याशास्महे ।

प्रकाशकाः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यविषयानुक्रमणिका

ोऽध्यायः मन्वयाख्यः ।

१८ २० परमात्मैवांतर्यामी 'योंऽतरो यमयति' [बृ. ३.७.३].

२१—२३ 'यत्तदद्रेश्यं' [मुं. १.१.६] इत्यदृश्यत्वादिगुणको भूत-योनिः परमेश्वर एव ।

२४ ३२ 'वैश्वानरः आत्मा' [छां. ५.११.६] परमेश्वर ए ।

तृतीयः पादः ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्व ाख्यः ।

१ ७ 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षं ओतं' [मुं. २.२.५] इत्येत-द्द्युप्रभृतीनां ओतत्ववचनादवगतं द्युभ्वाद्यायतनं पर-मेव ब्रह्म ।

८ ९ भूमरूपता [छां. ७.२३] परमात्मनः ।

१०—१२ अक्षरं [बृ. ३.८.८] परमेव ब्रह्म ।

१३ 'त्रिमात्रेणोंकारालंबनेन परमात्मानं' [प्रश्न ५.५] अभिध्या-यतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

१४ २१ 'दहरः' [छां. ८.१.१] परमेश्वरः ।

२२ २३ 'न तत्र सूर्यो भाति' [मुं. २.२.१०] इत्यत्र यं भान्तं सर्व-मनुभाति तद्ब्रह्मैव ।

२४—२५ 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषः' [कठ. ४.१२] परमात्मैव ।

२६—३३ देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामाधिकारः । वेदस्य नित्यत्वम् ।

३४—३८ नाधिकारः शूद्राणाम् ।

३९ 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति' [कठ. ६.२] इत्यत्र प्राणस्य परमात्मानिश्चयः ।

४० 'एष संप्रसादो परं ज्यो रूप पद्य' [छां. ८.१२.३] इत्यत्र परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् ।

४१ 'आकाशो वै नाम' [छां. ८.१४] इत्यत्र परमेव ब्रह्म आकाशशब्दम् ।

४२ ४३ ' तम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [बृ. ४.३.] इतीदं परमेश्वरोपदे परमेव वाक्यम् ।

ः पादः । अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्व ाख्ः ।

१ 'मह ः परमव्यक्तं' [. ३.११] इत्यत्र अव्यक्तशब्दे

सांख्यपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ।

८ १० 'अजामेकां [श्वे. ४.५] इत्यस्मिन्मंत्रे न काचित्प्रकृतिः प्रधानं नाम अजा त्रेणाम्नाय । परमेश्वरादुत्पन्ना प्रकृतिभूतेय जा प्रतिपत्तव्या ।

११—१३ 'पंच पंचजनाः' [बृ. ४.४.१७] इत्यस्मिन्मंत्रे न सांख्यानां पंचविंशाति त्त्वानामुपसंग्रहः, किं तर्हि, प्राणादय एव पंच निर्दिष्टाः ।

१४—१५ वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मविषयं गतिसामान्यम् । 'अ द्वा इदमग्र आसीत्' [तै. २.] इत्यत्र, च्छब्दः नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण प्रसिद्ध इत्यतः,—सदेव ब्रह्म असदिवासीदित्युपचर्यते ।

१६—१८ 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता' [कौ. ४.१९] इत्यत्र परमेश्वर एवायं सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेषु अवधारितः ।

१९—२२ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' [बृ. २.४.५] इत्यत्र परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेशः।

२३—२७ आत्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वं च ।

२८ प्रधानकारणवादप्रतिषेधेन अण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धाः ।

द्वितीयोऽध्यायः अविरोधाख्यः ।

प्रथमः पादः ंख्यये णादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्त मन्वयविरोधपरिहाराख ः ।

१— २ कपिलस्य तंत्रं वेदविरुद्धम् । न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिकल्पनयै , किं तर्हि, आत्मभेदकल्पनयापि ।

३ योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता ।

४—११ आगमवशेन आगमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्र ज ः कारणं प्रकृतिश्च ।

१२ एतेन प्रधान रणवादनिराकरणेन अण्वादिकारणवादा अपि निराकृताः ।

१३ णः अनन्यत्वेऽपि उपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः।

१४—२० कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मकार्यत्वं तदनन्यत्वं च ।

२१—२३ यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैव । अ : स्वतंत्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः कुर्यान्नाहि म् । यदा तु अभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतं तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, न तु परमार्थतोऽस्ति सारः ।

२४—२५ परिपूर्णशक्तिकं ब्रह्म न बाह्यं साधनमपेक्षते ।

२६—२९ ब्रह्म सर्वव्यवहारास्पदं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमवतिष्ठते ।

३०—३१ एकस्यापि ब्रह्मणः उपपद्यते विचित्रो विकारप्रपंचः ।

३२—३३ इयं जगद्बिंबविरचना परमेश्वरस्य लीलैव केवला ।

३४—३६ वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवग न्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति । प्राक्सृष्टेः वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणः अभावात् तुल्यैवाद्या सृ : प्राप्नोतीति चेत्—नैष दोषः, अनादित्वात्संसारस्य ।

३७ उपसं रः ।

द्वितीयः पादः । सांख्यादि तानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।

१—१० ंख्यानां प्रधानकारणवादस्य निराकरणम् ।

११ चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्येऽपि जगति चैतन समवेयात्—इत्येतस्य वैशेषिकाभ्युपगमस्य निराकरण ।

१२—१७ वैशेषिकाणां परमाणुकारणवादस्य निराकरणम् ।

१८—२७ सर्वास्तित्ववादिनां बौद्धानां निराकरणम् ।

२८—३२ विज्ञानवादिनां बौद्धानां निराकरण ।

३ —३६ आर्हतमपि मतं अ तम् ।

३७ ४१ पाशुपतानां ईश्वरकारणवादोऽप्यसंग : ।
४२—४५ पांचरात्रम मसंगतम् ।

तृतीयः पादः । पंचमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यः ।

१— ब्रह्मकार्यं वियत् ।
८ आकाशाद्वायुः ।
९ ब्र णः दात्मकस्य न कुतश्चिदन्यतः उत्पत्तिः ।
१० वायोरग्निः ।
११ अग्नेरापः ।
१२ अद्भ्यः पृथिवी ।
१३ परमेश्वर एव तेन तेनात्मना अवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजति ।
१४ विपर्ययेण अप्ययक्रमः ।
१५ एतस्माज्जायते प्राणः मनः वैंद्रियाणि च ।
१६ न जीवस्य देहाश्रयौ उत्पत्तिप्रलयौ स्तः ।
१ नात्मा जीवः उत्पद्यते बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभाग-प्रतिभानम् ।
१८ आत्मा (ंख्यानामिव) नित्यचैतन्यस्वरूप एव, न कण-भुजानामिव आगंतुकचैतन्यः ।
१९—३२ यस्मात्परमेव ब्रह्म जीवः, तस्माद्यावत्परं ब्र तावानेव जीवः । तस्माद्विभुर्जीवः, न अणुः ।
३३—३९ कर्ता चायं जीवः ।
४० आत्मनः कर्तृत्वं उपाधिनिमित्तं, न स्वाभाविकम् ।
४१—४२ परस्मादात्मनः जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य सारस्य सिद्धिः ।
४३ ५३ जीवस्य ईश्वरांशत्वम् । य । जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनुभवति । जीवस्यापि भ्रमनिमित्त ए दुःखाभिमानो न पारमार्थिकः ।

चतुर्थः पादः लिंगशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यः ।

१ ४ प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकाराः ।

५ ६ पंच बुद्धींद्रियाणि, पंच कर्मेंद्रियाणि, एकं मनः इति प्राणाः। प्राणाः सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च ।

८ मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकारः ।

९ १२ मुख्यः प्राणः प्राणोऽपानो व्यान उदानः मान इति पंचविधः ।

१३ अणुश्चायं मुख्यः प्राणः ।

१४ १६ वागादीनां प्राणानां देवताधिष्ठितत्वमेव ।

१ १९ तत्त्वांतरभूता एव मुख्यात्प्राणादितरे ।

२० २२ नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकर्तृकम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदानीं नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते । त्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव भूतभौतिकविषय उपपद्यते ।

तृतीयोऽध्यायः धनाख्यः ।

प्रथमः पादः पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य गत्यागतिचिं वैराग्यनिरूपणाख्यः

१— ७ जीवो मुख्यप्राणसचिवः पूर्वदेहं विहाय देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः असंपरिष्वक्तो देहांतरं गच्छति ।

८ ११ सुकृतदुष्कृते एव देहांतरप्रतिपत्तौ कारणम् ।

१२ २१ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छन्ति । इतरे वदुष्कृतानुरूपाः यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे तेषां क्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृद्द्वावर्ती तृतीयः पंथा भवति । आंडजं जीवजं उद्भिज स्वेदजं इति चतुर्विधः भूतग्रामः ।

२२ आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्य अवरोहप्र रः ।

२३ अल्पेनैव कालेन अवरोहः ।

२४ २ अन्यैर्जीवैराधिष्ठितेषु व्री दिषु सर्ग त्रमनुशयिनः प्रतिप-

द्यन्ते । ततः अन्नाद्रेतः रेतसः शरीरं जायते ।

द्वितीयः पादः तत्त्वंपदार्थपरिशोधनाख्यः ।

१ ६ ागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ।

७— ८ सुषुप्तावस्थापरीक्षणम् । आत्मैव सुप्तिस्थानम् ।

९ स एव जीवः प्रतिबुध्यते ।

१० मोहस्वापयोः भेदः । मोहः द्वारं मरणस्य । यदास्य सावशेषं कर्म भवति दा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः, यदा तु निरवशेषं दा प्राणोष्माणावपगच्छतः ।

११—२१ अपास्तसमस्तविशेषमेव ब्र ।

२२—३० निरस्तसमस्तप्रपंचं ब्रह्म ।

३१—३७ कानिचित् वाक्यानि आपातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव, तेषां परिहारः ।

३८—४१ इष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं त्रिविधं जंतूनां कर्मफलं ईश्वराद्भवितुमर्हति । जैमिनिः धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । बादरायणस्तु ईश्वरमेव फलहेतुं मन्यते ।

तृतीयः पादः परापरब्रह्मविद्यागुणोप हाराख्यः ।

१— ४ विद्यैकत्वम् । उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ।

५ सर्वविज्ञानानां समाने विज्ञाने उप हारो भवति ।

६ ८ छांदोग्य [१.२]-बृ दारण्यक [१.३]-प्राणसंवादयोः विद्यैकत्वम् ।

९ ॐ उद्गीथयोः बंधः ।

१० बृहदारण्यक [६.१.१४] छांदोग्य [५.१.१३]—कौषीतकि [२.१४]—प्राण ादिषु एकप्रधान बद्धा धर्मा उपसंहर्तव्याः ।

११ १३ आनंदादयो ब्रह्मधर्माः र्वत्र प्रतिपत्तव्याः । त्यकामत्वादीनां धर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः ।

१४—१५ 'इंद्रियेभ्यः परा र्थाः' [कठ. .१०—११] इत्यत्र पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपादितः ।

१६—१ 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' [ऐ. १.१] इत्यत्र पर एवात्मा इह आत्मशब्देन गृह्यते ।

१८ 'स्माद्वा एतदशिष्यन्तः' [।. ५.२], 'द्विद्वां : श्रोत्रियाः' [बृ. ६.१] इत्युभयत्र वा ।विज्ञानमेव विधीयते नाचमनम् ।

१९. वाजसनेयिशाखायां अग्निरहस्य[श. ब्रा. १०.६.३]—बृहदारण्यक[५.६]योः विद्यैकत्वं गुणोप हारश्च ।

२० २२ 'अहरित्यधिदैवतं' 'अहमित्यध्यात्मं' [बृ. ५.६] अनयोरुपनिषदोः व्यवस्था ।

२ वीर्यप्रभृतीनां ब्रह्मणो विभूतीनां शांडिल्यविद्यादिष्वनुपसंहारः।

२४ शाखांतराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणां आशीर्मंत्रादीनामप्राप्तिः तैत्तिरीयके ।

२५ मंत्राणां कर्मणां वा संनिधिपाठमात्रेण न विद्याशेषत्वम् ।

२६—२८ तांडिशाट्यायनिश्रुत्योः संगतिः ।

२९—३० देवयानः पंथाः पर्यंकविद्यादिषु गुणेष्वूपासनेषु उपलभ्यते।

३१ सर्वासामेव गुणानां विद्यानां अविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति । नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यां [छां. ५.१०.१] अंतरेण विद्याबलं एषा गतिर्लभ्यते । वाजनेयिनां पंचाग्निविद्याधिकारे [बृ.६.२.१५] सत्यं=ब्रह्म उपासते इति व्याख्येयम् ।

३२ ब्रह्मविदः स्वातंत्र्येणैव देहान्युगपत्क्रमेण वा अधितिष्ठन्ति । ऐकांतिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ।

३३ 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि' [बृ. ३.८.८] 'अथ परा यया तदक्षरं' [मुं. १.१.६] इत्युभयत्र अभिन्नमेव ब्र ।

३४ 'द्वा सुपर्णा' [मुं. ३.१.१] 'ऋतं पिबन्तौ' [कठ. ३.१] उभावप्येतौ मंत्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतः नार्थांतरम् ।

३५—३६ तथा 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र' इति श्रुतिद्वये [बृ. ३.४.;

३.५] विद्यैकत्वमेव । पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्य आत्मनः सद्भावः कथितः, उत्तरस्मिंस्तु तस्यैव अशनायादि रध र्तीतत्वम् ; इत्येकार्थतोपपत्तिः ।

३७ ध्यानाय द्विरूपा कृता मतिः एकरूपैव ।

३८ बृ. ५.४ तथा ५.५ इत्यत्र विद्यैकत्वं, (न बृ. ५.४.५ तथा छां. १.६.७ इत्यत्र) ।

९ छां. ८.१.१—५ तथा बृ. ४.४.२२ इत्यत्र सामान्यं विशेषश्च ।

४०—४१ वैश्वानरविद्याविचारः ।

४२ कर्मांगव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि ।

४३ अधिदैवतं वायुः [छां. ४.३], अध्यात्मं च प्राणः [बृ.१.५.२१] इत्येते वायुप्राणौ पृथगेवोपगंतव्यौ ।

४४—५२ अग्निरहस्ये [श. ब्रा. १०.५] मनश्चिदादयः केवलविद्यात्मकाः ।

५३—५४ अनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम् ।

५५—५६ उद्गीथादिकर्मांगावबद्धाः प्रत्ययाः सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् ।

५७ समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयान् ।

५८ वेद्याभेदेऽपि विद्या भिन्ना ।

५९ विद्याभेदे विद्यानामन्यतममादाय तत्परः स्यात् ।

६० काम्याः विद्याः यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा ।

६१—६६ यथाकामं उपासनानां समुच्चयो विकल्पो वा ।

चतुर्थः पादः निर्गुणविद्याया अंतरंगबहिरंगसाधनविचारः ।

१ ७ औपनिषदमात्मज्ञानं स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति ।

८ २० अनुष्ठेयमाश्रमांतरं इति बादरायण आचार्यो मन्यते । सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः, सिद्धं च ऊर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातंत्र्यम् ।

२ —२२ उपा नविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ।

२३ २४ कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता ।

२५ विद्यया स्वार्थसिद्धौ कर्माणि नापेक्षितव्यानि ।

२६—२७ आश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्ते ।

२८ ३१ प्राणात्ययप्रसंगे प्राण धारणाय अभक्ष्यमपि भक्षयितव्यं, स्वस्थावस्थायां तु त कर्तव्यं विद्यावतापि ।

३२—३५ आश्रमकर्माणि विद्यामकामयमानस्य, न फलांतरमकामयमानस्य ।

३६—३९ विधुरादीनामपि विद्यायामधिकारो न विरुध्यते ।

४० प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यप्रतिपात्तिः ।

४१ ४३ यदि ब्रह्मचारी अवकीर्येत तस्य प्रायाश्चित्तम् ।

४४ ४६ उपासनानि यजमानकर्माणि ऋत्विक्कर्माणि वा ।

४७—४९ विद्यासहकारिणो मौनस्य [बृ. ३.५.१] बाल्यपांडित्यवद्विधिरेव ।

५० बाल्यस्य लक्षणम् ।

५१ कर्मजनितं विद्याफलं ऐहिकमामुष्मिकं वा ।

५२ विद्यालक्षणे फ उत्कर्षापकर्षः न मुक्तिफले ।

चतुर्थोऽध्यायः फलनिर्णयाख्यः ।

प्रथमःपादः जीवन्मुक्तिनिरूपणाख्यः ।

१ २ प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या, दर्शनपर्यवसाना ।

३ आत्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ।

४ न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ।

५ ब्रह्मदृष्टिरेव आदित्यादिषु [. ३.१९.१]

६ 'य एवासौ तपति मुद्गीथमुपासीत' [छां. १.३.१] इत्यत्र आदित्यादिदृष्टय एव उद्गीथादिषु ।

७ १० आसीनकर्म उपासनम् ।

११ यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः ैकर्यैणैकाग्रता

भवति तत्रैवोपासीत ।

१२ आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् ।

१३ ब्रह्माधिगमे ति उत्तरपूर्वस्य विनाशः ।

१४ पुण्यस्यापि मेणः अघवद् श्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । तस्यापि ज्ञानफलप्रतिबंधित्वप्रसंगात् ।

१५ प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयेते । नतु आरब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् ।

१६—१ न ब्रह्मविदः आगाम्याग्निहोत्रादि संभवति । सगुणासु तु विद्यासु भवति ।

१८ विद्या युक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टम् ।

१९ आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम श्यं भवति ।

द्वितीयः पादः उत्क्रांतिगातिनिरूपणाख्यः ।

१— २ अपरा विद्या । प्रायणकाले वाङ्मनसि संपद्यते ।

३ मनः प्राणे ।

४— ६ प्राणः विज्ञानात्मनि जीवे । प्राणसंपृक्तस्य जीवस्य तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ।

७ अविद्वान् पुनर्भवाय भूतसूक्ष्मामाश्रित्य रति । विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते ।

८—११ तेजआदि भूतसूक्ष्मं आ संसारमोक्षादवतिष्ठते ।

१२—१४ परा विद्या । अभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रांत्योः ।

१५ परब्रह्मविदो कृत्स्नं कलाजातं ब्रह्मैव पद्यते ।

१६ विदुषः कलाप्रलयो निरवशेषः ।

१ अपरा विद्या । विद्वान्मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या निष्क्रामति, इतराभिरितरे ।

१८—१९ शताधिकया रात्रिंदिवं अविशेषेण रश्म्यनु ारी ।

२० २१ दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्ये विद्याफलम् ।

तृतीयः पादः सगुणविद्यावतो मृतस्योत्तरमार्गाभि ख्यः ।

१— ३ सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरादिनैवाध्वना रंहति। अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्ता- न्मासेभ्यः संवत्सरं वत्सरादादित्यं आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं विद्युतः वरुण ोकं वरुणादधि इंद्रप्र- जापती ।

४— ६ आतिवाहिका एवैते ।

—१४ एनान्ब्रह्म गमयति। कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मैतत्

१५—१६ न प्रतीकालंबनानां इतरैस्तुल्यफलत्वम् ।

चतुर्थः पादः प्राप्तिब्रह्मलोकस्थितिनिरूपणाख्यः ।

१— ३ परा विद्या। देवलोकाद्युपभोगस्थानेषु केवलेनैवात्मना आविर्भवति ।

४ परस्मादात्मनः अविभागेनैवावतिष्ठते ।

५— आत्मरूपस्यार्थभेदाः ।

८— ९ संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपात्तिः ।

१०—१४ अभावः शरीरेंद्रियाणां मोक्षे ।

१५—१६ एकोऽपि विद्वानैश्वर्ययोगात्सर्वाणि शरीराण्याविशति ।

१ —२२ गदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति। म्यग्दर्शनविध्वस्त तम ां सिद्धै- वानावृत्तिः ।

|| ॐ तत्सत् ||

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

ह्मसूत्रभा यम्

प्रथमः समन्वयाध्यायः ।

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

उपोद्घातः ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोः तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरि रेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि तरामितरेतरभावानुपपत्तिः, इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेन, अत्यंतावि विक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य, अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह— कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते— स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबंधनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चंद्रः सद्वितीयवदिति ॥

कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते एव विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्ति नियमः पुरोवस्थिते एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ।

तमेतमेवंल णमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च स्तुस्व-

रूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते, तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । उच्यते—देहेंद्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहींद्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । नचाधिष्ठानमंतरेणेंद्रियाणां व्यवहारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असंगस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथाहि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबंधे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दंडोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हंतुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रत्यभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबंधमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदं असंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रं अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि—'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा देहधर्मान्— स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लंघयामि चेति । तथेंद्रियधर्मान्—मूकः, काणः, क्लीबः, बधिरः, अंधोऽहमिति । त । अंतःकरणधर्मान्कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसा-

यादीन् । एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिः अनंतो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां, तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥

१ * जिज्ञासाधिकरणम् । सू० १ ।

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

तत्राथशब्द आनंतर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति, पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलतः आनंतर्याव्यतिरेकात् । सति चानंतर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञा ।पि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानंतर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथाच हृदयाद्यवदानानामानंतर्यनियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतंत्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वान्न पुरुषव्यापारतंत्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुंजानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते— नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः,

* अधिकरणमिति–विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तः इत्येकैकमधि रणं पंचावयवं ज्ञेयम् ।

शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च। तेषु हि त्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानंतर्यमुपदिश्यते॥

अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः ाधनानां अनित्यफलतां दर्शयति— 'यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिः। था ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयाति— 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिः। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा ा। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' इति। अतएव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थांतरमाशंकितव्यम्। ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबंधसामान्यस्य विशेषनि त्वात्। एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्। न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थाक्षिप्तत्वात्। ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम्। तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि। यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत्। श्रुत्यनुगमाच्च। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्यंतं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगंतुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्॥ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम्। अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति। उच्यते— अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते,

बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इंद्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येत अनर्थं चेयात् । तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥

२ जन्माद्यधिकरणम् । सू० २ ।

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तत् ब्रह्म इत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः ॥२॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभंगं समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलय भवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसंबंधार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिंत्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभंगं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु "जायतेऽस्ति" इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशंक्येत, तन्मा शंकि

इति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणात् तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । नच यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्यो वाऽभावाद्वा सारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । नच स्वभावतः, विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादि साधनं मन्यन्ते ईश्वरकारणवादिनः ॥

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु, तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथाहि—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति श्रुतिः 'पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद' इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं, अनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति । तथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति', "उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति" इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । नतु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतंत्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तुतंत्रत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतंत्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतंत्रमेव, भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणानार्थिकैव प्राप्ता । न । इंद्रियाविषयत्वेन संबंधाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणींद्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि । सति हींद्रिय-

विषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धम्—इति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।' तस्य च निर्णयवाक्यम्—'आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनंदेन जातानि जीवन्ति । आनंदं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव सर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥

३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । सू० ३ ।

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यं अनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः,—'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इत्यादिश्रुतेः—तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥ अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यते इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्रेणैवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादिसूत्रेण केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत तामाशंकां निवर्तयितुमिदं

सूत्रं प्रववृते शास्त्रयोनित्वादिति ॥
४ समन्वयाधिकरणम् । ०४ ।

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वं, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति, प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः, तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अतएव 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मंत्राणां च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायकत्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । अतो न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, इति प्राप्ते उच्यते—

तत्तु समन्वयात् ॥४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम्, समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्यादीनि । नच तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, 'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमंतरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति, नैष दोषः,

हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः। देवतादिप्रतिपादनपरस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति, एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । नहि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेण प्रमाणत्वं न दृ ं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यंतत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते— यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः— "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं" इति । "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" "तस्य ज्ञानमुपदेशः" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्— कर्मकांडे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानसापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति । 'य आत्माऽपहतपाप्मा...सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासी ' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिविधानेषु सत्सु, कोसावात्मा किं तत् ब्रह्म इत्याकांक्षायां त्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः— नित्यः सर्वज्ञः र्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानंदं ब्र इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च

शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमा थने हानोपादाना भवात्, सप्तद्वीपा वसुमती, राजा गौ गच्छति इत्यां वाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्रियं नायं र्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप संसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदे यदि रज्ज स्वरूपश्रवणमात्रेण इव र्पभ्रान्तिः, सारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्र णमात्रेण निवर्तेत । नतु निवर्तते, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि सारिधर्मदर्शनात्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या तव्यः' इति च श्रवणोत्त कालयोः मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयै शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगंतव्यमिति ॥

अत्राभिधीयते— न । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचि मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा "अथातो धर्म जिज्ञा ा" इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जि ज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्य सु दुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेंद्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनु यते । तश्च तद्धेतोर्धर्मस्यापि तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारि तारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्याविद्वत्तादिकृतमाधिकारितारतम्यम् तथाच यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलै रिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम त्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' इत्यस्माद्गम्यते । तथ मनुष्यादिषु स्थावरान्तेषु खलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शी नात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःख ारतम्यमनित्यं सारूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथाच श्रुतिः— 'न ह वै सशरीरस्य तः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति यथावर्णितं संसाररूपं अनुवदति । 'अशरीरं वाव न्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति प्रियाप्रियस्प

र्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किंचित्परिणामि नित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम् । यथा वा सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं, यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तत् ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपिच 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानंतरमेव मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथाच आचार्यप्रणीतं

न्यायोपबृंहितं सूत्रं—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्गः' इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति।

चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्। यथा 'अनंतं वै मनोऽनंता विश्वेदेवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति' इति। न चाध्यासरूपम्। यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्या :। नापि विशि क्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वाव वर्गः' 'प्राणो वाव संवर्गः' इतिवत्। नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्मांग स्काररूपम्। संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत। 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्व शयाः' इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिरूपत्वे न सामंजस्येनोपपद्येरन्। तस्मान्न पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्। अतो न पुरुषव्यापारतंत्रा ब्रह्मविद्या। किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवत् वस्तुतंत्रा। एवंभूतस्य ब्रह्मणतज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम्। नच विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' इति च। तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत्। न। अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य। नहि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य—वेदितृ—वेदनादिभेदमपनयति। तथाच शा — 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद :। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः... न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इति चैवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षते

इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादि विकार्यं, उत्पाद्यं वा घटादि, नित्यं दृ लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं, सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्येव । नापि ंस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा । न तावत् गुणाधानेन संभवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथा आदर्शे निघर्षणक्रियया ंस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत् । न । क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा स्वाश्रयक्रियया विक्रियेत अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानि म् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया आत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते ॥

ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया त्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियते इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिनः आरोग्यफलं, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' इति मंत्रवर्णात् । 'आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति च । तथाच 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी र्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति, ' पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' इति च । एतौ मंत्रौ अनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्म-

भावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गंधमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥

ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इति, 'संध्यां मनसा ध्यायेत' इति चैवमादिषु । ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतंत्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतंत्रमेव तत् न चोदनातंत्रं नापि पुरुषतंत्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः', 'योषा वाव गौतमाग्निः' इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतंत्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातंत्रा नापि पुरुषतंत्रा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतंत्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातंत्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अपि अनियोज्यविषयत्वात्कुंठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, नच तत्रात्यंतिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यंतिकपुरुषार्थवांछिनं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिभिः । यदपि अकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ।

तथाच श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति । "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम्॥

यदपि केचिदाहुः—प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति इति, तन्न । औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसौ उपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मस्वरूपः उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्याविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात् । नन्वात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न । तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । नहि अहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकांडे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा । अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो, विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अतएव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥

यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपिच 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसंगः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। नहि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति, उच्यते—

अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । दवगत्या मिथ्याज्ञानस्य सारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियते इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन ।(अपिच 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थाना ुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । नच स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबंधिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् । । च दग्धेंधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयं आनर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥)

\ यदप्युक्तं— कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमंतरेण वस्तुमात्र च्यमानं अनर्थकं स्यात् ' सद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति, तत्परिहृतम् । रज्जुरियं नायं र्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वं नात्र रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं द मिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुंडलिनः कुंडलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुंडलवियुक्तस्य कुंडलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुंडलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । दुक्तं श्रुत्या 'अशरीरं वाव न्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेन्न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नहि आत्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । त्कृतधर्माधर्म-

निमित्तं शरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः, शरीरसं धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरे राश्रयत्वप्रसंगात् ,अंध रं-पैरषानादित्वकल्पना, क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां द कर्तृत्वमिति चेन्न,धनदानाद्युपार्जितभृत्य बंधित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः, न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिभाव ध-निमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यी रिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः। यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य तस्मिन्पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मंदांधकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथावा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पंडितजनामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यातिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य, द्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—'तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं ते, अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' इति । 'सचक्षुरचक्षुरिव कर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव' इति च । स्मृतिरपि च—"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याच णा विदुषः सर्वप्र त्य-बंधं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं सारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं सारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्य ॥

यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो, न र रूपपर्यवसायित्वमिति । न । श्रवणवदवगत्यर्थत्वान्मनननि-

दिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम्। ननु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतंत्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवंच सति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारंभ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—"अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति", "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारंभः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । नह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ सत्यां निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति। अपिचाहुः— "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति ॥४॥

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

५ ईक्षत्यधिकरण । सू० ५-११ ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामंतरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणांतरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्या-

भासयुक्त्याभासाविप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ॥

तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं स्वतंत्रं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः— यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम्? यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्मेत्यभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमुपगन्तव्यम् । नहि सर्वदा सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि— ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म, तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । नच ज्ञानसाधनानां शरीरेंद्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः । इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥५॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वं, ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कथम्? एवंहि श्रूयते— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथान्यत्र— 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा

इति। स इमाँल्लोकानसृज ' इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाच े। क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह— ' ईक्षांचक्रे। प्राणमसृजत' इति। ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरितिवत्। न धातुनिर्देशः। तेन 'यः र्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। स्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि॥

यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, न्नोपपद्यते। नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं भवति। ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति। तदपि नोपपद्यते। यदि गुणसाम्ये सति स्त्व्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य र्वज्ञं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्तमोऽव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबंधकशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत। अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते। न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति। तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्व ्। योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम्। अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्यापि कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिंडादेर्दग्धृत्वम्, तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम्। यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यासंभवादिति, अत्रोच्यते— इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति। यस्य हि सर्वविषयावभा नक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति ोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्। ना ौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातंत्र्यव्यपदे ो नोपपद्यत इति चेन्न, प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातंत्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, नतु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्म योगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः। न। असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाश इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्। एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत' इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्य ्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत्कर्म, यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति? तत्त्वान्यत्वाभ्यां

अनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबंधमंतरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति, सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिचाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य । मंत्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' इति च ।। ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबंधकारणवानीश्वरादन्यः संसारी, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्यते, संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ? अत्रोच्यते— सत्यं, नेश्वरादन्यः संसारी । तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबंध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबंध इव व्योम्नः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबंधाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण । सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां, तथा प्रपंचयिष्यति— 'न विलक्षणत्वादस्य–' इत्येवमादिना ।।५।।

अत्राह— यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति तदन्यथाप्युपपद्यते, अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचा–

रो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्न गें चेतनवदुपचारो भविष्यति 'तदैक्षत' इति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानंतरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इति चाचेतनयोरप्यत्तेज गोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् त्कर्तृकमपीक्षणं औपचारिकमिति गम्यते, उपचारप्राये वचनात् । एवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥६॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकमीक्षितृत्वं, अप्तेजसोरिवेति, तद त् । कस्मात्, आत्मशब्दात् । ' देव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत' इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ, तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह— 'सेयं देवतैक्षत' 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत । न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अप्तेजसोस्तु—विषयत्वादचेतनत्वं, नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, नचात्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति— युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥६॥

अथोच्येत— अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः सर्वार्थका–

रित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः । अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति, भूतात्मा इंद्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्। यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥७॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालंबनं भवितुमर्हति, 'आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद', 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दावाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्। नतु निर्दोषं इदं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम्। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतयान्धगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत्। तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम्। एवंच सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे "अहमुक्थमस्मीति विद्यात्" इतिवत्संपन्मात्रमिदं अनित्यफलं स्यात्। तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत। तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम्। भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। अपिच क्वचित् गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या, सर्वत्रानाश्वासप्रसंगात्। यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारणः आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति, तन्न। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेंद्रियात्मेति च। साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रक-

रणमुपपन्नं वा किंचिन्निश्चायकमंतरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षितृ, संनिहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः । नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम । तस्माच्चेतनाविषयः इहात्मशब्दः इति निश्चीयते । ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशंकतया व्याख्याय, ततः स्वतंत्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥७॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥८॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथारुंधतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुंधतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुंधतीमेव ग्राहयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । नचैवमवोचत् । -न्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्र ज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति, कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति, यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वात् भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥८॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥९॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते— 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' इति। एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहात्मोच्यते। यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः। अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्। मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबंधादिंद्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति। तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति। स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते। यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्— 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमिति' इति। यथावा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः— 'आप एव तदशितं नयन्ते' 'तेज एव तत्पीतं नयते' इति च। एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति। नच चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत। यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत। श्रुत्यंतरं च— 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति। अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानम्॥९॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात्॥१०॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्, क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं, क्वचिदचेतनं प्रधानं, क्वचिदन्यदेवेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापि ईक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्। नत्वेतदस्ति। समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः। "यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति, 'आत्मत एवेदं सर्वम्' इति, 'आत्मन एष प्राणो जायते' इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः। आ-

रमशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्त-
वाक्यानां चेतनकारणत्वे मानगतित्वं, चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो
गतिसामान्यात् र्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥१०॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥११॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥

६ आनंदमयाधिकरणम् । सू० १२–१९ ।

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः परस्य ग्रंथस्य किमुत्थानमिति उच्यते— द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्', 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेंधनमिवानलम्', 'नेति नेति', इति 'अस्थूलमनणु', ''न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्'' इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वेदान्तवाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः। एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । 'तं यथा यथोपासते तदेव

भवति' इति श्रुतेः, 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति च । स्मृतेश्च—"यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥" इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते— "तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद" इत्यत्र । स्मृतावपि— "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥" इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमंडले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयालिंगात्पर एवेति वक्ष्यति। एवं 'आकाशस्तल्लिंगात्' इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानं उपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमपि अविवक्षितोपाधिसंबंधविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् 'आनंदमयोऽभ्यासात्' इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबंधं निरस्तोपाधिसंबंधं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रंथ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपंच्यते—

आनंदमयोऽभ्यासात् ॥१२॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते— 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः' इति । तत्र संशयः— किमिहानंदमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति, किंवान्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तं, ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात् । कस्मात् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानंदमयो मुख्य एवात्मेति । न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मा आनंदमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वं च श्रूयते— 'तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य' इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनंदमय इत्यर्थः।

नच सशरीरस्य तः प्रियाप्रियसंस्पर्शौ वारायितुं क्यः। तस्मात् र्यैवानं-दमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते— 'आनंदमयोऽभ्यासात्'। पर एवा-त्मानंदमयो भवितुमर्हति। कुतः। अभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात् न्यानंद-शब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते। आनंदमयं प्रस्तुत्य 'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते— 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति' इति, 'को ह्येवा-न्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनंदो न स्यात्। एष वानंदयाति', 'सैषानंदस्य मीमांसा भवति', 'एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति', 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' इति। 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति च। श्रुत्यंतरे च 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इति ब्रह्मण्येवानंदशब्दो दृष्टः। एवमानंदशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्या दानंदमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् आनंदमयस्याप्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः। आनंदमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपादिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यंतमूढानामात्मत्वेन प्र-सिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्, प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वा-न्तरं मुख्यमानंदमयमात्मानमुपादिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथारुंधतीनिदर्शने बह्वी-ष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुंधतीषु दर्शितासु या अंत्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुं-धती भवति, एवमिहाप्यानंदमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे, प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति, अतीतानंतरोपा-धिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः। शारीरत्वमप्यानंदमयस्यान्नमयादि-शरीरपरंपरया प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्। तस्मादानंदमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१३॥

अत्राह— नानंदमयः पर आत्मा भवितुमर्हति। कस्मात्, विकार-शब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः माधिगतः, आनंद-मय इति, मयटो विकारार्थत्वात्। तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषये एवानंदमयशब्द इति चेत्। न। प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्। " त्प्र-कृतवचने मयट्" इति हि प्रचुरतायामपि मयट् मर्यते। यथा 'अन्नमयो

यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमय उच्यते । आनंदप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनंद इत्युक्त्वा ब्रह्मानंदस्य निरतिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट्। यस्मादानंदहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः— 'एष ह्येवानंदयाति' इति। आनंदयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानंदयति स प्रचुरानंद इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानंदमयः पर एवात्मा ॥

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॥१५॥

इतश्चानंदमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्यस्मिन्मंत्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानंतविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थि सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्मान्योऽन्तर आत्मा' इति प्रक्रान्तं, तन्मांत्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः' इति । मंत्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं, अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योऽन्तर आत्माभिधीयते । एतन्निष्ठैव च भार्गवी वारुणी विद्या 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति। स्मादानंदमयः पर एवात्मा॥

नेतरोऽनुप त्तेः ॥१६॥

इतश्चानंदमयः पर एवात्मा, नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् । अनुपपत्तेः। आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते— 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत। यदिदं किंच' इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः, सर्वविकार ृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७॥

इतश्च नानंदमयः संसारी। यस्मादानंदमयाधिकारे— 'र ो वै सः।

रसं ेवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति' इति जीवानंदमयौ भेदेन व्यपदिशति। नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति। कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः', 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृती, यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम्? बाढम्। तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः। तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मा अनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिना। परमेश्वरस्तु अविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः। यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथावा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नात् अनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः', 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम्॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥१८॥

आनंदमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानंदमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम्। 'ईक्षतेर्नाशब्दं' इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसंगात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपंचनाय॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥१९॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनंदमयशब्दः। यस्मादस्मिन्नानंदमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति। तदात्मना योगस्तद्योगः, तद्भावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रम्— 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति' इति। एतदुक्तं भवति— यदैतस्मिन्नानंदमये अल्पमप्यंतरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानंदमये निरंतरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति। तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा। तस्मादानंदमयः परमात्मेति स्थितम्॥

इदं त्विह वक्तव्यम्— 'स वा एष पुरुषोऽन्नर मयः' 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' स्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' तस्मात् 'अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सति आनंदमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति । मांत्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसंगः । अत्राह— युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्य अन्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् आनंदमयात्तु न कश्चिदन्यः आन्तरः आत्मोच्यते, तेनानंदमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति । अत्रोच्यते यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानंदमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनंदमयं प्रकृत्य श्रूयते— 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनंद आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । तत्र यद्ब्रह्म मंत्रवर्णे प्रकृतं— 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति, तदिह 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनंदमयपर्यंताः पंच कोशाः कल्प्यन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगः । ननु आनंदमयस्यावयवत्वेन 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते, अन्नमयादीनामिव 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादि। तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम्? प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनंदमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते— तथा सति तदेव ब्रह्मानंदमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामंजस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानंदमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपिच 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वेदमुच्यते— दप्येष श्लोको भवति । असन्नेव भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । न्तमेनं ततो विदुः' इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानंदमयं, ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोः गुणदोषाभिधानाद्गम्यते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानंदमयस्यात्मनो भावाभावाशंका युक्ता, प्रियमोदादिविशेषस्यानंदमयस्य

सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म, आनंदमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते— 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति? नैष दोषः। पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानंदजातस्य ब्र ानंद इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वं, 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यंतरात्। अपिच आनंदमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगंतव्यम्। निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्— 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनंदं ब्र णो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति'। अपिच आनंदप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पीयस्त्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके तियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति, 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति भूमा' इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानंदमयस्यापि भिन्नत्वम्। ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्यानंत्यश्रुतेः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति च श्रुत्यंतरात्। नचानंदमयस्याभ्यासः श्रूयते। प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते— 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनंदो न स्यात्'। 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति'। 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजाना ' इति च। यदि च आनंदमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानंदमात्रप्रयोगेष्वपि आनंदमयाभ्यासः कल्प्येत। न त्वानंदमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्मात् श्रुत्यंतरे 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्यानंदप्रातिपादिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, 'यदेष आकाश आनंदो न स्यात्' इत्यादिर्ब्रं विषयः प्रयोगो न त्वानंदमयाभ्यास इत्यवगंतव्यम्। यस्त्वयं मयडंतस्यैवानंदशब्दस्याभ्यासः— 'एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, विकारात्मनामेवान्नमयादीनां अनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वा । नन्वानंद यस्योपसंक्रमितव्यस्य अ मयादिवदब्र त्वे ति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दि भवेत्। नैष दोषः। आनंदमयोपसंक्रमणनिर्दे नैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दि त्वात्॥

'तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानंदमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इयं श्रुतिरुदाहृता, । 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा -ध्यमाना नानंदमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रंथस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानंदमयाविषयता । ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुंल्लिंगनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र पुंल्लिंगेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति, तस्यां मयडश्रवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च, युक्तमानंदस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । नचेह विशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानंदमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः ॥

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि— 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानंदमयावयत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते— **'आनंदमयोऽभ्यासात्'**—आनंदमय आत्मेत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । 'अ. ब्लेव भवति' इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । **'विरशब्दान्नो चेन्न प्राचुर्यात्'**— विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते— नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेषु आनंदमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणं अभ्यासात् इति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । **'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'**— र्वस्य हि विकारजातस्य नंदमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते— 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानंदमयस्य मुख्यया वृत्यावयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथा भवं पुच्छवाक निर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥१९॥

अंतरधिकरणम् । २०–२१ ।

अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२०॥

इदमाम्नायते— 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' 'तस्य यथा प्यासं पुंरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' 'इत्यधिदैवतम्' 'अथाध्यात्मम्' 'अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि । तत्र संशयः— किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्सं ारी ूर्यमंडले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, संसारीति। कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे ावत् 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि रूप ुदाहृतम् । अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति । नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय ' इति श्रुतेः, आधारश्रवणाच्च— 'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोन्तरक्षिणि' इति । नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य र्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपादिश्येत । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च । 'स एष ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । 'स एष ये चैतस्माद्वांचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां च' इत्यक्षिपुरुषस्य । नच परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम्, 'एष र्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— 'अंतस्तद्धर्मोपदेशात्' इति । 'य एषोऽन्तरादित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी। कुतः, तद्धर्मोपदेशात्। तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदि ाः। तद्यथा— 'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति। तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति— 'यन्नाम तन्नाम' इति । र्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते— 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे 'ैव ऋक्तत्साम

तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म' इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते, सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतं ऋक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह— 'तस्यर्क्च साम च गेष्णौ' इत्यधिदैवतम् । तथाध्यात्ममपि— 'यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ' इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येव उपपद्यते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः' इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते, "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्" इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोककामेशितृत्वमपि निरंकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः— स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् । "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि" इति स्मरणात् । अपिच यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपादिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्— 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते— 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः' इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति, अत्रोच्यते— स्वमहिमप्रतिष्ठस्यापि आधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति, सर्वगतत्वात् ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमपि अध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरंतरुपादिश्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥२१॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी, 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः' इति श्रुत्यंतरे भेदव्यपदेशात् । तत्र हि 'आदित्यादंतरो यमादित्यो न वेद' इति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते । स एवेहाप्यंतरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति, श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥

८ आकाशाधिकरण । सू. २२ ।

आकाशस्तल्लिंगात् ॥२२॥

इदमामनन्ति— 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच र्वाणि ह । इमानि भू न्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो वैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति । तत्र संशयः— किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः, उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः । ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति, यथा— 'यदेष आ ाश आनंदो न स्यात्' इति, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता यदंतरा ब्रह्म' इति चै मादौ । अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं, भूताकाशमिति । कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । नचायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसंगात् । स्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । नच मुख्य भवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । भवति चेह मुख्यस्यैवाका स्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव मुत्पद्यन्ते' इत्यादिः । नैष दोषः । भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि— 'तस्माद्वा एत स ादात्मन आकाशः भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः' इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि । तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— 'आका स्तल्लिंगात्' । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः, तल्लिंगात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिंगम् 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव मुत्पद्यन्ते' इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । त्यं दर्शित । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिंगं 'आ ाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं

पेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम्— 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति— 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं' इति । अपि चांतवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निंदित्वा, अनंतं किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिना आकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति— 'स एष परोवरीयानुद्गीथः एषोऽनंतः' इति । तच्चानंत्यं ब्रह्मलिंगम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः— प्रथमतरं प्रतीतमपि त् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः— 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो यते— "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः" 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' 'ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म' ' पुराणम्' इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वा धारणा । 'अग्निरधीतेऽनुवाकम्' इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥२२॥

९ प्राणाधिकरणम् । सू० २३ ।

एव प्राणः ॥२३॥

उद्गीथे— 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते— 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभि विशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इति ।

संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' 'प्राणय प्राण ' इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् । वायुविकारस्य पंचवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्त । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु पूर्ववत् इहापि तल्लिंगाद्ब्र णः ए ग्रहणं युक्तम् । इहापि हि क्यशेषे भूतानां वेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न । मुख्येऽपि प्राणे भूत-

संवेशनोद्गमनस्य दर्शना् । एवं म्नायते— "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वा प्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते" इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायां इंद्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवंतीति । इंद्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूत वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपिच आदित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानंतरं निर्दिश्येते । नच तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत मान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह— 'अत एव प्राणः' इति । 'तल्लिंगात्', इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अतएव तल्लिंगात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिंगसंबंधः श्रूयते— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । -नूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि वेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते— स्वापप्रबोधयोरिंद्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न वेषां भूतानाम् । इहतु सेंद्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयैरिंद्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः— "यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" इति । तत्रापि तल्लिंगात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत्पुनरुक्तं अन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्य अब्रह्मत्वमिति, तदयुक्तम् । वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिंचित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पंचवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥

अत्र चिदुदाहरन्ति— 'प्राणस्य प्राणम्', 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च यानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् 'प्राणस्य प्राणम्' इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्रा-

णस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—"वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥२३॥

१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् । सू० २४–२७ ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२४॥

इदमामनन्ति— 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतःपुरुषे ज्योतिः' इति । तत्र संशयः— किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किंवा पर आत्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिंगाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तु तल्लिंगमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः, प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा 'दीप्यते' इतीयमपि श्रुतिः आदित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म 'दीप्यते' इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता । कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । 'परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वं असमंजसम् । अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् । न । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैव आदित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति ।

नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदे विशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नं : पुरुषे ज्योतिः' इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति । यथा— 'तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्' इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् । 'तस्यैषा दृष्टिः' 'तस्यैषा श्रुतिः' इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । ' देतत् च श्रुतं चेत्युपासीत' इति च श्रुतेः । 'चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद' इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि किंचित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मत्वलिंगम् । नच पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये निर्दिष्टमस्ति, 'गायत्री वा इदं वै भूतम्' इति छंदोनिर्देशात् । अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः 'परो दिवो ज्योतिः' इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— ज्योतिरिह ब्रह्म ग्रा । कुतः। चरणाभिधानात् । पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्र निर्दिष्टं 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यनेन मंत्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रि पादमृतं द्युसंबंधिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबं ।निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं पूर्ववाक्याज्ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शांडिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम्— 'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः। प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च मंत्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते, अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । 'वाचैवायं ज्योतिषास्ते', 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' इति

30 36

च । स्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । त । ति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्त जगदवभा हेतुत्वादुप ो ज्योतिःशब्दः । 'तमेव भान्तमनुभाति वै तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ' द्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते— ॑गतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल ा नोपपद्यत इति । नायं दोषः । निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसं त्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथाहि— आदित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषसंबंधीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते । एतेन 'विश्वतःपृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तं, औष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति । तदप्ययुक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिष तीकत्वोपपत्तेः। 'दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति तु प्रतीकद्वार दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति, तदप्यनुपपन्न । नहि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयं, इयते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि निर वविशेषसंबंधं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबंधं प्रतीकविशेषसंबंधं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र सारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते— 'अन्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद' इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मत लिंगमस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । दुक्तं सूत्रकारेण 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति । कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनि ानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या प्रच्यावयितुम् । नैष दोषः । 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्यु धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्॥

छंदोभि न्नेति चे था चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२५॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्र्याख्यस्य छंदसोऽभिहितत्वादिति,

तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुनश्छंदोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शि म् । नैतदास्ति। 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदय-वाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं 'तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मंत्रः थमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति ब्रह्म-शब्दः सोऽपि छंद : प्रकृतत्वाच्छंदोविषय एव । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनि-षदं वेद' इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । स्माच्छंदोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छंदोद्वारेण तदनुगते ब्र णि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति । नह्यक्षरसंनिवेश-मात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति । कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः— 'तदनन्यत्वमारंभण-शब्दादिभ्यः' इत्यत्र । तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते— "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छं-दोगाः" इति । तस्मादस्ति छंदोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म नि-र्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर आह— साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते, संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथान्यत्रापि छंदो-भिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा— ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्याह 'सैषा विराड-ादी' इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छंदोभिधानम् । सर्वथा-प्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म इति ॥२५॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२६॥

इतश्चैवमभ्युपगंतव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भू-तादीन्पादान्व्यपदिशति श्रुतिः । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह— 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य

दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपिच ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत ' ।वानस्य' इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपी-यमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति— "वि भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च निर्देश एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते । 'ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः' इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसं धितायां विवक्षितायां भवति । तस्मा-दस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबंधात्प्रत्य-भिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधा् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र— 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सप्तम्या द्यौरा-धारत्वेनोपदिष्टा इति, पुनः 'अथ यदतः परो दिवः' इति पंचम्या मर्या-दात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः, उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्त-म्यंते पंचम्यंते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रेण संबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं दिव्येव ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह— यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपादिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं च दिवः परमपि ब्रह्म दिवी-त्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दि स्य ब्रह्मण इह प्रत्याभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥२ ॥

१ प्रतर्दनाधिकरण् । सू० २८–३१ ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥२८॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि इंद्रप्रतर्दनाख्यायिका—'प्रतर्दनो वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च' इत्यार-भ्याम्नाता । तस्यां श्रूयते— 'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायु-रमृतामित्युपास्स्व' इति । तथोत्तरत्रापि 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शा-रीरं परिगृ ोत्थापयति' इति । तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्'

इत्यादि। अंते च 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः' इत्यादि। तत्र संशयः— किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति। ननु 'अतएव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम्। इहापि च ब्रह्मलिंगमस्ति— 'आनंदोऽजरोऽमृतः' इत्यादि। थमिह पुनः संशयः संभवति? अनेकलिंगदर्शनादिति ब्रूमः। न केवलमिह ब्रह्मलिंगमेवोपलभ्यते। सन्ति हीतरलिंगान्यपि। 'मामेव विजानीहि' इतींद्रस्य वचनं देवतात्मलिंगम्। इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिंग । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिंगम्। अत उपपन्नः संशयः। तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्ते इदमुच्यते— प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम्। कुतः, तथानुगमात्। तथाहि—पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते। उपक्रमे तावत् 'वरं णीष्व' इतींद्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप— 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति। तस्मै हिततमत्वेनोपादिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात्। नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्य ऽयनाय' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा ' यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया' इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते। ब्रह्मविज्ञानेन हि र्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः— 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्याद्यासु श्रुतिषु। प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते। नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं भवति। थोपसंहारेऽपि— 'आनंदोऽजरोऽमृतः' इत्यानंदत्वादीनि च ब्रह्मणोऽन्यत्र म्यक् भवन्ति। 'स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव ाधु र्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ वासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति, "एष क ाधिपतिरेष लोकपाल एष लो शः" इति च। र्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मश्र यिमाणेऽनुगंतुं शक्यते न मुख्ये प्राणे। तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥२८॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म बंधभूमा स्मिन् ॥२९॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते। न परं ब्र प्राण ब्दम । -

स्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हींद्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे— 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यहंकारवादेन । स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति 'अवागमनाः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबंधिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरिंद्र आत्मानं तुष्टाव— 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेंद्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते । बलस्य चेंद्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचि द्बलकृतिरिंद्रकर्मैव तादिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिंद्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते— 'अध्यात्मसंबंधभूमा -स्मिन्' इति । अध्यात्मसंबंधः प्रत्यगात्मसंबंधस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । 'यावद्ध्यस्मिञ् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातंत्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेंद्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा "प्राण एवं प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति, 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः' इति विषयेंद्रियव्यवहारानाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'म आत्मेति विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इति च श्रुत्यंतरम् । तस्मादध्यात्मसंबंधबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदे ः ॥२९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

या तूपदेशो मदेवव ॥३०॥

इंद्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म— 'मामेव विजानीहि' इति । यथा

'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति तद्वत् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत एव तदभवत्' इति श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं 'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिंद्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेंद्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति— 'तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति— यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लो ापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्य इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥३०॥

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चे ोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह द्योगात् ॥३१॥

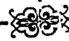
यद्यप्यध्यात्मसंबंधभूमदर्शनान्न पराची स्य देवतात्मन उपदेशः, तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः, जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिंगमुपलभ्यते 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिंगमपि— 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः, प्राण वादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य 'तान्वरि : प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव भ्य विधारयामि' इति श्रवणात् । ये तु 'इमं शरीरं परिगृह्य' इति पठन्ति तेषामिमं जीवमिंद्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणांतराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः हवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथापि निर्देश उपपद्यते— 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः ह ह्येतावास्मिञ् शरीरे वसतः सहो-

त्क्रामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत— जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगंतुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इत्युक्त्वान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः' इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिंगमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् । दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिंगवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः, इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिंगयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिंगं दर्शितम्— 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति श्रुतेः। यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिंगं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यंतभिन्नो ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थ उपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' इत्यादि च श्रुत्यंतरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तम्— 'सह ह्येतावस्मिञ् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ॥

अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽर्थः— न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिंगं विरुध्यते । कथम्, उपासा-

त्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राण र्मेण प्रज्ञा र्मेण स्व - र्मेण च । तत्र 'आयुरमृतमुपास्स्वायुः प्राणः' इति, 'इदं रीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमंगमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहि । भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं मारुह्य वाचा र्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । नह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन्नाना । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् । अन्यत्रापि 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां एकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिंगावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतादिति सिद्धम् ॥३१॥ इति श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

थमाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ सर्वत्र सिद्ध्यधिकरणम् । सू० । १–८ ।

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्त । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं र्वा त्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि क्यान्यस्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान रं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते—

र्व सिद्धोपदेशात् ॥१॥

इदमाम्नायते— ' र्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासी । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत', 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादि । त्र यः— किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शारीर इति । कुतः ? स्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः बंधो न परस्य ब्रह्मणः, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु ' र्वं खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशंक्यते ? नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं, किं तर्हि, शमविधिपरम् । यत्कारणं ' र्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ान्त उपासीत' इत्याह । एतदुक्तं भवति— यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । नच सर्वस्यै ात्मत्वे रागादयः भवन्ति । तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियंतुं शक्यते । उपा नं तु ' क्रतुं कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते । क्रतुः कल्पो ध्यानमित्यर्थः । स्य च विषयत्वेन श्रूयते— 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिंगम् । अतो मो जीवविषयमेतदुपा नमिति । 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । 'ए म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु 'ज्यायान्पृथिव्याः' इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः— न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन् ाश्रयितुं शक्यं, विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयि , ज्यायस्त्वं तु -भावापेक्षया भविष्यतीति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदंते ब्र कीर्तनं 'एतद्ब्र ' इति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— परमेव इह ोमयत्वादिभिर्धर्मैरुप यम् । कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु सि ब्रह्मशब्दस्यालंबनं त्कारणं, इह च 'सर्वं खल्विदं ' इति वाक्योपक्रमे श्रु , तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपादिश्यत इति युक्तम् ।

एवंच ति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्य : । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्ववि क्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म निहितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥१॥

विवक्षित णोपपत्तेश्च ॥२॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवाक्षि मिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षि भवति, इतरदविवाक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गु । उपानायासुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परास्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यत्र 'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति श्रुतम् । 'आकाशात्मा' इति च । आकाशवदात्मास्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायान्पृथिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अतएव 'सर्वकर्मा' इत्यादि । एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तूक्तं 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिंगं न तद्ब्रह्मण्युपपद्य इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबंधीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबंधीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः— 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इति । "सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु ारीरः ॥३॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता । अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः । यत्कारणं 'सत्यसंकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्पृथिव्या' इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आंजस्येनोपपद्यन्ते । शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम् । शरीरे भवति नतु शरीर एव भवति । 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात्', 'आकाशवत् र्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥३॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥४॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपा कं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभि भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । नच त्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥४॥

शब्दविशेषा ॥५॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे— "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वैवमयमंतरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः" इति । शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यंतोऽन्तरात्मन्निति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेश्च ॥६॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति— "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया" इत्याद्या । अत्राह— कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यः, यः प्रतिषिध्यते 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यादिना । श्रुतिस्तु— 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ना-

न्योऽतोऽस्ति गोता' इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि— "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि र्वक्षेत्रेषु भारत" इत्येवंजातीयकेति ॥ अत्रोच्यते— सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधि- ादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्व् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमोक्षादि र्वव्यवहारपरि मासिरेव स्यात् ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्‌ त्वादेवं व्योमवच्च॥ ॥

अर्भकमल्पमो ो नीडं, 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छि ाय- तनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः थमप्युपपद्यते । गतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि याचिदपेक्षया संभवति । यथा स स्तव ुधाधिपतिरपि हि न्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते कया पुनरपेक्षया सर्वगतः - न्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगु गणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंडरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । य । शालग्रामे रिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । र्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतत् द्रष्टव्यम् । यथा र्वगत पि द्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयार्भकौको णीयश्चेति व्यपदिश्यते, एवं पि । तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ो र्भकौ स्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशंक्यते, हृदयातनत्वाद्ब्रह्म ो हृदयायतनानां तिशरीरं भिन्न ाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ॥

भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥८॥

व्योमवत्सर्वगत यब्रह्मणः सर्वप्राणिहृद धात्, चिद्रूपतया च ा- रीरादविशि ात्, खदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत। एकत्वाच्च। नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते, 'नान्योऽ ोऽस्ति वि-

ज्ञाता' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्,
। वैशेष्यात् । न ावत्सर्वप्राणिहृदयसंबंधात् चिद्रूपतया च शारीरवद्ब्र-
णः संभोगप्र ंगः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः ।
एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽ-
पहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि
च ंनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्य ंबंधोऽभ्युपगम्येत, आकाशा-
दीनामपि दाहादिप्रसंगः । वंगतानेकात्मवादिनामपि मावेतौ चो-
द्यपरिहारौ । यदप्येकत्वाद्ब्रह्मणः आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन
ब्रह्मणो भोगप्रसं इति, अत्र वदामः इदं तावद्देवानांप्रियः
प्रष्टव्यः । कथमयं त्वयात्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । 'तत्वमसि'
'अहं ब्रह्मास्मि' 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, य-
थाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो, न तत्रार्धजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं
च 'तत्त्वमसि' इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिश-
च्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोग-
प्रसंगः । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं दा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीर-
स्योपभोगः, न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैः मलि-
नतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम
भवति । तदाह— न वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण
उपभोगप्रसंगः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञान
ल्पितेनोपभोगेन म्यग्ज्ञानदृ वस्तु स्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगंधोऽपि
शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥८॥

२ त्त्रधिकरणम् । ू० ९–१० ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥

कठवल्लीषु प ते— 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र ः' इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचन-
सूचितोऽत्ता तीयते । त्र किमग्निरत्ता स्यात्, उत जीवः, अथवा परमा-
त्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रंथे

श्चोपन्यासोपलब्धेः। किं तावत्प्राप्तम्। अग्निरत्तेति। कु :, 'अग्निरन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्या । जीवो वात्ता स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्प स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात्। न परमात्मा, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः, चराचरग्रहणात्। चराचरं हि स्थावरजंगमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनो न्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति। परमात्मा तु विकारजातं संहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः। मृत्यूपसेचनत्वेन इहाद्यत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयो प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु परमात्मनोऽपि त्तृत्वं भवति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति। अत्रोच्यते— कर्मफलभोगस्य प्रतिषे कमेतद्दर्शनं, तस्य संनिहितत्वात्। न विकारसंहारस्य प्र षेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्। तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥

प्रकरणाच्च ॥१०॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः, ' जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादि। प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम्। 'क इत्था वेद यत्र :' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिंगम्॥

३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्। सू० ११-१२।

गुहां प्रविष्टावा नौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते— 'ऋतं पिब ौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिके ः' इति। तत्र संशयः, किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरण घाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'येयं प्रेते विचिकित मनुष्ये -स्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' इति पृष्टत्वात्। अ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्वि क्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति। दपीह प्रतिपादयि व्यं, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-

दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' ॥ इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेसा— उभावप्येतौ पक्षौ न भवतः । कस्मात्, ऋतपानं हि र्मफलोपभोगः, 'सुकृतस्य लोके' इति लिंगात् । तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचे नाय बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न भवति । अतएव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न भवति, चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति मंत्रवर्णादिति । अत्रोच्यते— नैष दोषः । त्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां अच्छत्रिणां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते । यद्वा जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति, करणे कर्तृत्वोपचारात् । एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । नचाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचित् द्वावृतं पिबन्तौ भवतः । तस्मात् बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ वेति यः ॥

किं तावत्प्राप्तं, बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः, 'गुहां प्रविष्टौ' इति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयं, उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते । नच सति संभवे र्वगतस्य ब्रह्मणो विशि देशत्वं युक्तं कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— विज्ञानात्मपरमात्मानौ इहोच्येयाताम् । कस्मात्, आत्मानौ हि उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके तिर्दृश्यते । अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा । तादिह ऋतपानेन लिंगेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्य-

ते— 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम्। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य, पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य। तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥११॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥१२॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति। 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' इत्यादिना परेण ग्रंथेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्, इति च परमात्मानं गंतव्यं कल्पयति। तथा 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्राविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रंथे मंतृमंतव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इत्यदनलिंगाद्विज्ञानात्मा भवति। 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनंतरे च मंत्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि— 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति ॥

अपर आह— 'द्वा सुपर्णा' इति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैंगिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्— "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ'—इति। सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तन्न, सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्। तत्रैव च व्या-

ख्यातत्वात्— 'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षभावं भजते। नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि? सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात्। ' त्व- सि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। ताव । च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, ' वितौ त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसते' इत्यादि। कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं स द्वत्तीति सत्त्वम्' इत्यचेतने त्वे भोक्तृत्ववचनमिति। उच्यते— नेयं श्रुतिरचे - नस्य त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि, चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखदुःखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति। इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थ स्तु नान्यतरस्यापि संभवति, अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य। अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न भवा । तथाच श्रुतिः— 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयाति। 'यत्र त्वस्य र्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयाति॥१२॥

४ अंतराधिकरणम्। सू० १३-१ ।

अंतर उपपत्तेः ॥१३॥

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छाति' इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः— किमयं प्रतिबिंबात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते अथवा विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तम्, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति। कुतः, तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः। 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात्। विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति युक्तम्। हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति। आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति। आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः

प्रतीयते, 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशात्, इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यंतरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्, उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातं इहोपदिश्य ानम् । आत्मत्वं ाव-न्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते । ' आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृ त्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थान । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तः, अपह पाप्मत्वादिश्रवणात् । तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपादिष्टं, 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं यद्वाम इत्याचक्षते एतं हि र्वाणि वामान्यभि यन्ति' । 'एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' इति च । अत उपपत्तेरंतरः परमेश्वरः ॥१३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१४॥

कथं पुनराकाशवत् र्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते— भवेदेषाऽनवक्लृप्तिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि— 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्— 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशा ' इत्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति—न केवलं स्थानमेवैकमनुचि ं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते— 'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं त्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥१४॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१५॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्र-

तिज्ञा त्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते— 'प्राणो ब्र कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपको उवाच— 'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि' इति । तत्रेदं - तिवचनम्— 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः खवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्म ब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्त त्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कं शब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । देवं वाक्योपक्रमे सुखविशि ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । स्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वार्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते— 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' इति ॥ १५॥

ुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥१६॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ— 'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' इति । स्मृ ावपि— "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्य-

ते। 'अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति' इ-त्युपक्रम्य 'आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः एना-न्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मप एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमा तं ना-वर्तन्ते' इति। तदिह ब्रह्म द्विषयया सिद्धया गत्याक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥१६॥

अनवस्थितेर नेतरः ॥१ ॥

यत्पुनरुक्तं छाया ।, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति। अत्रोच्यते— न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति। कस्मात्, अन-वस्थितेः। न ावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति। दैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते स्मिन्न दृश्यते। 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः न्निधानात्स्वचक्षुषि यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। चोपासनाकाले छायाकरं कंचित् - रुषं चक्षुःसमीपे निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितु । 'अस्यैव शरीरस्य ाशमन्वेष नश्यति' इति श्रुतिः च्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति। अ-भवाच्च, तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः। तथा वि-ज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबंधे सति न चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं शक्यम्। ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेश-विशेषसंबंधः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानाम भवः। य-द्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं स्मि-न्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते। संयद्वामत्वादयश्च एतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव। देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति, पराग्रूप-त्वात्। अमृतत्वादयोऽपि न भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात्। अ रत्व-मपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम्। ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभा-विकम्। 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्यु-र्धावति पंचमः' इति मंत्रवर्णात्। तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षि थानः प्रत्ये-तव्यः। अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति सिद्धवदुपादानं शा ाद्यपेक्षं विद्वद्वि-षयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥१७॥

५ अंतर्याम्‍ धिकरण । सू० १८–२० ।

अंतर्याम्‍ धिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ ८॥

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते— 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यादि । अत्राधिदैवतमाधिलोकं अधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदं रवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते । किमधिदैवाद्याभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवार्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः । किं ताव : प्रतिभाति ? संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति । अथवा ानिरूपितरूपमर्थान्‍ रं किंचिदपि शक्यमस्त्यभ्युपगंतुम् । अंतर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यंतमप्रसिद्धः । तस् ात्पृथिव्याद्याभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथाच श्रूयते— 'पृथिव्येव यस्यायतनमाग्निर्लोको मनो ज्योतिः' इत्यादि । च कार्य रणवत्त्वात्पृथिव्यादीन् अंतस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयि ृत्वं स्यात् । नतु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते . योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । ुतः, तद्धर्मव्यपदेशात् । स्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं मस्तं विकारजातमं स्त - न्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । वविकारकारणत्वे ति र्वशक्त्युप त्तेः । 'एष त आत्माऽन्त ाम्यमृतः' इति चात्मत्वा ृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । 'यं पृथि ी न वेद' इति च पृथि वीदेव ाया अविज्ञेयमंतर्यामिणं वन्देवतात्मनोऽन्यं अंतर्यामिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता हमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' ' ष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यदेशो पादिविहीनत ात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृ नोपपद्यत इति, नै दोषः । यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव, तस्य ार्यकरणवत्त्ोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यन ादोषश्च भवति, भेदाभावात् । भेदे सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमा-

त्सैवान्तर्यामी ॥१८॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापा ॥१९॥

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति हि स्मरन्ति, तस्यापि नियंतृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमंतर्यामिशब्दं स्यात् । 'ईक्षतेर्नाशब्द' [१.१.५] इत्यत्र निराकृतमपि त्प्रधानं इहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशंक्यते । अत उत्तरमुच्यते— नच स्मार्तं प्रधानमंतर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात्, अतद्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य भवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥१९॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्य भवात् नांतर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वात् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति, आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः । दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । 'न द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसंघातमंतर्यमयितुं शीलं, भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैन धीयते ॥२०॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते । कस्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वंतरवस्थातुं नियंतुं च शक्नोति । अपिचोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते— 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति काण्वाः, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यंदिनाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः ।

स्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञा रं चात्मानं निषेधति । नियंत्रंतरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमितिचेत् । न । नियंत्रंतराप्रसंगादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते— अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ भवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतो यथा घटाकाशो महाका इति । तश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रु यः -क्षादीनि च प्रमाणानि सं ारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः— 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्याविषये वं व्यवहारं वारयति ॥२०॥

६ अदृश्यत्वाधिकरण । सू० २१–२३ ।

अदृश् त्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति श्रूयते । तत्र शयः— किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात् उत शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति । नमूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति ब्रूमः । नहि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं वास्ति । चेतनाधिष्ठितं चेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसि । अपिच पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्ययं वा -

षोऽचेतने प्रधाने न भवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रातिज्ञायत इति। अत्रोच्यते— 'यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यक्षरशब्देनादृश्य- ादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरंते श्रावयिष्यति— 'अक्षरात्परतः परः' इति। तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स र्वज्ञः र्ववित् भविष्यति। प्र- धानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दि भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते— योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते? धर्मोक्तेः। परमेश्वरस्य हि धर्म इहो- च्यमानो दृश्यते— 'यः र्वज्ञः सर्ववित्' इति। नहि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा भवति। नन्वक्षर- शब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव एतत र्वज्ञत सर्ववित्त्वं च, न भूतयोनिवि- षयमित्युक्तम्। अत्रोच्यते— नैवं भवति। यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयो मिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्य, अनंतरमपि ायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति— 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्र नाम रूपमन्नं च जायते' इति। तर ान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्य इति गम्यते। 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेर - रात्परः कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते? 'येनाक्षरं पुरुषं वेद त्यं प्रोवाच तां तत्त्व ो विद्याम्' इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्हि 'अक्षरात्पर : परः' इति व्यपदिश्यत इति उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः। अपिचात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते 'परा चैवापरा च' इति। तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा वीति— 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि। त्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रु- तम्। यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुण क्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात्। परापरविभागो यं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेय या परि - ल्प्यते। नच धानस्य विद्या निःश्रेय फला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमा- नत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। ' स्मिन्नु भगवो विज्ञाते

सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्य अक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थे । 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनंदन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' इत्येवमादिनिंदावचनात् । निंदित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति— 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति । यत्तूक्तं अचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानात् दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यंतसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपिच स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ, शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन— 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति । नह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणं अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति— 'अक्षरात्परतः परः' इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं, सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतंत्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश

उच्यते। किं तर्हि, यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम्। तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतादिह प्रतिपाद्यते ॥२२॥

श्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासा ॥२३॥

अपिच 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानंतरं 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां त्वानां गंमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः— 'अग्निमूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' इति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकारकारणत्वात्। न शारीरस्य तनुमहिम्नः। नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः भवति, सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात्। तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते। कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते? प्रकरणात्। 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात्। भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः', 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति। यथोपाध्यायं प्रकृत्य एतस्मादधीष्वैष वेदवेदांगपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत्। कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति? सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः। 'अहमन्नमहमन्नादः' इत्यादिवत् ॥

अन्ये पुनर्मन्यन्ते— नायं भूतयोने रूपोपन्या :, जायमानत्वेनोपन्यासात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यंतं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत्। उत्तरत्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः' इत्येवमादि, 'अतश्च र्वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमंतं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति। इहैव कथमकस्मादंतराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत्? सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परि माप्योपदेक्ष्याति— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिना। श्रुतिस्मृत्यो त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे— "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य : पतिरे आसीत्। दाधार पृथिवीं

द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति । मवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता भूतानां ब्रह्माग्रे मवर्तत" इति च । विकारपुरुषस्यापि र्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं वि कर्म' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥२३॥

वैश्वानराधिकरणम् । सू० २४–३२ ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषा ॥२४॥

'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति, 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि' इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासनानिंदया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते— 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते र्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः वायुः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इत्यादि । तत्र संशयः— किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते, उत भूताग्निः, अथ तदभिमानिनी देता, अथवा शारीर, आहोस्वित्परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तम्, जाठरोऽग्निरिति । कुतः । त्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते— 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते' इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, तत्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्— "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता स्यात्, तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्— "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" इत्येवमाद्यायाः श्रुतेः देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् उपक्रमे च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन चं वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते, थापि रीर आत्मा स्यात्, र भोक्तृत्वेन

वैश्वानरसंनिकर्षात् । प्रादेशमात्रामिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत इदमुच्यते— वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः, ।धारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावपि आत्मवैश्वनराशब्दौ साधारणशब्दौ,—वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दाश्च द्वयोः,—तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते,— 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते, कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिः अवस्थावत्त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमः । इत्येवमेतानि लिंगानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥२४॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैव 'अग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा' इतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते— "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥" इति । एतत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति, तथापि स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति । "द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥" इत्येवंजातीयका स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२६॥

अत्राह— न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावत् वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाग्निशब्दः ' एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति । आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' इत्याद्याग्नित्रेताप्रकल्पनम् । 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते— 'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं— 'मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति । अत्र ब्रूमः— कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्नेरंतर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिसंबंधो मंत्रवर्णादवगम्यते— "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोद ी अंतरिक्षम्" इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति ॥

अत्रोच्यते— न तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः, तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । तथा तु देवताभूताग्न्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः— "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठि त्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु 'पुरुषवि - मपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः— केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्व ् । पुरुषविधमपि चै-

नमधीयते वाजसनेयिनः– 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥२६॥

अतएव न देवता भूतं च ॥२७॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मंत्रवर्णे द्युलोकादिसंबंधदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, यच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अतएवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । नहि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते, विकारस्य विकारान्तरात्मत्वा भवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासंभवश्च वैष्वेषु पक्षेषु स्थित एव॥२७॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥२८॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं अंतःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति । अत्रोच्यते– अंतःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । नहीह 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते । स्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं र्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते— 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । तथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममाधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिः तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते— 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थः राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहु-

त्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥२८॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्या मारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥२९॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥३०॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसानुस्मर्यते, तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबंधाद्व्यज्यते, नचेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबंधाद्व्यज्येत । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालंबनमित्युच्यते। प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥३०॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥३१॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि— ' - मानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति— 'प्रादेशमात्रामिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति। स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपादिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति' । चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छा-

न्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । -थापि नैतावता विशेषेण किंचिद्धीयते, प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । वंशा-ख्याप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥३१॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥३२॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः— "य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति" । तत्र चेमामेव नासिकां या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति वरणा नासीति निरुच्य पुनरामनन्ति— "कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति" इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥३२॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

थमाध्याये तृतीयः पादः ।

१ द्युभ्वाद्यधिकरणम् । सू० १–७ ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥१॥

इदं श्रूयते— 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणै वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष `तुः' इति । अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनां ओतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्या-

दिति प्राप्तम्। कस्मात्, 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात्। पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः। नच परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनंतमपारम्' इति श्रवणात्। अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिगृहीतव्यं, तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात्। शारीरो वा स्यात्। तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपंचं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते इदमाह— द्युभ्वाद्यायतनमिति। द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ, द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यंतारिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति। कुतः, स्वशब्दात्, आत्मशब्दादित्यर्थः। आत्मशब्दो हीह भवति— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति। आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते— 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति। 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' इति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात्। सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात्। यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कंधो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशंका संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति। एतदुक्तं भवति— न कार्यप्रपंचविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः। किंतर्हि अविद्याकृतं कार्यप्रपंचं विद्यया प्रविलापयन्तः तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति। यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः दानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम्। द्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते। विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति। 'सर्वं ब्रह्म' इति तु सामानाधिकरण्यं प्रपंचप्रविलापनार्थं नानेकर तात्प्रतिपादनार्थम्। 'स यथा सैन्धवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो र घन एवैवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्येकरसताश्रवणात्। तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म।

यत्तूक्तं, सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति। अत्रोच्यते विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि। नहि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते। सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि, षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः। अपर आह— 'मेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुंचथ' इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्यैष सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते, न तु द्युभ्वाद्यायतनम्। तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥२॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम्। देहादिष्वनात्स्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेण अविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं उपगम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथम्, 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्युक्त्वा ब्रवीति— 'तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे— 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्येवमादौ। प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम्। अपिच 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते। तच्च श्रुत्यंतरे ब्रह्मणो दृष्टम्— 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' इति। तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥२॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥३॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह। नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्र-

धानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात्, अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽ च्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति— 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिः । अतएव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥३॥

प्राणभृच्च ॥४॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । नचोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥४॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥५॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥५॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥६॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥६॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥७॥

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनं, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतवच-

नमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत । न । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो, नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्राप्येतद्दर्शितं 'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदापि पैंग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् । प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति, तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इत्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम् 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षम्' इति । प्रपंचार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥७॥

२ भूमाधिकरण । सू० ८–९ ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥८॥

इदं समामनन्ति— 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इत्यादि । तत्र संशयः— किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते, "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति सांनिधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं

तावत्प्राप्तम् । प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् । तथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इति, 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति, 'मनो वाव वाचो भूयः' इति च, नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते— 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति, अदो वाव प्राणाद्भूयः' इति । प्राणमेव तु नामादिभ्यः आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपंचमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्— 'अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरंपरया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते— सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् । तथाच श्रुतिः 'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' इति तस्यामेवावस्थायां पंचवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम् 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति, तदप्यविरुद्धम् । 'अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति' इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं, 'प्राणो वा अमृतम्' इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते ? प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथाहि— 'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च, सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् ॥

त इदमुच्यते— परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । क-

स्मात्। प्रसादादध्युपदेशात्। संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्। स्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र प्रसादोऽभिप्रेयते। प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्याश्लिष्टमेवैतत्स्यात्। नहि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न र्ध्वमुपदिष्टम्। किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपादिष्टं वागाख्यम्— 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति। तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपादिष्टम्। द्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति। नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति, कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते। प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः— 'एष तु वा अतिवदति यः त्येनातिवदति' इति। तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति। अत्रोच्यते— न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्य एतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं, विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति' इति। ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति। कथम्। यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते, न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव। सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते। तथा 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वम्, केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव। सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति। नेति ब्रूमः। श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसंगात्। श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते— 'यः त्येनातिवदति सोऽतिवदति' इति। नात्र प्राणविज्ञानस्य कीर्तनमस्ति। प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न गच्छेत 'एष तु वा अतिवदति' इति। 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासि व्यम्' इति च प्रयत्नान रकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति। स्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायां एष तु हाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीते इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः स्यते, दृगेतत् द्रष्टव्यम्। च श्नप्रति वचनरूपयैवार्थांतराविव या भवि व्यमिति नियमोऽरि। प्रकृतसंबंधा भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः।

तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति, यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात्। 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति च श्रुत्यंतरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति। तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति इति। एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्यात्मत्वमस्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, 'नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय' इति श्रुत्यंतरात्। 'तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' इति चोपक्रम्योपसंहरति— 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' इति। तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते। प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत। 'आत्मतः प्राणः' इति च ब्राह्मणम्। प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति, 'भूमा तु प्राण एवेति चेत्'। न। 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इत्यादिना भूम्न एव आ प्रकरणसमाप्तेः अनुकर्षणात्। वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरा पपद्यते ॥८॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥९॥

आपिच ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते। 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयाति। परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुत्यंतरात्। योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासंगत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां ुक्तं, दप्यात्मन एव ुखरूपत्वविवक्षयोक्तम्। यत आह 'एषोऽस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'

इति । इहापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयि । विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्, 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च श्रुत्यंतरात् । तथाच सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥९॥

३ अक्षराधिकरण । सू० १०–१२ ।

अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥१०॥

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः— किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात्' 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इत्यादौ च श्रुत्यंतरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात्, वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्त उच्यते— पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् । अंबरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथाचोपसंहृतम्— 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । नचेयमंबरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि 'ॐकार एवेदं र्वम्' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥१०॥

स्यादेतत् कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमंबरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । इत्यत उत्तरं पठति

सा च प्रशासना ॥११॥

साऽचाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव र्म । कस्मात् । प्रशासनात् । प्रशा नं हीह श्रूयते— 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ

विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१२॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् । तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति, तस्याः । एतदुक्तं भवति— 'यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशंक्यते तद्भावादिदमंबरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः— 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं दृष्ट्रश्रुतं श्रोत्रमतं मंत्राविज्ञातं विज्ञातृ' इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मंतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम् । 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः' इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥१२॥

४ ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणम् । सू० १३ ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१३॥

'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति' इति प्रकृत्य श्रूयते— 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यं उपदिश्यत आहोस्विदपरमिति । एतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् । ' जसि सूर्ये संपन्नः' ' सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति च द्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम्, र्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपद्यते । नैष दोषः । पिं पे या प्राणस्य परत्वोपपत्तेः । इत्येवं प्राप्तेऽभिधी ते— परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपादिश्यते । कस्मात् । ई तिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि-

ध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति ' एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति। तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति। मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टं, इत्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनवि यभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते। नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति। अत्रोच्यते परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ। नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जी - घन इति। उच्यते— घनो मूर्तिः। जीवलक्षणो घनो जीवघनः। सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जी रूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह— ' ामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यतीतानंतरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः ोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि वैषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः। तस्मात्परो यः पुरुषः परमात्मेक्षणकर्मभूतः एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते। परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भ ति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति, 'पुरुषा परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यंतरात्। 'परं चापरं च ब्र यदोंकारः' इति च विभज्यानंतरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति। अत्रोच्यते त्रिमात्रेणोंकारेणालंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च स्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥१३॥

५ दहराधिकरणम्। सू॰ ४–२ ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ ४॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदयपुंडरीके दहर आकाशः श्रुतः किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्मा अथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा, तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति च बाह्याभ्यंतरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहितं, अवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दात् । जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबंधोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं, यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीवः, मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितं, इत्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आराग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । नचात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । 'तस्मिन्यदंतः' इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ॥

अत उत्तरं ब्रूमः— परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि— अन्वेष्टव्यतयाभिहितस्य दहरस्याकाशस्य 'तं चेद्ब्रूयुः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति । 'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते' इत्यादि । तत्र पुंडरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तय-

न्भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशंका निवर्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यंतरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिः, यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपिच कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यंतराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वरस्यापि "ज्यायानाकाशात्" इति श्रुत्यंतरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः । पुंडरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुंडरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामंतःसमाधानमुपपद्यते । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशंकापि निवर्तिता भवति । नह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य जीवस्य पुंडरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत, तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र ब्रूमः— परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबंधः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति च कर्मणामंतवत्फलत्वमुक्त्वा 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्य अनंतफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं, न दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं, परविशेषणत्वेनो-

पादानादिति अत्र ब्रूमः— यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत। नन्वेतदप्यंतर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते। 'तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामंतःसमाहितत्वदर्शनात्। नैतदेवम्। एवं हि सति यदंतःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात्। तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत। 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन च-शब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति। तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुंडरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते। स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति स्थितम् ॥१४॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च ॥१५॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम्। त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपंच्यन्ते। इतश्च परमेश्वर एव दहरः; यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः— 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति' इति। तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति। तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशंकां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति। ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्। गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत। सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिंगम्।

नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं त्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥१५॥

धृतेश्च हिम्नोऽस्यारि न्नुप ब्धेः ॥ ६॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानातिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति– 'अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानाम भेदाय' इ । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदाम भेदाय, एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयाति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यंतरादुपलभ्यते 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गि सूर्याचंद्रम ौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादेः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते— 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥१६॥

प्रसिद्धेश्च ॥१७॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारणमाकाश ब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वाहिता' ' र्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रही व्य इत्युक्तम् ॥१७॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः– 'अथ य एष संप्र ादोऽस्माच्छरीरात् मुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जी

शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपा यस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं भवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगत एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाश' इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात् । असंभवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत । नचोपाधि र्मानाभिमन्यमानस्य अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । प्रपंचि चैतत्प्रथमे सूत्रे । अतिरेकाशंकापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्टात् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' [१.३.२०] इति ॥१८॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥१९॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशंका जाता साऽसंभवान्निराकृता । अथेदानीं मृतस्येवामृतसेकात्पुनः मुत्थानं जीवाशंकायाः क्रियते, उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्राहि 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्य एष आत्मा' इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' इति 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा' इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति— 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति । 'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इति चोपक्रम्य शरीरसंबंधनिंदापूर्वकं 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति । स्मादस्ति भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् । अतः 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्, तं प्रति ब्रूयात्— 'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति ।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशंका संभवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो वि क्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः। भूतपूर्वगत्या जीववचनम्। एतदुक्तं भवति— 'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्य उदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेन आकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्या क्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म, तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण। यत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म। तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम्। यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति न प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम्। यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नापि संसारी, किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्य अस्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति। 'यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्य इति संभवति कूटस्थनित्यस्य? सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कात् अभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानां अभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। नतु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः भवत्यसंसर्गित्वाद्व्योम्न इव, दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम्। तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते। वों हि जीवः पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं रीरात्समुत्थानं, किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति।

अत्रोच्यते— प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिः अविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणात् रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं, विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मंत्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । नत्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः, स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसंगत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसंगात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादाक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति, य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये 'नहि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति श्रुत्यंतरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युपक्र-

म 'घवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपंचेन शरीराद्युपाधिसंबंधप्रत्याख्यानेन प्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितं अपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषां एतं इति संनिहितावलंबिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेण अनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितं अपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि, तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते, सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशंक्य प्रतिषेधति सूत्रकारः— 'ना भवात्' [१.३.१८] इत्यादिना, तत्रायमभिप्रायः— नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मि गे परमात्मनि ताद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति । जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति— 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' [१.१.३०] इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥१९॥

अन्यार्थश्च परा र्शः ॥२०॥

अथ योऽयं दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः— 'अथ य एष

संप्र ाद:' इत्यादि:, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने, जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदे इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति। अत आह— अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी। किं तर्हि, परमेश्वरस्वरूपपर्यव ायी। कथम्। संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरि व्यवहारे देहेन्द्रियपंजराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य, विशेषविज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥२०॥

अल्पश्रु तेरिति चेत्तदुक्तम् ॥२१॥

यदप्युक्तं 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चे निचाय्यत्वादेवं व्योम च्च' [१.२.७] इत्यत्र। स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति। श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपममिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति ॥२१॥

६ अनुकृत्यधिकरणम्। सू० २२–२३।

अनु तेर स्य च ॥२२॥

'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति तोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति समामनन्ति। यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित ायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम्। कुतः, तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषे ात्। तेजःस्वभावकं हि चंद्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भा त इति प्रसिद्धम्। तथा ह सूर्येण वैमिदं चंद्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोप-

पद्यते, मानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्। गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत्। तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति। कस्मात्। अनुकृतेः। अनुकरणमनुकृतिः। यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते। 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम्। समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः। नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति। नायमेकान्तो नियमः। भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते। यथा सुतप्तोऽयःपिंडोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति। अनुकृतेरित्यनुभानमसूसुचत्। तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति। 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात्। अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते। किं तर्हि, 'सर्वमिदम्' इत्याविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता। यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत्। 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च तत्र-शब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति। प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' इत्यादिना। अनंतरं च 'हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' इति। कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्— 'न तत्र सूर्यो भाति' इति। यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधः तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति। तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम्। ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते। यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः। ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति नतु ब्रह्मान्येन व्यज्यते। 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' 'अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्या-

दिश्रुतिभ्यः ॥२२॥

अपिच स्मर्यते ॥२३॥

अपिचेदृग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु "न द्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति, "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" इति च ॥२३॥

प्रमिताधिकरणम्। सू० २४–२५।

शब्दादेव प्रमितः ॥२४॥

'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रूयते। तथा 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य उ श्व एतद्वै तत्' इति च। तत्र योऽयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम्। नह्यनंतायामविस्तारस्य परमात्मनो अंगुष्ठपरिमाणमुपपद्यते। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनया अंगुष्ठमात्रत्वम्। स्मृतेश्च— 'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम्। अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥' इति। नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यस्तेन तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— परमात्मैवाय- ंगुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात्, शब्दात्, 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति। नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीशिता। 'एतद्वै तत्' इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति। एतद्वै यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्टं चेह ब्रह्म 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' इति। शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥२४॥

कथं पुनः सर्व स्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥२५॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्य अंगुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते। आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम्। नह्यंजसातिमात्रस्य परमात्मनो अंगुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशान-

शब्दादिभ्य इत्युक्तम् । नु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामंगुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षं अंगुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशास्मृतेश्च संसार्येवायमंगुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति, तत्प्रत्युच्यते 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिवत्संसारिण एव सतः अंगुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा, क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नांगुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति— 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्' इति ॥२५॥

८ देवताधिकरणम् । सू० २६–३३ ।

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥२६॥

अंगुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसंगेनेदमुच्यते । बाढं मनुष्यानाधिकरोति शास्त्रम् । नतु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् । संभवात् । संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति, मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत, उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपिचैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति— 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म' इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम् 'न देवानां दे-

वतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणामार्षेयांतराभावात्' इति, न तद्विद्यास्वस्ति । नहीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिंद्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति । नच भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगुष्ठापेक्षया न विरुध्येत ॥२६॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द र्शनात् ॥२ ॥

स्यादेतत्, यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत, विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिंद्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्मांगभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । नहींद्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेंऽगभावो दृश्यते । नच संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्यैंद्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते । दर्शनात् । तथाहि— 'कति देवाः' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा' इति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायाम् ' हि ान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः' इति वती ुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव इति प्राणः' इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि— "आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ॥ योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥ क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥" इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेक रीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकै ा देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदंगभावं गच्छतीति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते ॥ 'अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्' इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्मांगभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवानने त्र युगपदंगभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदंगभावं गच्छति, था बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । द्वदिहोद्देश-

परित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रवहतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किंचित्कर्मणि विध्यते ॥२७॥

ब्द इति चेन्नातः भवात्प्रत्यक्षानुमा भ्या ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसांजि। शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत। कथम्। औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबंधमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबंधीनि हवींषि भुंजीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति, नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबंधे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं, तस्य विरोधः स्यादिति चेत्। नायमप्यस्ति विरोधः। कस्मात्। अतः प्रभवात्। अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति॥

ननु 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते? अपिच यदि नाम वैदिकाच्छब्दाद्रस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः? यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्। तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादि ब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रिय इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत्। न। गवादिशब्दार्थसंबंधनित्यत्वदर्शनात्। नहि ग ादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां संबंधो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानंत्यात्संबंधग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मंत्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगंतव्यः। स्थानविशेष धनिमित्ता वै इंद्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्द त्। यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स इंद्रादिशब्दैरभिधीयत इति दोषो भवति। नचेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्म भवत -

वदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । थं तर्हि स्थिते ाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबंधिनि ब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः 'अतः प्रभव' इत्युच्यते ? कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदि ? प्रत्यक्षानुमानाभ्या । प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । 'एते इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि ौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' इत्यादिना त्रतत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि— "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥" इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः, अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात् । तथा "नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥" इति । " वैषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥" इति च । अपिच चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते । तथाच श्रुतिः "स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति ॥

किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते? स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं, बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता । न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्, व्यभिचारात् । नच वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवर्तित्वाद्वर्णानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित स्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत । तन्न । संबंधग्र-

हणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिव । नच पूर्व-पूर्ववर्णानुभवजनित स्कार हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीति रस्ति, अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् । न । संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्ये प्रत्ययाविषयतया टिति प्रत्यवभासते । नचायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । स्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति ॥

'वर्णा एव तु शब्दः' इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न । त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानं आकृतिनिमित्तमिति चेत् । न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्यु रणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वानिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते— सति वर्णविषये निश्चिते - त्यभिज्ञाने योगविभागाभिव्यंग्यत्वाद्वर्णानां अभिव्यंजकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपिच वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्ययः इत्यभ्युपगंतव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधि ो भेदप्रत्ययः, वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानं, इति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञान । क ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्ग रो गपदनेकरूपः स्यात् । दात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं त्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । : पुनरयं ध्वनिर्नाम, यो

दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति? प्रत्यासीदत पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासंजयति? तन्निबंधनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबंधनाः, वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवंच सति सालंबना एवैते उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति। इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन्। ंयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवरि तुं शक्यन्ते इत्यतो निरालंबना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। आपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यं उदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। नह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनानार्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि, एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्। न। अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्। एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति मस्तवर्णविषया नार्थांतरविषया। कथमेतदवगम्यते? यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनु - र्तन्ते नतु दकारादयः। यदि स्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्। नतु - थारि। तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः। नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं, त्प्रति ूमः— संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं, पंक्तिर्वनं सेना दश शतं हस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबंधनौपचारिकी वन - नादिबुद्धिवदेव। अत्राह— यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्। त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इति। अत्र वदामः त्यपि मस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पंक्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारो - न्ति। त्र वर्णानामविशेषेऽपि मविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरु - ते। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः माद्यनुगृहीता हीतार्थविशेषसंबंधाः : स्वव्यवहारोऽप्येकैकवर्णग्र णानन्तरं मस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव

प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यंजयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् ॥

अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञालंबनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगंतव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥२८॥

अतएव च नित्यत्व ॥२९॥

स्वतंत्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति— अतएव च नित्यत्वमिति । अतएव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मंत्रवर्णः— "यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविंदन्नृषिषु प्रविष्टाम्" इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति— "युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा" इति ॥२९॥

समाननामरूपत्व ावृत्तावप्यविरो ो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥३०॥

अथापि स्यात् । यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च, ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबंधानित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते, प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति, तदा कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते— समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्— 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' [२.१.३६] इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पांतरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कंच

पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति । स्यादेतत् । स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति । नैष दोषः । सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंदधाना दृश्यन्त इति, तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथाहि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तंबपर्यंतेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेषु असकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानु धानोपपत्तिः । तथाच श्रुतिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति स्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति । स्मरन्ति च शौनकादयः "मधुच्छंदःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः" इति । प्रतिवेदं चैवमेव कांडर्ष्यादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति— 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते' इत्युपक्रम्य 'तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यात्' इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो, न विलक्षणविषयौ, इत्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति— "तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥" इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते। शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथा आकस्मिकत्वप्रसंगात् । नचानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां, देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिंद्रियविषयसंबंधनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । नहींद्रियविषयसंबंधादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च - र्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवंति । माननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः— "सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे ूर्याचंद्रमःप्रभृति जगत्क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । था "अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति । एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्" इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निर पद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयति, इत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि— "ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां ान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि ान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव ॥" इत्येवंजातीयका द्र व्या ॥३०॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥३१॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायां अस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते— देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषात् मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत । नचैवं संभवति । कथम् । 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चा-

दित्यव्यपाश्रयाणि पंच रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पंच देवगणाः क्रमेण तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य ‘ य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति’ इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः ? कं वान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ? तथा ‘अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः’ ‘वायुर्वाव संवर्गः’ ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति । तथा ‘इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः’ इत्यादिष्वप्यृषिसंबंधेषूपासनेषु तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥३१॥

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥३२॥

यदिदं ज्योतिर्मंडलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । नच ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगंतुं शक्यते, मृतादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः ॥

स्यादेतत् । मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति । नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नाम किंचित्स्वतंत्रं प्रमाणमस्ति । प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते । नचात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकांक्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मंत्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थां न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनां अधिकारस्य ॥३२॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥३३॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य

देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः। अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य। नच क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति। तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं— 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति। 'ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्' इति। 'इंद्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्' इत्यादि च। स्मार्तमपि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि॥

यदप्युक्तं 'ज्योतिषि भावाच्च' इति। अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मंत्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे— मेधातिथेर्मेषेति। "मेधातिथिं ह काण्वायूनमिंद्रो मेषो भूत्वा जहार" इति। स्मर्यते च— "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुंतीमुपजगाम ह" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते— 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिषु अचेतनत्वमभ्युपगम्यते। चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मंत्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्॥

यदप्युक्तं मंत्रार्थवादयोरन्यायार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः— प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह— विषम उपन्यासः। तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम्। नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति। यथा 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबंधात्सुरापानप्रतिषेध ए-

वैकोऽर्थोऽवगम्यते। न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वय बंधात्सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते— विषम उपन्यासः। युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम्। विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानंतरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते। यथाहि— 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबंधः, नैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येषामर्थवादगतानां पदानाम्। नहि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य, एवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणांतरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तराविरुद्धः तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मंत्रो व्याख्यातः। अपिच विधिभिरेवेंद्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपम्। नहि स्वरूपरहिता इंद्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते। नच चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" इति। नच शब्दमात्रमर्थस्वरूपं भवति, शब्दार्थयोर्भेदात्। तत्र यादृशं मंत्रार्थवादयोरिंद्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मंत्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम्। प्रत्यक्षादिमूलमपि भवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम्। तथाच व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्। ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुंध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत। ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं

व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते । अपिच स्मरन्ति— "स्वाध्यायादिष्टदेवता प्रयो-
गः" इत्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न क्यते सा-
समात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति "पृथ्व्यप्ते-
जोऽनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा
न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्" इति । ऋषीणामपि मंत्रब्रा णद-
र्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् मूलमितिहा-
सपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति भवे निरालंबनाध्यवसातुं युक्ता ।
तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादि-
भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यपि
एवमेवोपपद्यन्ते ॥३३॥

९ अपशूद्राधिकरणम् । ू० ३४–३८ ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उ-
क्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशं-
कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति
ावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः"
इतिवत् 'शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
नधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगम् ।
नह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च श्रौतं लिंगं
शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम् । संवर्गविद्यायां हि ानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं
शूद्रशब्देन परामृशति— 'अह हारेत्वा शूद्र वैव सह गोभिरस्तु', इति ।
विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न शूद्रस्याधिकारः, वे-
दाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । नच
शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य । उप यनस्य च
वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति ।
सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्री-
यस्य ामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च ामर्थ्यस्याध्ययननिरा रणेन

निराकृतत्वात्। यच्चेदं 'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात्। यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिंगं मन्यसे, न तल्लिंगं, न्यायाभावात्। न्यायोक्ते हि लिंगदर्शनं द्योतकं भवति। नचात्र न्यायोऽस्ति। कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु। अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम्। कथमित्युच्यते— 'कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ' इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे, तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते। जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति। उच्यते— तदाद्रवणात्। शुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रुवे, शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रः। अवयवार्थसंभवात् रूढ्यर्थस्य चासंभवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥३४॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् ॥३५॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः। यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिंगात् गम्यते। उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते— 'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे' इति। चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगंतव्यम्। कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्" इति। समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगंतव्यम्। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति। समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥३५॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥३६॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः प-

रामृश्यन्ते— "तं होपनिन्ये" 'अधीहि भगव इति होपससाद' 'ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत वें वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' इति च। 'तान्हानुपनीयैव' इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति। शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः" इत्येकजातित्वस्मरणात्। "न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति" इत्यादिभिश्च ॥३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥३७॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः। यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं ेभ्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' इति श्रुतिलिंगात् ॥३७॥

श्रवणाध्यय र्थप्रतिषेधात्स्मृते ॥३८॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः। यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति। वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते। श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथास्य वेदमुपशृण्व त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति। 'पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीमे नाध्येतव्यम्' इति च। अतएवाध्ययनप्रतिषेधः। यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत। भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति। अतएव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्' इति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्या प्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥३८॥

.० कं नाधिकरणम्। सू० ३९।

पनात् ॥३९॥

अवसितः प्रासंगिकोऽधिकारविचारः। प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः। 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' इति। एतद्वाक्यं 'एज्

कंपने' इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पंदते, महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पंचवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथम् । र्वमिदं जगत्पंचवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथाहि श्रुत्यंतरम्— 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद' इति। तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादंतराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि ? पूर्वत्र तावत् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि संनिधानात् जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयवत्त्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, 'प्राणस्य प्राणम्' इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथाचोक्तं— न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रि ौ' इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः' इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् । तदेवेहापि संनिधानात् 'महद्भयं वज्रमुद्यतं' इति च भयहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथाहि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शा नं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथाच ब्रह्मविषयं श्रुत्यंतरं— 'भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचमः' इति । अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्म-

ज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय' इति मंत्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितं दापेक्षिकम् । तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति ाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' इति परमात्मनः पृ त्वात् ॥३९॥

११ ज्योतिरधिकरणम् । सू० ४० ।

ज्ये दर्शनात् ॥४०॥

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रूयते । तत्र संशय्यते, किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । कुतः । तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' [१.१.२४] इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । चेह तद्वत्किंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथाच नाडीखंडे— 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहि । । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते ूमः— परमेव ब्रह्म ज्योतिः ब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञा तव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति चानु धानात् । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेः अस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः 'परं ज्योतिः' ' उत्तमः पुरुषः' इति च विशेषणात् । तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यंतिको मोक्षो गत्युत्क्रान्ति बंधात् । नह्यात्यंतिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती इति वक्ष्यामः ॥४०॥

१२ र्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ४१ ।

ाकाशोऽ न्तरत्वादि० पदेशात् ॥४१॥

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म दमृतं

आत्मा' इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे, भूतपरिग्रहो युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिंगस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते— परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । 'ते यदंतरा तद्ब्रह्म' इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । नच ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति' सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरंकुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति । अभेदस्त्विह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिंगमभिहितं भवति । 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' इति च ब्रह्मवादस्य लिंगानि । 'आकाशस्तल्लिंगात्' [१.१.२२] इत्यस्यैवायं प्रपंचः ॥४१॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् । ० ४२–४३ ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥४२॥

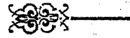
व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः' इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपंचः कृतः । तत्किं सारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यं उतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः । उपक्रमोप हाराभ्याम् । उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः णेषु' इति शारीरलिंगात् । उप हारे च ' वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपंचनादिदि । एवं प्राप्ते ब्रूमः— परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । स्मात् ? सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः ज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बा किंचन वेद नान्तरम्' इति ारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बा भ्यंतरवेदन -

संगे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । ाज्ञः परमेश्वरः, र्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति' इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । स्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यंतमध्येषु शारीरलिंगात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः— उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं, किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति । यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रंथप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति— 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स ा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः' इति पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति' इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगंतव्यम् ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेव एतद्वाक्यमित्यवगंतव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवा ाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसं ारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥४३॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये थमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आनुमानिकाधिकरणम् । सू० १–७ ।

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्— 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्— 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [१.१.५] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपंचितं गतेन ग्रंथेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशंक्यते— यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥१॥

आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते— 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः, शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्, स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् । नह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । सच शब्दो, न व्यक्तमव्यक्तमिति, यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते । नचायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रममात्र-

सामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न श्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र र रूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथाह्यनंतरातीतो ग्रंथ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति— 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । द्धिं तु रथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥' इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः सारमाधिगच्छति । यतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्व : पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इंद्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति— 'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मन स्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा । परा गतिः ॥' इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इंद्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । 'इंद्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्' इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्य मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मन स्तु परा द्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुप पैति । बुद्धेरात्मा महान्परः, यः 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा "मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिप ते ॥" इति स्मृतेः, "यो ब्रह्माणं विद ाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति च श्रुतेः या थमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता ती हिरुगिहोपादिश्यते । तस्या अप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन

रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया मनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपक ल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथाच 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्व क्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति— 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेतद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' इति । एतदुक्तं भवति— वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥१॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥२॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशंक्यते— कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं, अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते— सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति, तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" इति । श्रुतिश्च— 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥२॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥३॥

अत्राह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं

अव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत। अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति। अत्रोच्यते— यदि वयं स्वतंत्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसंजयेम तदा प्रधानकारणवादम्। परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतंत्रा। सा चावश्याभ्युपगंतव्या। अर्थवती हि ।। नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिद्ध्यति। शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः। कुतः। विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्। अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः। तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं— 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितं— 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः। क्वचिन्मायेति सूचितम्— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति मंत्रवर्णात्। अव्यक्ता हि सा माया, तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्य अशक्यत्वात्। तादिदं 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वात् महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्। यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य, महतः परमव्यक्तमित्युक्तम्। अविद्या ह्यव्यक्तम्। अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते। तच्च अव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिंद्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैव अभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं इंद्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति— द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते— 'तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' इति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम्। इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। तदधीनत्वाच्च बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम्। यथार्थाधीनत्वादिंद्रियव्यापार येंद्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति। तैस्त्वेतद्वक्तव्यं, अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तित्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशि-

ष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न नः स्थूलमपीति । आम्नातस्या प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम् । आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्मं एव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात्तस्येति चेत् । न । एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । नहीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् । नचाकांक्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकां संबंधेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुतः आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः । नचैवं मंतव्यं, दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते । नह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति । अनंतरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथाहीदमस्मात्परमिदं अस्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषान्न परं किंचित्' इत्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किंचिच्छिद्यते ॥३॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥४॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते, गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । नहि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । नचेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । नचानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥४॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह सांख्यः— 'ज्ञेयत्वावचनात्' इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्— 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् । अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥' इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात्प्रधानमेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः— नेह प्रधानं निचा-

व्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते 'पुरुषा परं किंचित्सा का सा परा गतिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकांक्षणात् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥५॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥६॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानां अग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रंथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत् 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्' इत्यग्निविषयः प्रश्नः । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः॥' इति जीवविषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥' इति परमात्माविषयः। प्रतिवचनमपि 'लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इत्यग्निविषयम् । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' इति। व्यवहितं जीवविषयम्। 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिबहुप्रपंचं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति ॥

अत्राह— योऽयमात्मविषयः प्रश्नो 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति' इति, किं स एवायं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किंचातः । स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्नि-

विषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासौ इति। अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः। एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति॥

अत्रोच्यते— नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ। नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरे पितुः सौमनस्यं वव्रे। द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' इति लिंगात्। तत्र यदि 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति। अपूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्। जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते। पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात्। तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः। न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत्। न। जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात्। न त्वन्यत्वमस्ति। 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुत्यंतरेभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसंगश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य। तथा— 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥' इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथाग्रे— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह। मृत्योः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति।' इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति।

तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानंतरं 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' इति प्रशस्य प्र मपि दीयं प्रशंसन्यदुवाच— 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरे पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥' इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः, यदि तं विहाय प्रशंसानंतरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् 'येयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं, उत्तरत्र तु स्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । नचाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च । नत्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥६॥

महद्वच्च ॥७॥

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' 'महान्तं विभुमात्मानम्'

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" इत्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥७॥

२ चमसाधिकरणम् । सू० ८–१० ।

चमसवदविशेषात् ॥८॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् । मंत्रवर्णात्— "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति । अत्र हि मंत्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजो रंजनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात्। तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति च अजा स्यात्, 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्छागायां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या, विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुशेते । तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति । मुच्यत इत्यर्थः । तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नानेन मंत्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । नह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः । सांख्यवाद एव इहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथाहि 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इत्यस्मिन्मंत्रे स्वातंत्र्येण अयं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषो, 'अजामेकां' इत्यस्य मंत्रस्य। नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियंतुम् ॥८॥

तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ।

ब्रूमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु । धीय एके ॥९॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रा-य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रय क्ष-णैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् । तथाह्येके शाखिनस्तेजो-बन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—'यद-ग्ने रोहितं रूपं तेज स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति । तान्ये-वेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्द ामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि "ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं-कारणं ब्रह्म" इत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स गु-णैर्निगूढाम्" इति पारमेश्वर्याः शक्तेः मस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽ-मात् । वाक्यशेषेऽपि "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं महेश्वरम्" इति "यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" इति च तस्या एवावगमान्न स्वतंत्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायते इति शक्यते ्तुम् । प्रकर-णात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्था अनेनापि मंत्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम्॥९॥

कथं पुनस्तेजोबन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते । या-व । न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति । नच तेजोबन्नानां जातिश्रवणादजाति-निमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१०॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि कल्प-नोपदेशोऽयम् । अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । ाहि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहि शुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा रू-पबर्करा च, ं च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभो ं ात्, एवमियमपि तेजोबन्न क्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु रूपं चराचर-क्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परि-त्यज्यत इति । नचेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो ज ातीत्यतः

क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । नह्ययं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किंतु बंधमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा एवैषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बंधमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् । यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् [छां. .१], वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् [बृ.५.८], द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम् [बृ.८.२.९] इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥१०॥

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । सू० ११–१३ ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥११॥

एवं परिहृतेऽप्यजामंत्रे पुनरन्यस्मान्मंत्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्' इति । अस्मिन्मंत्रे पंच पंचजना इति पंचसंख्याविषयाऽपरा पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पंचपंचकाः पंचविंशतिः संपद्यन्ते । तथा पंचविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकांक्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते— "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति । तया श्रुतिप्रसिद्धया पंचविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशतित्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ॥

अतो ब्रूमः— न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पंचविंशतिस्तत्त्वानि । नैषां पंचशः पंचशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पंचविंशतेरन्तराले पराः पंच पंच संख्या निविशेरन् । नह्येकनिबंधनमंतरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत–पंचविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा "पंच सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः" इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पंचशब्दो जनशब्देन समस्तः पंचजना इति, पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च "पंचानां त्वा पंचजनानाम्"

इत्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात् । मस्तत्वाच्च न वीप्सा पंच पंचेति । नच पंचकद्वयग्रहणं पंच पंचेति । नच पंच ख्याया एकस्याः पंचसंख्यया परया विशेषणं पंच पंचका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविंशतिः प्रत्येष्यन्ते । यथा पंच पंचपूल्य इति पंचविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पंच पंचपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पंच जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पंच पंचजना इति न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पंचविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत । अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावंतर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत ? जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पंच पंचजना इति । उच्यते— "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति विशेषणस्मरणात्संज्ञायामेव पंचशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पंचजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजना नाम ये केचित्ते च पंचैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥११॥

के पुनस्ते पंचजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥१२॥

'यस्मिन्पंच पंचजनाः' इत्यत उत्तरस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः— 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रो-

त्रमन्नस्यान्नं मन गे ये मनो विदुः' इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पंचजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ? तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः ? समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबंधाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः 'ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः' इत्यत्र । 'प्राणो ह पिता प्राणो ह माता' इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुम् । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' 'यूपं छिनत्ति' 'वेदिं करोति' इति, तथायमपि पंचजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पितरो गंधर्वा असुरा रक्षांसि च पंच पंचजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः । क्वचिच्च "यत्पांचजन्यया विशा" इति प्रजापरः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥१२॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥१३॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पंचसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि 'यस्मिन्पंच पंचजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते— 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमंत्रगतया पंचसंख्यया केषांचित् गृह्यते केषांचिन्नेति । अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमंत्रपठितप्राणादिपंचजनलाभान्नास्मिन्मंत्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मंत्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न

तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति। स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिह-रिष्येते ॥१३॥

४ कारणत्वाधिकरणम्। सू० १४–१५।

कारणत्वेन च दिषु यथा० पदिष्टोक्तेः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम्। प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गति ा-मान्यं वेदान्तवाक्यानाम्। प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्व । तत्रेदमप-रमाशंक्यते— न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यम्। कस्मात्? विगानदर्शनात्। प्रति वेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्। तथाहि— क्वचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्याकाशादिका सृष्टि रम्नायते। क्वचित्तेजआ-दिका— 'तत्तेजोऽसृजत' इति। क्वचित्प्राणादिका— 'स प्राण सृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' इति क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते— 'स इमाँ-ल्लोकानसृजत। अंभो मरीचीर्मरमापः' इति। तथा क्वचिद त्पूर्विका सृ ः पठ्यते—'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' इति। 'असदेवेद ग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्' इति च। क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते— 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'कु-तस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव ोम्ये-दमग्र आसीत्' इति। क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जग ो निगद्यते— 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इति। एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधा-रणपरता न्याय्या। स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्यः। इति एवं प्राप्ते ब्रूमः— त्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमा-दिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति। कुतः। यथाव्यपदि ोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते र्वज्ञः सर्वेश्वरः र्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, थाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते। तद्यथा— ' त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति। अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण तद्विषयेण काम-यितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत्। त-द्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन र्वेषां

अंतः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्। 'बहु स्यां प्रजायेय' इति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन ृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत। तथा 'इदं सर्वमसृजत। यदिदं किंच' इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे। तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञा तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत' इति। तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति च। एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम्। नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतं अधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम्। अतिप्रसंगात्। समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न वियदश्रुतेः' [२.३.१] इत्यारभ्य। भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात्। नह्ययं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रतिपिपादयिषितः। नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। नच कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां— 'अन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ' इति। मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः श्राव्यत इति गम्यते। तथाच संप्रदायविदो वदन्ति— ''मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृ र्या चोदिता न्यथा। उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन॥'' इति। ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते— 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' ''तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति'' इति। प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम्। 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥१४॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि, तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥१५॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन भा

ते । यतः 'असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः' इत्य द्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य 'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते । एषैव 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि योजना । 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यंताभावाभ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत? 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि न श्रुत्यंतराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात् । तस्मात् श्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मंदमतिपरिकल्पितस्य असत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते, 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनंतरेण प्रकृतावलंबिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत? चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् 'पश्यंश्चक्षुः श्रृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति । अपिच यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते । दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यंतरमपि 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्त्रंतरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा गम्यते ग्राम इति ॥१५॥

५ [बाला]क्यधिकरण[म्] । सू० १६–१८ ।

जगद्वाचित्वात् ॥ ६॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते— "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः । किं तावत्प्राप्तम् ? प्राण इति । कुतः । 'यस्य वैतत्कर्म' इति श्रवणात् । परिस्पंदलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना 'आदित्ये पुरुषश्चंद्रमसि पुरुषः' इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । 'कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते' इति श्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् 'यस्य वैतत्कर्म' इति । ोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलिंगमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामंत्र्य आमंत्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनां अभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य य घातोत्थापनात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिंगमवगम्यते— "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्ते एवमेवैत आत्मानः एतमात्मानं भुंजन्ति" इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो, न परमेश्वरः, तल्लिंगानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बा ाकिरजातशत्रुणा ह 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः 'मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्यमुख्यब्रह्मादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो ध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातंत्र्येणावकल्पते । 'यस्य वैतत् कर्म' इत्यपि नायं परिस्पंद णस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्दे ः ।

तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः । एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिंगवचनविगानाच्च नापि पुरुषाविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते । क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते, न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति— य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नं एव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेषु अवधारितः ॥१६॥

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१७॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगाच्च तयोरेव अन्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति । तत्परिहर्तव्यम् । यत्रोच्यते परिहृतं चैतत् । 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' [१.१.३१] इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते— 'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैव इदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते । "यस्य वैतत्कर्म" इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशंका पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' इत्यत्र । जीवलिंगमप्युपक्रमोपसंहा-

रयोः ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥१७॥

अन्यार्थं जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते– 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागात्" इति । प्रतिवचनमपि 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादि, "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वस्थतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपिचैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति— 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागात्' इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इत्यत्र । ' र्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणानिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥१८॥

६ वाक्यान्वय धिकरण । सू० १९–२२ ।

वाक्यान्वयात् ॥१९॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते— 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं र्वं विदितम्' इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते— किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदि-

श्यते आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ? प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानुपक्रम्य अनंतरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् ? मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय न्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्र व्यस्द भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयाति । तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरान्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य औपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् ? वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रति अन्वित यवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते— 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्यः आत्मविज्ञानामिदमुपदिशति । नचान्यत्र परमात्मविज्ञानात् अमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन वेविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । नचैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानंतरेण ग्रंथेन तदेवोपपादयति 'ब्रह्म तं परादाद्यो अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात नोऽन्यत्र स्वातंत्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्य आत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुंदुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरे द्रढयति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । वैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य न्तःकरणस्य प्रपंचस्य एकायनं

अनंतरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः पर त्मानमेवैनं गमयति । स्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥१९॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति, अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः ॥२०॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यत्प्रिय सूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञायत इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोः अभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधि पर्कात् कलुषीभूतज्ञानध्यानादि धनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादि घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेः इदमभेदेनोपक्रमणं इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति— 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् मुत्थाय परं ज्योतिरुप पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन पयति— 'यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय । था विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति । यथा लो नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय मुद्रमुपयन्ति, एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव मरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर त्यतायै ॥२ ॥

अवस्थितेरिति का : ॥२२॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानात् उपपन्नमिद भेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथाच ब्राह्मणम्— 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्येवंजातीयकं परस्यैवा नो जीवभावेनावस्था दर्शयति । मंत्रवर्णश्च— " र्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इत्येवंजातीयकः । नच तेजः -

भृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता, येन परस्मादात नोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याचार्यस्य अविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं, थापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनु ारीति गम्यते, प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवंच सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते। विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृति बंधे प्रलयप्रसंगान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत। अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते। अतएवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिंगोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या॥

यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। **'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः'**। इदमत्र प्रतिज्ञातम्— 'आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च। उपपादितं च, सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपंचस्य एकप्रसवत्वात् एकप्रलयत्वाच्च दुंदुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोः अव्यतिरेकप्रतिपादनात्। तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि त्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। **'मिष्यत एवंभावादित्यौ लोमिः'**। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादि ामर्थ्यात्संप्र न्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानं इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। **'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'**। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विनात्मभावेन अवस्थानादुपपन्नामिदं अभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। ननूच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति। कथमेतदभेदाभिधानम्? नैष दोषः। विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायम्। 'अत्रैव मा भगवानमूमुह प्रेत्य ज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्यार्था-

न्तरस्य दर्शितत्वात्— 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमा नुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसंगोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिर गों विद्यया भवति । संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्युक्तामिति । यदप्युक्तं— 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपिच 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तादितर इतरं पश्यति' इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपंच्य 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञान याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयात् इत्याशंक्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोः अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो, न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगंतव्यः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदं र्वम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिति" "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" "समं र्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्" इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'मृत्योः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवंजातीयकात् । 'स वा एष महान आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति चात्मनि र्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मु क्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति च श्रुतेः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषय सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः पर-

मात्मेति नाममात्रभेदात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः, परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बंधो निरर्थकः। एको यमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति। नहि 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायाम्' इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम्। नच ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्। ये तु निर्बंधं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं म्यग्दर्शनमेव बाधन्ते। कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति। न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥२२॥

प्र धिकरणम्। सू० २३–२७।

प्र तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ॥२३॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तम्। ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इति लक्षितम्। तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः, किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति। कस्मात्? ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते 'स ईक्षांचक्रे' 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम्। अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा। स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम्। ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च। ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते। तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं, कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात्। ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगंतव्यम्। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यव नादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगंतव्यं निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारणमेव। कस्मात्? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ

नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्— 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन र्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । च्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं भवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि— 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन र्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते । तथा 'एकेन ोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्' 'एकेन नखानिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्' इति च । तथान्यत्रापि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति प्रतिज्ञा । 'यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति' इति दृष्टान्तः । तथा 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा । 'स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' इति दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत इतीयं पंचमी 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रंतराभावादधिगंतव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादान ारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेः 'एकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात् । अधिष्ठात्रंतराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानस्या भवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रंतराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥२३॥

कुतश्चात नः कर्तृत्वप्रकृतित्वे—

अभिध्योपदेशा ॥२४॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति 'ोऽकामय बहु स्यां प्रजायेयेति,' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातंत्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात्

हुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥२४॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥२५॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति। यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम्। यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी। साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति। प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥२५॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥२६॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् 'तदात्मानं स्वयमकुरु' इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति। आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति तृत्वम्। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम्। परिणामादिति ब्रूमः। पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामास आत्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः। स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। 'परिणामात्' इति वा पृथक्सूत्रम्। तस्यैषोऽर्थः— इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते 'सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च' इत्यादिनेति॥

योनिश्च हि गीयते ॥२ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु ' -तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्' इति, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम्। क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः— "योनिष्ट इंद्र निषदे अकारि" इति। वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृ ते 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' इत्येवंजातीयकात्। एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम्। यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्त रणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि, तत्प्रत्युच्यते— न लो वदिह भवितव्यम्। न यमनुमानगम्यो

अर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुः ईश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥२ ॥

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । सू० २८ ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥२८॥

'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [१.१.५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशंक्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिंगाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मंदमतीन्प्रति भान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रंथेष्वाश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिंगमापातेन मंदमतीन्प्रति भायादिति । अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति— एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्या । इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयाध्याये थमः पादः ।

१ स्मृत्यधिकरणम् । सू० १–२ ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं, मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियंतृत्वेन स्थितिकारणं, मायावीव मायायाः । प्र ारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणं, अवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । एव च विषां न आत्मा इत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः, प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्र ंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥ १ ॥

यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति, तदयुक्तम् । कुतः? स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् । स्मृतिश्च तंत्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, ता एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतंत्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृतयस्तावत् चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्काले ऽनेन विधानेनोपनयनं, ईदृशश्चाचारः, इत्थं वेदाध्ययनं, इत्थं समावर्तनं, इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । था पुरुषार्थांश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधाति । नैवं कापिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं : कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेन पुनराक्षिप्यते? भवेदयमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञानाम् । परतंत्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातं-

त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलंबेरन् । तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते । श्रुतिश्च भवति— "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्" इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टंभेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ॥

तस्य समाधिः— 'नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्' इति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः— "यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्" इति परं ब्रह्म प्रकृत्य "स ह्यंतरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते" इति चोक्त्वा "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्याह । तथान्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते" इत्याह । "अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः" इति पुराणे । भगवद्गीतासु च— "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति । परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तंबः पठति— "तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः" इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयं अन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनु ारिण्यः स्मृतयः प्रमाणं, अनपेक्ष्या इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे— "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति नुमानम्" इति । नचातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमंतरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं - पिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् । न । सिद्धेरपि पेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । च धर्मश्चोदनालक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धाराश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशंकितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रति-

पत्तौ त्यां श्रुतिव्यपाश्रयादन्यान्निर्णयकारणमस्ति। परतंत्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसंगात्। तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन स्मृत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कापिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्। अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः— "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्" इति। मनुना च "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति॥" इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निंद्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्। महाभारतेऽपि च 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु' इति विचार्य, 'बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम्' इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन— "बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्॥" इत्युपक्रम्य "ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः। सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित्॥ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः। एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्॥" इति सर्वात्मतैव निर्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति— 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्येवंविधा। अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य तंत्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं च, न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिकल्पनयैवेति। वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये। पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः। तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगो न दोषः॥१॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः॥२॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-

दादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' [१.४.१] इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरपि अप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगो दोषः । तर्कावष्टंभं तु 'न विलक्षणत्वात्'[२.१.४] इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥२॥

२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् । सू० ३ ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥३॥

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्या इत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवैतद्गतं, किमर्थं पुनरतिदिश्यते ? अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशंका । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इति । "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपंचं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिंगानि च वैदिकानि, योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिंद्रियधारणाम्' इति, 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्' इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽगीक्रियते । अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वात् अष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरपि अनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शंकाऽतिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावपि अर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः। सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ, शिष्टैश्च परिगृहीतौ, लिंगेन च श्रौतेनोपबृंहितौ । "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यान्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा वि-

लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षेत । तच्च शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥४॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेंद्रियाणां श्रूयते । यथा "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इति, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इंद्रियविषयापि 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' इति, 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति' इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥५॥

तुशब्द आशंकामपनुदति । न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेंद्रियाणां चेतनत्वमाशंकनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदन वदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते, न भूतेंद्रियमात्रम् । कस्मात्? विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेंद्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपिच कौषतिकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति — 'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति । 'ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मंत्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः' इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणः ।

जगत् । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥५॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिमिति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्र[illegible]द्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति । उच्यते— एव पि किंचिदचे नं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशन [illegible]दीनां च स्वरूपादिभेदात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यंतसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत— अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वं अभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्? अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारभावोच्छेदप्र[illegible]गः । नह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्युदा[illegible]येत! समस्[illegible]स्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्र[illegible] द्ध एव । चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्र[illegible]धितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि भवेयुरिति । तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच श्रुतिः— 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' इति । "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्" "इयं विसृ[illegible]यत आबभूव" इति चैते ऋचौ [illegible]द्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि

भवति— "अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इति । "अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" इति च । "न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः" इति चैवंजातीयका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्र आत्मलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवांगत्वेन आश्रीयते । स्वप्नान्तबुद्धान्तयोः उभयोः इतरेतरव्याभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, संप्रसादे च प्रपंचपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपंचसदात्मत्वं, प्रपंचस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेकः, इत्येवंजातीयकः । 'तर्काप्रतिष्ठानात्' [२.१.११] इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलंभकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम्? परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते 'विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्र ात् ॥ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत अ त्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्र ज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् । नैष दोषः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदं, नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति । नह्ययं प्रतिषे : प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम्? यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । नहीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमंतरेण स्वतंत्रमेवास्ति । 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । बाढम् । नतु शब्दादिमत्कार्यं कार-

णात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्ति । तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् ॥८॥

अत्राह— यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, अपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसंगात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमंजसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपिच मस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमंसम् । अपिच भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगादसमंजसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न संभवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमंजसमेवेति ॥८॥

अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥९॥

नैवास्मदीये दर्शने किंचिदसामंजस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं—कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणम् । कस्मात् ? दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणं आत्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तां आत्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न पुनः सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावातिष्ठेत । अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः, कार्यस्य कारणात्मत्वं नतु कारणस्य कार्यात्मत्वं 'आरंभणशब्दादिभ्यः' [२.१.१४] इत्यत्र वक्ष्यामः । अत्यल्पं चेदमुच्यते—कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्र-

संगः, कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं सं ृज्यत इति, अपीतावपि स मानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः— यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते, अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृगे ः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते । प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतत् यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः— 'अनादिमायया सो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा' इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्र ंग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति । अयमप्यदोषः । दृष्टान्तभावादेव । यथाहि षुप्तिमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभा प्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्य अनपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति— 'इमाः सर्वाः प्र ाः सति पद्य न विदुः सति संपद्यामह इति, इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा प ंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इति । यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रति द्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन -क्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्युक्तः । म्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमंतेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावातिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्समंजसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥१०॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः । कथमित्यु-

च्यते— यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्, शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्। अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगः। तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसंगोऽपि समान । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतौ अविभागात्मतां गतेषु, इदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियंतुं शक्यन्ते कारणाभावात्। विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बंधप्रसंगः। अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्। ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोति। इत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मि न्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति। अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥१०॥

र्काप्रति ानादप्यन्य ानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः ॥११॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम्। यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबंधनास्तर्का अप्रतिष्ठि ा भवन्ति । उत्प्रेक्षाया निरंकुशत्वात्। तथाहि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का आभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते। तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं, पुरुषमतिवैरूप्यात्। अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य अन्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव। प्रसिद्धमाहात्म्यानुमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येत अन्यथा वयम - मास्यामहे यथा नाप्र ष्ठादोषो भविष्यति। नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम्। एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रति ाप्यते। केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेन अन्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात्। र्वतर्काप्रतिष्ठायां च लो व्यवहारोच्छेदप्रसंगः। अतीतवर्तमानाध्व ाम्येन नागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चैवं मन्यते—

"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥" इति । "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥" इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवंहि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत्, एवमप्यविमोक्षप्रसंगः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते थापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषात् अनिर्मोक्षस्तर्कस्य । नहीदमतिगंभीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबंधनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम । अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति वैषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतंत्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते यथाग्निरुष्ण इति । तत्रैवं ति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्धि केनचित्तार्किकेण इदमेव म्यग्ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् ? नच प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो, येन दीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैव औपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेन आगमानु ारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥११॥

४ शिष्टपरिग्रहा रणम् । सू० १२ ।

एते शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

competent authorities.

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनाचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मंदमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशंक्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः, न परिग्रहा अपरिग्रहाः, शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः । एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन । शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः । तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं किंचिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगंभीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं, तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं, अन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्च, इत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥१२॥

५ भोक्त्रापत्त्यधिकरण । सू० १३ ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥१३॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति । यथा मंत्रार्थवादौ । तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवम् । अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति । अत्रोच्यते— प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता चेतनः शारीरो, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तो भोग्य ओदन इति । तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत । भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत । तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्र ज्येत । नचास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्याविभागस्य अभावप्रसंगादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणावधारणमिति चेत्कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात्— स्याल्लोकवदिति । उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् । तथाहि— सु-

द्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतर-विभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । नच समुद्रादुदका-त्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरंगादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति । नच तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि । नच भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, नच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्रष्टुरे-वाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्यु-पाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमका-रणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरंगादि-न्यायेनेत्युक्तम् ॥१३॥

६ आरंभणाधिकरणम् । सू० १४–२० ।

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥१४॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं 'स्याल्लोक-वत्' इति परिहारोऽभिहितः । नत्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपंचं जगत्, कारणं परं ब्र , तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावग-म्यते । कुतः? आरंभणशब्दादिभ्यः । आरंभणशब्दस्तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते— 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । एतदुक्तं भवति— एकेन मृत्पिंडेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदंचनादि मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारो घटः शराव उदंचनं चेति । नतु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधे-यमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः । तत्र श्रुताद्वाचारंभणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजो-बन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति— 'अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इत्यादिना । आरंभणशब्दादिभ्य इत्या-

दिशब्दात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । नचान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथाच मृगतृष्णिकोदकादीनां ऊषरादिभ्योऽनन्यत्वं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात् । एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपंचजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् ॥

नन्वनेकात्मकं ब्रह्म, यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वम् । यथाच समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरंगाद्यात्मना नानात्वम् । यथाच मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकांडाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवंच मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचारंभणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । नचायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य अनवस्थाविशेषनिबंधनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसंधस्य बंधनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविजृंभितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगो-

चरोऽपि जंतुरनृताभिसंध इत्युच्येत? 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। नचास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानं अपनुद्यत इत्युच्यते। नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्, स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत, मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात्। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति। अत्रोच्यते— नैष दोषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः। स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिः तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते। विकारानेव तु अहं मम इत्यविद्यया आत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जंतुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा। तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्, नच प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति, तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत। नहि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते। नापि मृगतृष्णिकांभसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति। नैष दोषः। शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेत् ब्रूयात्। तत्र ब्रूमः— यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं, तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं, प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। नहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथाच श्रुतिः— 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने' इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति। तथा प्रत्यक्षदर्शि-

नेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु 'न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्' इत्युक्त्वा 'अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति एनं हन्ति' इत्यादिना ते- तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन त्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धं चे- ोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशे- ना ाध्वागम इति। तथा अकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रति- पत्तेः। अपिच अंत्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचि- दाकांक्ष्यमस्ति। यथाहि लोके यजेतेत्युक्ते, किं केन कथं इत्याकांक्ष्यते, नैवं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्युक्ते, किंचिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति, र्वात्मैकत्व- विषयत्वावगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकांक्षा स्यात्। नत्वा- त्मैकत्वव्यतिरेकेण अवशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांक्ष्येत। न चेयमव- गतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, 'तद्धास्य विजज्ञौ' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अव- गतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात्। नचेयमव- गतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम्। अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बा- धकज्ञानान्तराभावाच्च। प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यव- हारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादंत्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मै- कत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वात् नानेकात्मकब्रह्मकल्प- नावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमत- मिति गम्यते। परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति। ने- त्युच्यते। ' वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। नह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम्। स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत्। न। कूटस्थस्येति विशेषणात्। नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति। कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्व- दर्शनं मोक्ष ाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतंत्रमेव कस्मैचि- त्फलायाभिप्रेयते। प्रमाणाभावात्। कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शा 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्य 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इत्येवंजातीयकम्। तत्रैतत्सिद्धं भवति— ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्म

विशेषरहितब्र दर्शनादेव फलसिद्धौ सत ां, यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि, तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधावफलं तदंगमितिवत्। नतु स्वतंत्रं फलाय कल्प्यत इति। नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य। कूटस्थब्रह्मात्मवादिनः एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्। न। अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वरात् जगज्जनिस्थितिप्रलया, नाचेतनात्प्रधानात् अन्यस्माद्वा इत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.४] इति। । प्रतिज्ञा तदवस्थैव, न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते। कथं नोच्यतेऽत्यंतमात्मनः एकत्वमद्वितीयत्वं च ुवता? शृणु यथा नोच्यते— र्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये ंसारप्रपंचबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते। ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः। 'नामरूपे व्याकरवाणि', 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते', "एकं बीजं बहुधा यः करोति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि। च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयान् अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये। तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेव ईश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च, न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते। तथाचोक्तम्— 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति भूमा' इति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना च। एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः र्वे। तथेश्वरगीतास्वपि— "न कर्तृत्वं न कर्माणि ो स्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः॥" इति परमार्थावस्थायां

ईशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । तथाचेश्वरगीतास्वपि— "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया" इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण 'तदनन्यत्वं' इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु 'स्याल्लोकवत्' इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपंचं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इति ॥१४॥

भावे चोपलब्धेः ॥१५॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यं उपलभ्यते, नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तंतुषु पटः । नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । नह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते । नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिद्दोषः । तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । नचासावग्निधूमयोर्विद्यते। भावाच्चोपलब्धेः इति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवतिहि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा— तंतुसंस्थाने पटे तंतुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तंतव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तंतुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि, ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् । ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥१५॥

consciousness

सत्त्वाच्चावरस्य ॥१६॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'

'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधि रण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलम्। तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते। यथाच कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु त्त्वं न व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति। एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥१६॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥१ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः— 'असदेवेदमग्र आसीत्' इति, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति च। तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्। नेति ूमः। नह्ययमत्यंतासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि, व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य। कथमेतदवगम्यते? वाक्यशेषात्। यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते। इह च तावत् 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति। असतश्च पूर्वापरकालासंबंधादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। 'अ द्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यंतासत्त्वम्। स्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि वस्तु च्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम्। अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणाद दिवासीदित्युपचर्यते ॥१७॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥१८॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य त्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते— दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते। नहि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं, तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रा त्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः? मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात्? अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर

एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे, इत्युच्येत, अतस्तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात् तादात्म्यमभ्युपगंतव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संबंधेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसंगः । अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसंगः । अथ समवायः स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबंधं संबध्येत, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत ? किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम् ? यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत तदाप्यारंभकावयवव्यतिरेकेण अवयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरारंभकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरासिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत । तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् । नहि देवदत्तः स्रुघ्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयेत । युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसंगः स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेत् । न । तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत । नचैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृंगेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम् । नचैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति

विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका, किं तर्ह्यन्यकर्तृका इति कल्प्या स्यात्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत। तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्ते इत्युक्तं स्यात्। नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते। उत्पन्नताप्रतीतेः। अथ स्वकारणसत्तासंबंध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम्। सतोर्हि द्वयोः संबंधः भवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। नहि वंध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन, निरुपाख्यो वंध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति विशेष्यते। यदि च वंध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत इदमप्युपापत्स्यत कार्यभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयं तु पश्यामो वंध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वंध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत। यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते। एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चि ाप्रियेत। व्याप्रियते च। अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति चेत्। नैष दोषः। यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। नहि देवदत्तः संकुचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानंतरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्। न। क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानां अंकुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा। तेषामेवावयवानामपचयवशात् अदर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्ज-

न्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसंगः । थाच बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसंगः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसंगश्च । एतेन क्षणभंगवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः । आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेण अन्यनिष्पत्तेरतिप्रसंगात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापत्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेव आ अंत्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥

शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम्— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य 'कथमसतः सज्जायेत' इत्याक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदान्यत्कारणात्स्यात् । तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत । सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥१८॥

पटवच्च ॥१९॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यत् द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथाच संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तंत्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत् तुरीवेमकुविंदादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसा-

रितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥१९॥

यथा च प्राणादि ॥२०॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुंचनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम्। तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुंचनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। नच प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं, समीरणस्वभावाविशेषात्। एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति ॥२०॥

इतर० पदेशाधिकरणम्। सू० २१–२३।

इतरव्य दे ाद्धि ाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते। चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायां आश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। कुतः। इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशाति श्रुतिः— 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति प्रतिबोधनात्। यद्वा। इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशाति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात्। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती, न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति। अतश्च स्वतंत्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम्। नहि कश्चिदपरतंत्रो बंधनागारमात्मनः कृत्वानुप्राविशाति। नच स्वयमत्यंतानिर्मलः सन्नत्यंतमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तादिच्छया जह्यात्। सुखकरं चोपाददीत। स्मरेच्च मयेदं जगद्बिंबं विचित्रं विरचितमिति। सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथाच मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनैवोपसंहराति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम्। एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत्प्रक्रियेति गम्यते ॥२१॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥२२॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्, तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । नहि तस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं, नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । नच तस्य ज्ञानप्रतिबंधः शक्तिप्रतिबंधो वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधः । तस्मिन्प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः । नतु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः । कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः । आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपिच यदा 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकेन अभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृंभितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः ? अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो, नतु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥२२॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥२३॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा, इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगंधरसादिवैचित्र्यं चंदनकिंपाकचंपकादिषूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमा-

दीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति। एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं
र्थवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः। परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्य-
र्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारंभणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचि-
त्र्यवच्च इत्यभ्युच्चयः ॥२३॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम्। सू० २४-२५।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥२४॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मात्? उपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दंडचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते। ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति स्रष्टृत्वमुपपद्येत? तस्मा ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्। नैष दोषः : क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बा साधनं तथेहापि भविष्यति ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव साधनमौष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति? नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवति तावत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय यदि च स्वयं दधिभावशलिता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते। साधनसाम ा च तस्य पूर्णता संपाद्यते। परिपूर्णशक्तिकं तु ब्र । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति— "न तस्य कार्यं करणं विद्यते न तत मश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते -भाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥" इति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥२४॥

देवादिवदपि लोके ॥२५॥

स्यादेतत्। उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं सा दध्यादिभावः, दृष्टत्वात्। चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते। ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ते- । देवादिवदिति ब्रूमः। लोके देवाः पितर षय इत्येवमादयो

महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किंचिद्बा साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि च रथादीनि च निर्मिमाणा उप भ्यन्ते मंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तंतुनाभश्च स्वत एव तंतून्सृजति । बलाका चान्तरेणै शुक्रं गर्भं धत्ते । पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते । एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्यैव बाह्यं । नं स्व एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान । उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं, नतु चेतन आत्मा। तंतुनाभस्य च क्षुद्रतरजंतुभक्षणाल्लाला कठिनमापद्यमाना तंतुर्भवति । बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण रोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं, नतु स्वयमेवाचेतना रोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । स्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयात्-नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैल ण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च माने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारंभे बा साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विक्ष्यामः । तस्माद्यथैकस्य मर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥२५॥

९ त्स्नप्रस धिकरणम् । सू० २६–२९ । violation of sruti

प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो ॥२६॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् । स्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते— "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्" 'दिव्यो मूर्तः पुरुषः - भ्यंतरो ह्यजः' 'इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव' ' एष नेति नेत्यात्मा' ' थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः र्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदे-

शपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्र ज्येत । द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापद्येत, अयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवात् अजत्वादिशब्दव्याकोपश्च । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसंग इति । सर्वथायं पक्षो न घटायितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥२७॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः? श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् 'सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति, 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति चैवंजातीयकात् । तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् । विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् । तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । नच निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं, नेन्द्रियादिप्रमाणकं, तद्यथाशब्दमभ्युपगंतव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणिमंत्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते । ता अपि तावन्नोपदेशमंतरेण केवलेन तर्केणावगंतुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति । किमुताचिंत्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः— "अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिंत्यस्य लक्षणम् ॥" इति । तस्माच्छब्दमूल एवातींद्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं

निरवयवं च ब्रह्म परिणमते नच कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत । कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतंत्रत्वाच्चानुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतंत्रत्वाद्वस्तुनः । तस्मात् दुर्घटमेतादिति । नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । नहि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चंद्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतं अपरिणतमवतिष्ठते । वाचारंभणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, इति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । नचेयं परिमाणश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रातिपत्तौ फलानवगमात् । र्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रातिपत्तौ फलावगमात् । ' एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह— 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इति । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसंगोऽस्ति ॥२७॥

आत्मनि चैवं विचित्रा हि ॥२८॥

आपिच नैवात्र विवादितव्यं— कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैव अनेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैव अनेकाकारा सृष्टिः पठ्यते— 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैव अनेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥२८॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥२९॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवं अपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्र क्तिर्निरवयत्वात्प्रधानस्य प्रा-

प्नोति निरवयत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणा नित्यास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं, तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य मानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपंचस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसंगस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसंगः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वंतरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यादि कार्त्स्न्येन संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगः। अथैकदेशेन युज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरास्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु वादिना स्वपक्षे दोषः ॥२९॥

० सर्वोपेताधिकरण । ० ३०–३१ ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपंच इत्युक्तम् । तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति । तदुच्यते । र्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगंतव्य । कुतः? तद्दर्शनात् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः 'सर्वकर्मा र्वकामः सर्वगंधः र्वरसः र्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' ' - का : त्यसंकल्पः' 'यः सर्वज्ञः र्ववित्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने ार्गि सूर्याचंद्रम ौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्येवंजातीयका ॥३०॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥३१॥

स्यादेतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्— 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः' इत्येवंजातीयकम् । कथं सा र्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् ? देवादयो हि चेतनाः र्वशक्तियुक्ता अपि सन्तः आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्नाः एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथंच 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्य गाह्यमेवेदं अतिगंभीरं

न तर्कावगाह्यम् । नच यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः र्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदपि अविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । थाच शा— "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥३१॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । सू० ३२–३३ ।

प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिंबं विरचयितुमर्हति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मंदोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमाप्रयोजनानुपयोगिनीं आरभमाणो दृष्टः । किमुत गुरुतरसंरंभाम् । भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः— 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय र्वं प्रियं भवति' इति । गुरुतरसंरंभा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपंचं जगद्बिंबं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत, परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि न्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादंतरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति र्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्ये । तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥३२॥

लोकवत्तु लीलाकै ल्यम् ॥३३॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । य । लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो रात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभि धाय बा किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव भवन्ति । एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोन्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा भवति । नच स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिंबविरचना गुरुतरसंरंभेवाभाति, तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं, अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके

लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत, तथापि नैवा
त्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्र
सर्वज्ञश्रुतेश्च । नचेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याव
हारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्च, इत्ये
व्यम् ॥३३॥

१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । सू० ३४-३६ ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वं ईश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणा
तिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपप
षम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् । कांश्चिदत्यंतसुखभाजः करोति देवा
तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्या
षमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्ते
धारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्र ज्येत । तथा खल
निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च
द्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— वै
स्य प्रसज्येते । कस्मात् ? सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपे
विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च
स्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं नि
क्षत इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृ
धर्मापेक्षा विषमा ृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्
व्यः । यथाहि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं
दिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येव असाधारणानि सामर्थ्यानि
न्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ ाधारणं कारणं भवा
दिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारण
वमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुन
ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति ? तथाहि द
"एष ह्येव ाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निन
वासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति । 'पुण्यो

णा भवति पापः पापेन' इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेव ईश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति— "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इत्येवंजातीयका ॥३४॥

न कर्माविभागादिति चे ानादित्वा ॥३५॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् । नैष दोषः । अनादित्वात्संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान् ंसारः स्यात् । अनादौ तु सं ारे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥३५॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति ? अत उत्तरं पठति

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥३६॥

उपपद्यते च सं ारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्य कस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः सं ारोद्भूतिप्रसंगः, अकृताभ्यागमकृतविप्रणा प्रसंगश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । नचेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । नचाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं, एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । नच कर्मान्तरेण शरीरं संभवति, नच शरीरमंतरेण कर्म संभवति, इतीतरेतराश्रयत्वप्रसंगः । अनादित्वे तु बीजांकुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेन अभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । नच धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत । अनागताद्धि संबंधादतीतः संबंधो बलीयान्भवति, अभिनिष्पन्नत्वात् । "सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति च मंत्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते— "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

न चादिर्न च संप्रतिष्ठा" इति। पुराणे चातीतानागतानां च -ल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥३६॥

३ धर्मोपपत्त्यधिकरणम्। सू० ३७।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥३७॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः। इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति। यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्म' इति, तस्मादनतिशंकनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥३७॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य शंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः।

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं, न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं, तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं, किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरेण? बाढमेवम्। तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितंत्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मंदमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेषु। इत्यतस्तदसारतोपपादनाय, प्रयत्यते। ननु 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [१.१.५], 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' [१.१.१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता

व्याख्याताः' [१.४.२८] इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः, किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते— सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या मन्यन्ते—

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । सू० १–१० ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥

यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति। यत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानमनुमिमते ॥ तत्र वदामः

यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत, नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते । तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्या अनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावितमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुंभकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसंगः । नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुंभकारादिव्यपाश्रयेण इति किंचिन्नियामकमस्ति । नचैवं सति किंचिद्विरुध्यते, प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते, चेतनकारणसमर्पणात् । अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च-शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

त्मकतयान्वय उपपद्यते, सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतेः, शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः। तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च। शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूलांकुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वं अनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः, परिमितत्वाविशेषात्। कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकानिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥१॥

प्रवृत्तेश्च ॥२॥

आस्तां तावदियं रचना। तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामंगांगिभावरूपापत्तिः, विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता, सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रस्योपपद्यते, मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः। अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा। सत्यमेतत्। तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं पुनरत्र युक्तं, यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य उत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति? ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात्। नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः। प्रवृत्त्याश्रयदेहादियुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अतएव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते— न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति। भवतु स्यैव सा। सा तु चेतनाद्भवतीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने, ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम्। ननु तव दे-

हादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथायस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेन असकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे नत्वचेतनकारणत्वे ॥२॥

पयोंबुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, यथाच जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यंदते, एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोंबुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोऽन्तरो यमयति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पंदितस्य ईश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोंबुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छ या पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। नचांबुनोऽप्यत्यंतमनपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यंदनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' [२.१.२४] इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृ ष्ट्या निदर्शितम् । शा दृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥३॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम् । नतु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तकः, इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत, इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न

विरुध्येते ॥४॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥५॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति । थं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ? निमित्तान्तरानुपलंभात् । यदि हि किंचिन्निमित्तांतरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि, नतु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामस्तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते— भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो, यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत । नत्वभ्युपगम्यते, निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः, अन्यत्राभावात् । धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति, न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबंधादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । नच यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येव उचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् । प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च भूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥५॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥६॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम, तथापि दोषोऽनुषज्येतैव । कुतः । अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत, ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षिष्यते इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति । तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं, भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् ? अनिर्मोक्षप्रसंगश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसंगश्च । उभयार्थताभ्यु-

पगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानंत्यादनिर्मोक्षप्रसंग एव । नचौत्सुक्यनिवृत्यर्था प्रवृत्तिः । नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति । नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम् । दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिः, तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्सं ारानुच्छेदात् अनिर्मोक्षप्र ग एव । तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥६॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥७॥

स्यादेतत् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंप ः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुः अपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमंधमधिष्ठाय प्रवर्तयाति, यथा वा अयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयाति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति । प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् ? पंगुरपि ह्यंधं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयाति । नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कांतवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसंगात् । अयस्कांतस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबंधयितुरभावात्संबंधानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते च संबंधे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥७॥

अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥८॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसां अन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यंगांगिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावात् गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥८॥

अन्यथानुमितौ च शक्तिवियोगात् ॥९॥

अथापि स्यात्, अन्यथा वयमनुमिमीमहे, यथा नायमनंतरो दोषः प्रसज्येत। नह्यनपे स्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते। यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्य । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः। स्मात म्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति। एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत। चेतनमेकमनेकप्रपंचस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्न्। भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्र - ज्यत एवायमनंतरोऽपि दोषः ॥९॥

विप्रतिषेधाच्चा मंजसम् ॥१०॥

परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः। क्वचित्सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति, क्वचिदेकादश। तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति, क्वचिदहंकारात्। तथा क्वचित्त्रीण्यंतःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति। प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या। तस्मादप्यसमंसांख्यानां दर्शनमिति ॥

अत्राह— ननु औपनिषदानामप्यसमंज मेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावानभ्युपगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपंचस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ, न जात्यंतरभूतौ, इत्यभ्युपगंतव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां, स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत, इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात्। नह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलतरंगवीचीफेनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एव, इति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावो लोके। तथाहि— अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते। यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात्, यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो

नित्यसिद्ध एवेति, न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात्, यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य काशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति, न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति। अप्राप्ते र्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति। तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात्। यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात्। नचैतदरि । संबंधिशब्दौ ह्येतावर्थौ चार्थश्चेति। द्वयोश्च बंधिनोः संबंधः स्यान्नैकस्यैव। तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ। तथा अनर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः, ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते। तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्य उभावप्यर्थानर्थावनर्थ एवेति, तापकः स उच्यते। तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः। जात्यंतरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते— न। एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः। भवेदेष दोषो यत्रैकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम्। नत्वेतदस्त्येकत्वादेव। नह्यग्निरेकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च। किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत्? क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति। उच्यते— किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यः, तापकः सवितेति? ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य। यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति। उच्यते— देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा। नच त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते। नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुद्ध्यादिदोषप्रसंगात्। नच तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि। कथं तवापि तप्यतापकभावः? सत्त्वं प्यं तापकं रज इति चेत्। न। ताभ्यां चेतनस्य हतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थ स्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात्। न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय। नहि डुंडुभः र्प इवेत्येतावता सविषो भवति। सर्पो वा डुंडुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति। अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिकः इत्यभ्युपगंतव्यामिति। नैवं ति ममापि किंचिद्दुष्यति। अथ

पारमार्थिकमेव चेन्नस्य ... प्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामानिर्मोक्षः प्रसज्येत, नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि, सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तसेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तौ आत्यंतिकः संयोगोपरमः, त श्चात्यंतिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोः नियतत्वादनियतः योगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् । औपानिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः विकारभेदस्य च वाचारंभणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशंका स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥१०॥

२ महद्दीर्घाधिकरणम् । सू० ११ ।

प्रधानकारणवादो निराकृतः । परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावत् योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः— कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्यस्तंतुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे अभ्युपगम्यमाने, कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्याम् ॥११॥

एषा तेषां प्रक्रिया— परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमांडल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमांडल्यं न द्व्यणुके पारिमांडल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि

समानं द्व्यणुक मवायिनां शुक्लादीनामारंभकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते, तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमंडलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते, महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि, न परिमंडलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च तो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते, नाणु, नो ह्रस्वम् । एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जानिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम् ॥

अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणु ादि इत्यतो नारंभकाणि कारणगतानि पारिमांडल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, नतु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रां त्वमस्ति, येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत । नह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति, चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्पारिमांडल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनया आरंभकत्वमिति । मैवं मंस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वमेवं चैतन्यस्यापि इत्यस्यांशस्य समानत्वात् । नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वे कारणं, प्राक्परिमाणान्तरारंभात्पारिमांडल्यादीनामारंभकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्रागुणारंभात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । नच परिमाणान्तरारंभे व्यग्राणि पारिमांडल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् । "कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयाविशेषाच्च महत्" "तद्विपरीतमणु" "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" इति हि काणभुजानि सूत्राणि । नच संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमांडल्यादीनीत्युच्येत, द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वा आरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वं, तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् ॥

संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् मानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न । दृष्टान्तेन विलक्षणारंभमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमे ोदाहर्तव्यं गुणस्य

ा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार— "प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पंचात्मकं न विद्यते" इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसु भूतेषु मवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि री-रम् । तस्मान्न पांचभौतिकामिति । एतदुक्तं भवति— गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । 'दृश्यते तु' [२.१.६] इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपंचिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' [२.१.१२] इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारंभे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपंचः कृ ः ॥११॥

३ परमाणुजगद्कारणत्वाधिकरणम् । ू० १२-१ ।

उभयथापि कर्मातस्तदभावः ॥ २॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति— पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव योग -चिवैः तंत्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि द ानि । तत्सामान्येन यावत्किंचित ाव-यवं त्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यंतगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्गिरिसमुद्रादिकं सावयवं, सावयवत्वाच्चाद्यंतवत् । नचाकारणेन र्येण भवितव्यं, इत्यतः परमाणवो जगतः कारणं, इति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युप भ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति । स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वंतरेण संयुनक्ति, ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं सेन्द्रियामिति । एवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि संभवन्ति, तंतुपटन्यायेन, इति काणादा मन्यन्ते ॥

तत्रेदमभिधीयते— विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापे-

क्षोऽभ्युपगंतव्यः, मेवतां तंत्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मण कार्यत्वा-न्निमित्तं किमप्यभ्युपगंतव्यम्। अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्या भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृ निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्म मवायि वा स्यात्? अणुसमवायि वा? उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामाभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात्, असंबंधात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबंध इति चेत्, संबंधसातत्यात्प्रवृत्ति तत्यप्रसंगो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्याचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। कर्माभावात्तन्निबंधनः संयोगो न स्यात्। संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वंतरेण सर्वात्मना वा स्यात्? एकदेशेन वा? र्वात्मना चेत् उपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगो दृष्टविपर्ययप्रसंगश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसंगः परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्। कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्। असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां भवेत्। नहि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थं, इत्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां योगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म। अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः र्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। स्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥१२॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१३॥

मवायाभ्युपगमाच, दभाव इति, प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानं अत्यंतभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता । नचै मभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता स र्थयितुम् । कुतः ? साम्यादनवास्थितेः । यथैव ह्यणुभ्यामत्यंतभिन्नं त् द्व्यणुकं मवायलक्षणेन संबंधेन ताभ्यां संबध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यंतभिन्नः सन मवायलक्षणेनान्येनैव संबंधेन समवायिभिः संबध्येत अत्यंतभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पायितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते ना बद्धः संबंधान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्यान्यः संबंधः कल्पयि व्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संबंधमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबंधान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्संबंधान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वात्संयोगः संबंधान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् । अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातंत्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१३॥

नित्यमेव च भावा ॥१४॥

अपिच अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वा अभ्युपगम्यन्ते गत्यंतराभावात् । चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसंगः । उभयस्वभावत्वं च िरोधादसमंजसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः अभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्र गः । अतंत्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसंगः । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥१४॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥१५॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो

न भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारंभका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति, स तेषामभ्युपगमो निरालंबन एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तंतूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तंतवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति । तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यत्र नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं— "सदकारणवन्नित्यम्" इति, तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं— "अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः" इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । नच शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्— "अविद्या च" इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत, सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्व्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् "अविद्या च" इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या, सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारंभकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आरंभकमभ्युपगम्यते, तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१५॥

उभयथा च दोषात् ॥१६॥

गंधरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुः, इत्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते। तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन्न वा। उभयथापि च दोषानुषंगोऽपरिहार्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसंगः। नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात्, अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम्। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्स्वपि गंधस्योपलब्धिः स्यात्, तेजसि गंधरसयोः, वायौ च धरूपरसानाम्। नचैवं दृश्यते। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१६॥

अपरिग्रहाच्चात्यंत नपेक्षा ॥१७॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः। अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यंतमेवानादरणीयो वेदवादिभिः। अपिच वैशेषिकाः तंत्रार्थभूतान्षट्पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यान् अत्यंतभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति। यथा मनुष्योऽश्वः शश इति। तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति तन्नोपपद्यते। कथम्? यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनां अत्यंतभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यंतभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति। अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावेऽभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थानान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्। था सति सांख्यसिद्धान्तप्रसंगः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम्। नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं श्यते। सत्यं

दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः ो, रोहिणी धेनुः, नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्मात् द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता ॥

गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत, तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । र्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत । कथम् ? तंत्वारब्धो हि पटस्तंतुदेशोऽभ्युपगम्यते, न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तंतुदेशाः । तथाचाहुः— "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" इति । तंतवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तंतुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्ते, इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । ोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः भवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् ॥

युतसिद्धयोः संबंधः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु मवायः, इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक्सि द्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुत द्धस्य कार्यस्य कारणेन संबंधः समवाय इति, एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबंधो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात्संबंधस्य । सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्, प्राक्कारणसंबंधात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायां अयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः योगविभागौ न विद्येते इतीदं उक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबंधः संयोग एवाभ्युपगम्यते, न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि संबंधः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य मवायस्य वा बंधस्य संबंधिव्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण योगसमवा-

यशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरास्तित्वमिति चेत् । न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपसंबंधिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति, मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति, यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमाना एकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा संबंधिनोरेव संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं, न व्यतिरिक्तवस्त्वास्तित्वेन, इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वंतरस्य । नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसंगः । स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथा अण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् । न। अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगात् । इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो, नातोऽधिक, इति नियमहेत्वभावात् । कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिद्ध्येत् । कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किंचान्यत् । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । नह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिः, आश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुंडबदरवत् इतीतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् ॥

किंचान्यत् । परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः, षडष्टौ दश वा, तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादानित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एव

परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्म तारतम्यक्रमेण आ परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति, ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातयिकं विनश्यति, ततो द्व्यणुकं, । परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपात्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति । तथा कार्यारंभोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीनामंतरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारंभदर्शनात् । तदेवम ारतरतर्कसंदृब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वात् श्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वात् अत्यंतमेवानपेक्षा आस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या आर्यैः श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥१७॥

४ स दायाधिकरणम् । सू० १८–२७ ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥१८॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति— केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ते सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छान्ति, भूतं भौतिकं च, चित्तं चैत्तं च, तांस्तावत्प्रतिब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाः, ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञान ेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कंधाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते ॥

तत्रेदमभिधीयते— योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतो अणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपः तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः ।

मुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः ? समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च मुदायसिद्ध्यधीनत्वात् । अन्यस्य कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसंगात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्मात्समुदायानुपपत्तिः । समुदा - नुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥१८॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा ॥१९॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनां इतरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । स्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्ता इत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपंचिताः । वेंषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परानिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत् । तन्न । कस्मात् ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते— यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघा मंतरेण आत्मानमलभमाना अपेक्षन्ते घातमिति, ततस्तस्य संघातस्य किंचिन्निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमंग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् ? अथायमभिप्रायः— अविद्यादय एव घा स्य निमित्तमिति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः ? अथ मन्यसे घाता एवानादौ सं रे तत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति, तद पि संघातात् घातान्तरमुत्पद्यमानं, नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत ।

नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । आनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मात् इतरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं आविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम, नतु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावात्, इत्यभिप्रायः ॥१९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥२०॥

उक्तमेतत् आविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति । तदपि तु उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । क्षणभंगवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति । नचैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम् । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायः, तथापि नोपपद्यते । भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबंधप्रसंगात् । अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः तथापि नैवोपपद्यते । हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभंगाभ्युपगमत्यागप्रसंगः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसंगः । अपिचोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वंतरमेव वा। सर्वथापि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां, ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येत, उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यंताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति, एवमपि आद्यंतमध्यक्षणत्रयसंबंधित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यंतव्यातिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्, ततो वस्तु उत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसं-

: । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न विति तुनः शाश्वतत्व ए । दप्य सौग मतम् ॥२०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्य ॥२ ॥

क्षणभंगवादे पूर्वक्षणो निरो त्वान्नोत्तर क्षणस्य हे भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः प्रतिज्ञोपरो : स्यात् । चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । निर्हे कायां चोत्पत्तावप्रतिबंधात्सर्वं र्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिः यावत्तावदवतिष्ठते पूर्व ण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात् । थापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् । क्षणिकाः र्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत॥२१॥

प्रतिसंख्याऽप्रति ख्यानिरोधा ाप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

अपिच वैनाशिकाः कल्पयन्ति— बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृ क्षणिकं चेति । दपि च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाका चेत्याचते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रति ख्यानिरोधो नाम भाष्यते, तद्विपरी ोऽप्रतिसंख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोः अप्राप्तिः । असंभव इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् । एतौ हि प्रति ख्याऽप्रति ख्यानिरोधौ संतानगोचरौ । स्यातां, भावगोचरौ वा । न तावत्संतानगोचरौ भवतः । र्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन तानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ भवतः । नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपि अवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि दनु ानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥२२॥

उभय ा च दोषात् ॥२३॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः, म्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात् स्वयमेव वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हे क-

विनाशाभ्युपगमहानि : । उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसं : ।
भयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमिदं दर्शनम् ॥२ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥२४॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति, निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोः इव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आका स्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गंधादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतां एकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपर्णान्तरस्य उत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसंगः । यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनावरणाभावो विशेष्यते तर्त्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपिच आवरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये 'पृथिवी भगवः किं संनिश्रया' इत्यस्मिन्प्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामंते 'वायुः किंसंनिश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति 'वायुराकाश निश्रयः' इति। तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समंजसं स्यात् । तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्य अवस्तुत्वम् । अपिच निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा भवति, वस्त्वाश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥२४॥

अनुस्मृतेश्च ॥२५॥

अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् । नच सा संभवति । अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति । पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं हि अहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामि, इति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकास्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपिच दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य

प्रसिद्धो, अहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्ततो अहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् । नत्वेवं प्रत्येति कश्चित् । यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहं असावदोऽद्राक्षीदिति । इह तु अहमदोऽद्राक्षामिति दर्शनस्मरणयोः वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणलक्षणक्षणद्वयसंबंधे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् । था अनंतरामनंतरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकां आ उत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः, कथं क्षणभंगवादी वैनाशिको नापत्रपेत । स यदि ब्रूयात्साहश्यादेतत्संपत्स्यत इति । तं प्रतिब्रूयात्— तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात्साहश्यस्य, क्षणभंगवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोः ग्रहीतुरेकस्याभावात्, साहश्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः साहश्यस्य ग्रहीतैकः, तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं, न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् । न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्साहश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । साहश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोके प्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते, तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् । ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । नचायं साहश्यात्संव्यवहारो युक्तः । तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि विप्रलंभसंभवात् तदेवं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः । उपलब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपलंभात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥२५॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशि समयः, यतः स्थिरमनुयायिकारणमनभ्युप

गच्छतां अभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्येत । दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिं— 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्' इति । विनष्टाद्धि किल बीजादंकुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात्क्षिराद्दधि, मृत्पिंडाच्च घटः । कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येत अविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽकुरादीनां उत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते— 'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत अभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवांकुरो जायते क्षिरादेव दधि इत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यंकुरादयो जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनः अभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिः, ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत । नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव, शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात् । न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । नच मृदन्विताः शरावादयो भावास्तंत्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावांल्लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमंतरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति । तदुरुक्तम् । स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकारणभावदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि न असावुपमृद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामंकुरादिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मादसद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावात् भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपिच चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य, पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥२६॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥२७॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवंसत्युदासीनानां अनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्। अभावस्य ॒ भत्वात्। कृषीव- क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि यानिष्पत्तिः स्यात्। कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्यापि अमत्रोत्पत्तिः। तंतुवायस्यापि तंतूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः। गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहे। नच एतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित्। तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त भ्युपगमः॥२॥

५ नाभावाधिकरणम्। सू० २८–३२।

नाभाव उपलब्धेः॥२८॥

एवं बा र्थवादमाश्रित्य मुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते। केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तुन्याभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता। ना ौ - गताभिप्रायः। तस्य तु विज्ञानैकस्कंधवाद एवाभिप्रे :। तस्मिंश्च विज्ञानदे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते। सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमंतरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनः अवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽरि इति। तदसंभवादित्याह। सहि बा ोर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युः, तत्समूहा वा स्तंभादयः स्युः। तत्र न तावत्परमाणवः स्तंभादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः। नापि तत्समूहाः स्तंभादयः, तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत। अपिचानुभावमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तंभज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटनामिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमंतरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्यांगीकर्तव्यम्। अंगीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवा रुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपिच होपलंभनियमानभेदो विषयविज्ञानयोरापतति। नह्यनयोरेकस्यानुपलंभेऽन्यस्योपलंभोऽस्ति। नचैतत्स्वभावविवेके युक्तं, प्रतिबंधकारणाभावात्। तस्मादप्यर्थाभावः। ादिवच्चेदं व्यम्। यथाहि मायामरीच्युद गंधर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येन

अर्थेन ग्रा ाहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यव म्यते । प्रत्ययत्वाविशेषात् । थं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते? वा नावैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजांकुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यानिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपिच अन्वयव्यतिरे भ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यं इत्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वंतरेणाप्यर्थं वा नानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य उभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अंतरेण तु वासनामर्थानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य भयानभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो बा र्थस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— 'नाभाव उपलब्धेः' इति । न खल्वभावो बा स्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात् ? उप ब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तंभः कुड्यं घटः पट इति । नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि श्चिद्भुंजानो भुजि ध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूया हं भुंजे न वा तृप्यामीति, तद्वदिंद्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे नच ोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति, किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि निरंकुशत्वात्ते तुंडस्य । नतु युक्त्युमेतं ब्रवीषि । यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगंतव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तंभः कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तंभकुड्यादन्सिर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याचक्षते यदंतर्ज्ञेयरूपं तद्बाहिर्वदवभासत इति । तेऽपि हि र्वलोकप्रसिद्धां बहिः अवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बा मर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वंति । इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः । नहि विष्णुमित्रो वंध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगंतुं नतु बहिर्वदवभा त इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं धुरध्यवयो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवा भवाववधार्येते, न पुनः भभवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । याद्धि प्रत्य दीनामन्यतमेनापि प्रमाणे-

नोपलभ्यते तत्संभवति । यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति । इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कव्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येत, उपलब्धेरेव । नच ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अतएव सहोपलंभनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुकः इत्यभ्युपगंतव्यम् । आपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य । द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगंधः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गंधरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य, तद्वत् । अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैव उपक्षीणयोः इतरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः । ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबंधमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यत् । विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तंभः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानं अनुभूयत इति चेत् । बाह्योप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगंतुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् । अत्यंतविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्याग्निरात्मानं दहतीतिवत्, अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छसि, अहो पांडित्यं महद्दर्शितम् । नचार्थाव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपिच प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पादादनवस्थाशंकानुपपत्तेः । साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्या-

ख्येयत्वात् । किंचान्यत् । प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथते इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगंतृकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाढमेवम्, अनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वया अनुज्ञायत इति चेत् । न । अन्यस्यावगंतुश्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगंतरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते । साक्षिणोऽवगंतुः स्वयंसिद्धतामुपाक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यंतरेणाश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥२८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२९॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तंभादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते— न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात्? वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम्? बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति, नह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तंभादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते । अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् । उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम् । स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमंतरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामीति । तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिः, उपलब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदिति उभयोरंतरं स्वयमनुभवता । नच स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम् । अपिच अनुभवविरोधप्रसंगात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालंबनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्यात् वक्तुमिष्यते । नच यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य भविष्यति । नह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥३०॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन नवैचित्र्यं वैचित्र्यादे अवकल्प्यत इति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्येत त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानाम् । अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति । अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वास भवेयुः? अनादित्वेऽप्यंधपरंपरान्यायेन अप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ । विनार्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः । अपिच विनापि वा नाभिरर्थोपलब्ध्युपमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्भ मेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः । अपिच वासना नाम रविशेषाः । स्कारा नाश्रयमंतरेणावकल्पन्ते । एवं लोके दृष्टत्वात् । नच त वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥३०॥

क्षणिकत्वाच्च ॥३१॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्, प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । नहि कालत्रयसंबंधिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः भवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपिच विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबंधनानि दूषणान्युद्भावितानि 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्' इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बा र्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारो अन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुमपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥३२॥

किं बहुना । सर्वप्रकारेण यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथातथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव । न किंचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः । अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतंत्रव्यवहारः । अपिच बाह्यार्थविज्ञानशू-

न्यवादत्रयं इतरेतरविरुद्धमुपदि ता सुगतेन स्पष्टीकृत त्मनो ऽ बद्धप्रलापि-, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्र इति । सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ २॥

एकस्मिन्न भवाधिकरणम् । सू० ३३–३६ ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥३३॥

निरस्तः सुगतसमयः । विव न मय इदानीं निरस्यते । त चैषां पदार्थाः मता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते । तयोः इममपरं प्रपंचमाचक्षते पंचास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषां वान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं स-भंगीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभंगीनयं योजयन्ति ॥

अत्राचक्ष्महे— नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः ? एकस्मिन्नसंभवात् । नह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति, शीतोष्णवत् । य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति, ते थैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः । इतरथाहि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वास्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः । निरंकुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारण यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति इत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति । एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासु उपदेष्टुं शक्नुयात् ? कथं वा तदभिप्रायानु ारिणः तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् ? ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि ति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारि-

तार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पंचानामस्तिकायानां पंचत्वसंख्या अस्ति वा नास्ति वा इति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात्। नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति। अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन्। उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम्। उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्ते इति च। तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्यायितव्यपक्षस्य। स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावः, तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यता, इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानां अयथावधृतस्वभावत्वप्रसंगः। एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात् सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवात् असंगतमिदमार्हतं मतम्। एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मंतव्याः। यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥३३॥

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥३४॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः, एवं आत्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत। कथम्? शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मा इत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्। पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्। अनंतावयवो जीवः। तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति। तेषां पुनरनंतानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यम्। प्रतिघाते तावन्नानंतावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन्। अप्रतिघा-

तेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः वैषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसंगः स्यात् । अपिच शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानंत्यं न उत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥३४॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति, तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते—

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥३५॥

नच पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यां एतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः ? विकारादिदोषप्रसंगात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम्, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च बंधमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत्संसारसागरे निमग्नस्य बंधनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किंचान्यत् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानां आगमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । नच स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति । किंचान्यत् । आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । नहि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते, प्रमाणाभावात् । किंचान्यत् । अनवधृतस्वरूपश्चैवं सति आत्मा स्यात् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसंगान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमौ आत्मन आश्रयितुं शक्येते । अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्य आत्मनः उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तौ अकार्त्स्न्यप्रसंजनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेय परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशंक्य अनेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावत् अवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसंगः । वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसंगादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥३५॥

अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥३६॥

अपिच मो भाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः। तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयो विपरिमाणयोः नित्यत्वप्र गादविशेषप्र : स्यात्। एक रीरपरिमाणतैव न्नोपचितापचि शरीरान्तरप्राप्तिः। थवा अंत्यस्य जीवपरिमाणस्य अवस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोः अवस्थित परिमाण एव जीवः स्यात्, त श्चाविशेषेण र्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युप- व्यो न शरीरपरिमाणः। अतश्च ौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥३६॥

पत्यधिकरणम्। सू० ३ -४१।

त्युरसामंजस्यात् ॥३ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते? 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'अभिध्योपदेशाच्च' [१.४.२३, २४] इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन च उभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत, पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधि ता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पना अनेकप्रकारा। केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः। इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पंच पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति वर्णयन्ति। अत उत्तरमुच्यते— पत्युरसामंजस्यात् इति। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते। कस्मात्? अ ामंजस्यात्। किं पुनरसामंजस्यम्? हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेः अस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत्। न। कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्। न अनादित्वादिति चेत्। न। वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेषु इतरेतराश्रयदोषाविशेषात् अंधपरंपरान्यायापत्तेः। अपिच

" वर्तना दोषाः" इति न्यायावित मयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः र्थे परार्थे वर्तमानो यते । र ार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसा जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमाद ामंजस्यम् ॥३ ॥

ुपपत्तेश्च ॥३८॥

पुनरप्यसामंजस्यमेव । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबं धानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगल णः बंधः भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबंधः, आश्रया यिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः बंधः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न । तस्य ादात्म्य क्षण बंधोपपत्तेः । अपिच आगमबलेन -ादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगंव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु द ान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमे सर्वं भ्युपगंतव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि र्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात्—आगमप्रत्ययात्स र्वज्ञत्वसिद्धिः र्वज्ञप्रत्ययाच्च ागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथा भवमसामंजस्यं योजयितव्यम् ॥३८॥

अधिष्ठानानुपपत्ते ॥३९॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः, कुंभकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तये । नचैवमुपपद्यते । नह्यप्रत्यक्षं पादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात् ॥३९॥

र वच्चे भोगादिभ्यः ॥४०॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधिति ति, एवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । थापि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । नचात्र भोगादयो द-

श्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् ॥

अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते— **'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'**। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्य ईश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तदृष्टान्तवशेनादृष्टं ईश्वरं कल्पयितुमिच्छतः ईश्वरस्यापि किंचिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । नच तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य, प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् । **'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'** । अथ लोकदर्शनानुसारेण ईश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसंगात् ईश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥४०॥

अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥४१॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनंतश्च । अनंतं च प्रधानमनंताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा, न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथम्? पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणां अंतवत्त्वमवश्यंभावि, एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदंतवत् दृष्टं था प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपि इयत्तापरिच्छिन्नत्वादंतवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् । स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते तेषां सारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषां अंतवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां च अंतवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं, तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्? किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम्? प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमंतवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसंगः । आद्यंतवत्त्वे च शून्यवादप्रसंगः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत, न

प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता ईश्वरेण परिच्छिद्यत इति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्य गतः ार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥४१॥

८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् । सू० ४२–४५ ।

उत्पत्त्यसंभवा ॥४२॥

येषामप्रकृतिराधिष्ठिता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः ।।ख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते— यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवति, अस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानामित्यतः तत्प्रत्याख्यानायारंभः ॥

तत्र भागवता मन्यन्ते— भगवानेवैको वासुदेवो निरंजनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण, संकर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण, अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तं इत्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तं अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते,तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ूमः— न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः कर्षण ज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति । अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि ीवस्य अनित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् । कारणप्राप्तौ कार्यस्य

प्रविलयप्रसंगात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं— 'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' [२.३.१७] इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥४३॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति । नचैतत् दृष्टान्तमंतरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥४३॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥४४॥

अथापि स्यात्— न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते, किं तर्हि, ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते, वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते— एवं अपि तदप्रतिषेधः उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः, प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम्? यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो, नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततः अनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः । एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरातिशयेन यथा मृद्घटयोः । नह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । नच पंचरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥४४॥

विप्रतिषेधाच्च ॥४५॥

विप्रतिषेधश्चास्मिञ्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादि-

लक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शांडिल्य इदं शास्त्रमधिगतवान् इत्यादिवेदनिंदादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥४५॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

१ वियदधिकरणम् । सू० १–७ ।

न वियदश्रुतेः ॥१॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचित् आकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यंतरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितम् । तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेव अनपेक्षितत्वमाशंक्येत इत्यतः सर्ववेदान्तगत-सृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपंच आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथो-क्ताशंकानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिंत्यते । किमस्य आकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते— 'न वियदश्रुतेः' इति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात्? अश्रुतेः । नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छांदोग्ये हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य 'तदैक्षत', 'तत्तेजोसृजत' इति च पंचानां महा-भूतानां मध्यमं तेज आदिं कृत्वा त्रयाणां तेजोबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतींद्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । नचात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्प-त्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥१॥

अस्ति तु ॥२॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छांदोग्ये भूदुत्पत्तिः, श्रुत्यंतरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति— 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति । —

त्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यम् । । युक्ता नतु सावगन्तुं शक्यते। कुतः? 'तत्तेजोऽसृजत' इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबंधानुपपत्तेः 'तत्तेजोऽसृजत', 'तदाकाशमसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबंधो दृश्यते, यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति, एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि । नैवं युज्यते । प्रथमजत्वं हि छांदोग्ये तेजसोऽवगम्यते । तैत्तिरीयके चाकाशस्य । नचोभयोः प्रथमजत्वं संभवति । एतेन इतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतमिति कृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबंधानुपपत्तेः । 'वायोरग्निः' इति च पृथगाम्नानात् ॥२॥

अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह—

गौण्यसंभवात् ॥३॥

नास्ति वियत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् ? असंभवात् । नह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । नचाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारंभकमस्ति, यस्मिन्समवायिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः भाव्यते, प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशं असुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् ? पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्य अजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा लोके आकाशं कुर्वाकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथाच घटाकाशः करकाका-

शो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेऽपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्' इति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥३॥

शब्दाच्च ॥४॥

शब्दः खल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह— 'वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतम्' इति । नह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति चाकाशेन ब्रह्म सर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । नच तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'यथानंतोऽयमाकाश एवमनंत आत्मा वेदितव्यः' इति चोदाहरणम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' 'आकाश आत्मा' इति च । नह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥५॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् । कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवति, आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते— स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो, ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्नधिकारे अन्नादिषु गौणः प्रयोग आनंदे च मुख्यः । यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अंजसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ? ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति । कथं ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते— एकमेवेति तावत्स्वकार्यापेक्षया उपपद्यते । यथा लोके कश्चित्कुंभकारकुले पूर्वेद्युर्मृद्दंडचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासीदिति, स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्याभिप्रेयान्न दंडचक्रादि, तद्वदद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रंतरं वारयति । यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुंभकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठा-

तास्तीति । नच नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् । नच प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोः लक्षणान्यत्वमस्ति क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोः व्यापित्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरवत्तिष्ठति । तेनान्यत्वमवसीयते । तथाच 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपिच सर्वं कार्यमुत्पद्यमानं आकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते, ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीति, अतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन सहविज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिंदवः प्रक्षिप्ताः न्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति, नहि क्षीरग्रहणादब्बिंदुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः भवश्रवणमिति ॥५॥

एवं प्राप्ते इदमाह—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥६॥

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति, 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति, 'न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्ति' इति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते, यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथाहि— 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति प्रतिज्ञाय, मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्य, अव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति— 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यारभ्य आप्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत । ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । नच प्रतिज्ञाहान्या वेद-

स्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथाहि— प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते ॥

यदुक्तं— अश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति, तदयुक्तं, वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यंतरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति । सत्यं दर्शितम् । विरुद्धं तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन श्रुत्यंतरेण । न । एकवाक्यत्वात्सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् । इह तु विरोध उक्तः, सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबंधासंभवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासंभवाद्विकल्पासंभवाच्चेति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छांदोग्यश्रुतिस्तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा 'तत्तेजोऽसृजत' इति । नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना ती श्रुत्यंतरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् । इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां संभवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय बंधोऽभिप्रेयते श्रुत्यंतरवशेन स्रष्टव्यांतरोपसंग्रहात् । यथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति' इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यंतराविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं, 'ज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेः । नैतत्सृष्टिवाक्यम् । तस्मादेतन्न प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हतीति । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतत्सृष्टिवाक्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति । नेत्युच्यते । नहि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति, पदार्थधर्मत्वात्क्रमस्य । अपिच 'तत्तेजोऽसृजत' इति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थात्तु क्रमोऽवगम्यते । स च 'वायोरग्निः' इत्यनेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयाव भ-

वानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषे : । अपिच ां-दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाम्नातमपि वियत् उत्पत्तावुपसंख्यातव्यं, किमंग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभो न गृह्यते । यच्चोक्तं आकाशस्य वैणानन्यदेशकालत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति, अतो न प्रतिज्ञा हीयते, नच 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिकोपो भवति, क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोः अव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते । न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । नहि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति । नच वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवंचनादिभिः अर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेयं 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत । नच स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानं एकमेवाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं, मृदादिष्वपि हि तत्संभवान्न तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति 'श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं र्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥६॥

यत्पुनरेतदुक्तं असंभवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

ः

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥७॥

तु-शब्दोऽसंभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तौ असंभवाशंका कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदंचनादि वा, कटककेयूरकुंडलादि वा, सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा, तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । नत्वविकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति । न । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । यदि त्मापि विकारः

स्यात्तस्मात्परमन्यन्न श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्। तथाच शून्यवादः प्रसज्येत। आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशंकानुपपत्तिः। नह्यात्मागंतुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात्। नह्यात्मा आत्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति। तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते। नह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्सिध्यति। न चेदृशस्य निराकरणं संभवति। आगंतुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम्। य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम्। नह्यग्नेः औष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्तु अहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिषं, अहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामि, इत्यतीतानागतवर्तमानभावेन अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति, सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात्। तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो, वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम्। एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेव अकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य ॥

यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति, तत्प्रत्युच्यते— न तावत्समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति। नहि तंतूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति, द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात्। नच निमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति। स्यादेतत्। समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो, न कारणान्तरविषय इति। तदप्यनैकान्तिकम्। सूत्रगोवालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते। तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च विचित्रान्कंबलान्वितन्वते। सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं, सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकं इति नियमोऽस्ति। अणुमनसोराद्यकर्मारंभाभ्युपगमात्। एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं कर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्य इत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारंभ एवानेकारंभकत्वनियम इति चेत्। न। परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यांतरस्यारंभकमभ्युपगम्येत। एव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते। तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजादि

अंकुरादिभावेन । क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति । अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मणः आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं—'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' [२.१.२४] इति ॥

यच्चोक्तं आकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति । तदयुक्तम् । येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत्, 'अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यात् आकाशस्याजत्वमिति । तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सति उत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः । उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यमाकाशं, अनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् । न । तस्यौपानिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति, तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति अमृता दिवौकसः इतिवत् द्रष्टव्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमत्वाय । यथा इषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेन अनंतत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । "न तस्य प्रतिमास्ति" इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वं इत्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥७॥

२ मातरिश्वाधिकरणम् । सू० ८ ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८॥

अतिदेशोऽयम् । एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो

वायुर्व्याख्यातः। तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः। न वायुरुत्पद्यते छंदोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः। अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानं 'आकाशाद्वायुः' इति पक्षान्तरम्। ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे ति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिः असंभवादित्यपरोऽभिप्रायः। असंभवश्च 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इत्यस्तमयप्रतिषेधात्, अमृतत्वादिश्रवणाच्च। प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः। अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्याविषय आपेक्षिकः। अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात्। कृतप्रतिविधानं चामृतत्वादिश्रवणम्। ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणं उभयविषयमस्तु, किमतिदेशेनासति विशेष इति। उच्यते— सत्यमेवमेतत्। तथापि मंदधियां शब्दमात्रकृताशंकानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते। संवर्गविद्यादिषु ुपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशंका कस्यचिदिति ॥८॥

३ असंभवाधिकरण ्। सू० ९।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥९॥

वियत्पवनयोः असंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः। तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत। तामाशंकामपनेतुमिदं सूत्रम् 'असंभवस्तु' इति। न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिराशंकितव्या। कस्मात्? अनुपपत्तेः। सन्मात्रं हि ब्रह्म। न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः संभवति, असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात्। सामान्याद्धि विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते मृदादेर्घटादयो, नतु विशेषेभ्यः ामान्यम्। नाप्यसतो, निरात्मकत्वात्। 'कथमसतः सज्जायेत' इति चाक्षेपश्रवणात्। "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति। वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता, नतु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यम्। नच विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हति, मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्था-

प्रसंगात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥९॥

४ तेजोऽधिकरण । सू० १० ।

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥१०॥

छांदोग्ये न्मूलत्वं तेज : श्रावितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं, तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इति । कुतः? ' देव' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽ जत' इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य, संभवात् । 'तज्जलान्' इति चाविशेषश्रुतेः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति चोपक्रम्य श्रुत्यंतरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात् । तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इत्यविशेषश्रवणात् । तस्मात् 'वायोरग्निः' इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते-- तेजोऽतो मातरिश्वनो जायत इति । कस्मात् ? तथाह्याह— 'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु क्रमार्थैषा भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः— 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति पुरस्तात्संभवत्यपादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात्, तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्, परस्तादपि च तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' इत्यपादानपंचमीदर्शनात् वायोरग्निरित्यपादानपंचम्येवैषेति गम्यते । अपिच वायोरूर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः । क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति । तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति 'तत्तेजोऽसृजत' इति । न । तस्याः पारंपर्यजत्वेऽप्यविरोधात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते, तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते । यथा तस्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति । तथाचेश्वरस्मरणं भवति— "बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः" इत्याद्यनुक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते, तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्प्रणाड्या वेश्वरवंश्यत्वात् । एतेनाक्रमवत्सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वथोपपत्तेः ।

क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः। प्रतिज्ञापि सद्वंश्यत्वमात्रमपेक्षते न अव्यवहितजन्यत्वामित्यविरोधः ॥१०॥

५ अ धिकरणम् । सू० ११ ।

आपः ॥ ११॥

'अतस्तथाह्याह' इत्यनुवर्तते। आपोऽतस्तेजसो जायन्ते। कस्मात् ? तथाह्याह— 'तदपोऽसृजत' इति 'अग्नेरापः' इति च। सति वचने नास्ति संशयः। तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तारियामिति आप इति सूत्रयांबभूव ॥११॥

६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम्। ू० १२ ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१२॥

'ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त' इति श्रूयते। तत्र संशयः किमनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं वा ओदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति। तत्र प्राप्तं तावत् व्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यामिति। तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके। वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपोद्बलयति। 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति' इति। व्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यत इति। कस्मात् ? अधिकाराद्रूपाच्छब्दान्तराच्च। अधिकारस्तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' 'तदपोऽसृजत' इति महाभूतविषयो वर्तते। तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलंघ्य नाकस्माद्व्रीह्यादिपरिग्रहो न्याय्यः। तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते 'यत् ष्णं तदन्नस्य' इति। नह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति। नापि व्रीह्यादीनाम्। ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति पयःपांडुरस्यांगाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात्। नायं दोषः। बाहुल्यापेक्षत्वात्। भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते। पौराणिका अपि पृथिवीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति। सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते। श्रुत्यंतरमपि समानाधिकारं 'अद्भ्यः पृथिवी' इति भवति। 'तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्' इति च। पृथिव्यास्तु व्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति— 'पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नम्' इति च।

एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो व्रीह्यादिप्रतिपत्तिः ? प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते। वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तद्द्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यम्। तस्मात्पृथिवीयं अन्नशब्देति ॥१२॥

तदभिध्यानाधिकरणम्। सू० १३।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥१३॥

किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्सृजन्त्याहोस्वित्परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति संदेहे सति, प्राप्तं तावत्स्वयमेव सृजन्तीति। कुतः? 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः' इत्यादिस्वातंत्र्यश्रवणात्। नन्वचेतनानां स्वतंत्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा। नैष दोषः। 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते— स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मना अवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति। कुतः? तल्लिंगात्। तथाहि शास्त्रं— 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति' इत्येवंजातयिकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च त्यच्चाभवत्। तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति च तस्यैव च सर्वात्मभावं दर्शयति। यत्त्वीक्षणश्रवणमतेजसोः तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इतीक्षित्रंतरप्रतिषेधात्, प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्यत्र ॥१३॥

८ विपर्ययाधिकरणम्। सू० १४।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥१४॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिंतितः। अथेदानीमप्ययक्रमश्चिंत्यते। किमनियतेन क्रमेणाप्ययः उतोत्पत्तिक्रमेण अथवा तद्विपरीतेनेति। त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ता श्रूयन्ते— 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति। तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम्। अथवोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः स्यादिति। एवं प्राप्तं ततो ब्रूमः— विपर्ययेण तु

प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते, येन क्रमेण सोपानमारूढस्त ो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति । अपिच दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येत्यद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यब्भावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत् । यत्पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तौ अपोऽपीयादापश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानंतरमनंतरतरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र दर्शितः— "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते" इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । नचासावयोग्यत्वादप्ययेनाकांक्ष्यते । नहि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः, कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥१४॥

९ अंतराविज्ञानाधिकरणम् । सू० १५ ।

अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात् ॥१५॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ अनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इत्युक्तम् । आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मान्त इत्यप्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि हयानाहुः' इत्यादिलिंगेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदंतराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्राह्यौ, सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपिचाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चांतराले करणान्यनुक्रम्यन्ते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति । तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभंगप्रसंगो भूतानामिति चेत् । न । अविशेषात् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि, ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिंगं करणानाम् । 'अन्नमयं हि ोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि क्वचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि, तथापि

भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते, प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं वा करणानीति। आथर्वणे मान्नाय-क्रममात्रं करणानां भूतानां च। न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते। तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आम्नायते— 'प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत' इत्यादिना। तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भंगः ॥१५॥

० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम्। सू० १६।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥१६॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ, जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं-जातीयकाल्लौकिकव्यपदेशात् जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्च, इति स्यात् कस्य-चिद्भ्रांतिः तामपनुदामः। न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः, शास्त्रफलसंबंधो-पपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम्। श्रूयते च— 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति। ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः। सत्यं दर्शितः। भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः। किमा-श्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति? उच्यते चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजंगमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ। स्थावरजंगमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च। अतस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते, तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोः जन्ममरणशब्दौ भवतो, नासतोः। नहि शरीरसंबंधादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिल्लक्ष्यते। 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्य-मानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः' इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव ज-न्ममरणशब्दौ दर्शयति। जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्ट-व्यम्। अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिः वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति। देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥१६॥

११ आत्माधिकरणम्। सू० १।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१७॥

अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेंद्रियपंजराध्यक्षः कर्मफलसंबंधी । किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मणः, आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत, इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः । कासुचित् श्रुतिषु अग्निविस्फुलिंगादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते, नचोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति । कुतः? प्रतिज्ञानुपरोधादेव । 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । नचाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्ह्याकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः मधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखयुक्प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपंचोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपिच 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा 'सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति भोक्तॄणामात्मनां पृथक्सृष्टिं शास्ति । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते । सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् । नच क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति । श्रुत्यंतरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या, 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिवत् । तस्मादुत्पद्यते जीव इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नात्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मात् ? अश्रुतेः । नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् ? नित्यत्वाच्च ताभ्यः । च-शब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते । तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मना चेति । नचैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते । ताः काः श्रुतयः ? 'न जीवो म्रियते' 'स वा

एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तम्। अत्रोच्यते— नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्रुतेः। बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसंबंधनिमित्तम्। तथाच शास्त्रम्— 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि, ब्रह्मण एव अविकृतस्य सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति। तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवत् द्रष्टव्यम्। यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यतएवोपाधिसंबंधान्नेतव्यम्। उपाध्युत्पत्त्यास्योत्पत्तिः तत्प्रलयेन च प्रलय इति। तथाच दर्शयति— 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति। तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मविलय इत्येतदप्यत्रैव 'मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति— 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' इति। प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्। लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव। 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति ॥१७॥

१२ ज्ञाधिकरणम्। सू० १८।

ज्ञोऽत एव ॥१८॥

किं कणभुजानामिव आगंतुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः, आहोस्वित्सांख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एव इति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? आगंतुकमात्मनश्चैतन्यं आत्ममनःसंयोगजं अग्निघटसंयोगजरो-

हिताद्दिगुणवादिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात् । ते पृष्टाः सन्तो, न किंचिद्वयमचेतयेमहीति जल्पन्ति । स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागंतुकचैतन्य आत्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते— ज्ञो नित्यचैतन्योऽयमात्मा । अतएव, यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं— 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'अनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवः, तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति— 'असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति' 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इति, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्येवंरूपाः । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' इति च सर्वैः करणद्वारैः इदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्रूपत्वासिद्धिः। नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् । न । गंधादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथाहि दर्शयति— 'गंधाय घ्राणम्' इत्यादि । यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्ते इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः, सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति । यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिः, न स्वरूपभावात्तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोध आभासीभवति । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एव आत्मेति निश्चिनुमः ॥१८॥

१३ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् । सू० १९–३२ ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥१९॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिंत्यते । किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाणः आहोस्विन्महापरिमाण इति । ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति । परस्य चात्मनोऽनंतत्वमाम्नातं, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिंतावतार इति । उच्यते— सत्यमेतत् । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं

प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते । तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारंभः । तत्र प्राप्तं तावत् उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति । उत्क्रान्तिस्तावत्— "स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति" इति । गतिरपि "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रम मेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति । आगतिरपि 'स्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति । आसामुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति । नहि विभोश्चलनमवकल्पत इति । ति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्य अर्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते ॥१९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२०॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवत् देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत । उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वात्मना हि तयोः संबंधो भवति, गमेः कर्तृस्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्वे एव संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरपि अपसृतिरेव देहादिति प्रतीयते । नह्यनपसृतस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां चोत्क्रान्तौ अपादानत्ववचनात् । 'चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' 'शुक्रमादाय पुनरैति स्थानम्' इति चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥२०॥

णुरतच्छ्रुतेरिति चे तराधिकारात् ॥२१॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् ? अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् । नैष दोषः । कस्मात् ? इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । 'विरजः पर आकाशात्' इत्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु

'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति शारीर एव महत्त्वसंबंधित्वेन प्रातीनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववत् द्रष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥२१॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥२२॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते— 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश' इति । प्राणसंबंधाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते । तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति— "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः" इति । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इति चोन्मानान्तरम्॥

ननु अणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिः अविरुध्यते। दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वांगशैत्योपलब्धिः निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति । अत उत्तरं पठति

अविरोधश्चंदनवत् ॥२३॥

यथा हि हरिचंदनबिंदुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन्सकलदेहव्यापिनं आह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीनुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्संबंधनाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि संबंधः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥२३॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥२४॥

अत्राह—यदुक्तमविरोधश्चंदनवादिति, तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चंदनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षं तु चंदनस्यावस्थितिवैशेष्यं एकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च । आत्मनः पुनः कलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तादिति यदप्युच्येत । नचात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिंद्रियस्येव सक देहव्यापिनः सतः, किंवा विभोर्नभस इव, आहोस्विच्चंदनबिंदोरिव अणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते नायं दोषः । कस्मात् ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चंदनस्येव देहै देशवृत्तित्वं अवस्थितिवैशेष्यम्। कथमित्युच्यते—हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु । 'हृदि ह्येष आत्मा' ' वा एष आत्मा हृदि' '

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः' इत्याद्युपदेशेभ्यः।
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अवैषम्यात् युक्तमेवैतत् 'अविरोधश्चंदनवत्'
४॥

गुणाद्वा लोकव ॥२५॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वा अणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न
। यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनां अपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभा
व्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चं-
सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेह आह्लादयितृत्वं, न
तस्यावयवाः सन्ति यैरयं कलदेहं विप्रसर्पेत् इत्याशंक्य 'गुणाद्वा
' इत्युक्तम् ॥२५॥

कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत ? नहि पटस्य शुक्लो गुणः
केणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावत् भवेदिति चेत् । न ।
पि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः । प्रवि-
तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति । अत उत्तरं पठति—

व्यतिरेको गंधवत् ॥२६॥

यथा गुणस्यापि सतो गंधस्य गंधवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति ।
पि कुसुमादिषु गंधवत्सु कुसुमगंधोपलब्धेः । एवमणोरपि तो
चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतत् गुणत्वाद्रू-
ाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति । गुणस्यैव सतो गंधस्याश्रयविश्लेषदर्श-
गंधस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् । न । यस्मान्मूलद्रव्या-
तस्य क्षयप्रसंगात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते । अ-
त्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत् । गंधाश्रयाणां विश्लिष्टानां
नामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा हि गंधपरमाणवः
वेप्रसृता गंधबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेत् ।
ीद्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगंधोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु । नच लोके
धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति । गंध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रति-
रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेः गंधस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक
। न । प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथै-

वानुमंतव्यं नि
दयोऽपि गुणा

हृदया
लोमभ्य आ न
यति ॥२७॥

"प्रज्ञ
गुपदेशाच्चैतन्य
विज्ञानमादाय'
उपोद्बलयति ।
एवं प्र

तु-शब्द
परस्यैव तु ब्र
क्तम् । परमेव
मर्हति । परस
'स वा एष म
जीवविषया वि
जीवस्य सकल
कंटकतोदनेऽ
कृत्स्नायां त्वचि
कनुन्नो वेदनां
शत्वात् । गुण
द्रव्यान्तरत्वं क
र्हति । अन्य
"उपलभ्याप्सु
च श्रितम्"

वानुमंतव्यं निरूपकैर्नान्यथा। नहि रसो गुणो जिह्वयोप भ्य इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥२६॥

तथाच दर्शयति ॥२ ॥

हृदयायतनत्वं अणुपरिमाणत्वं च आत्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आ लोमभ्य आ नखाग्रेभ्यः' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥२७॥

पृथगुपदेशात् ॥२८॥

"प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिता गम्यते। 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति च कर्तुः शारीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेशः एतमेवाभिप्रायं उपोद्बलयति। तस्मादणुरात्मेति ॥२८॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति अणुरात्मेति। उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम्। परमेव चेद्ब्रह्म जीवः, तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति। परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातम्। तस्माद्विभुर्जीवः। तथाच 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति। नचाणोः जीवस्य सकलशरीरगता वेदना उपपद्यते। त्वक्संबंधात्स्यादिति चेत्। न। कंटकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत। त्वक्कंटकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति। पादतल एव तु कंटकनुन्नो वेदनां प्रति लभते। नच अणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते, गुणस्य गुणिदेशत्वात्। गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत। प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम्। गंधोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संचरितुमर्हति। अन्यथा गुणत्वहानिप्रसंगात्। तथाचोक्तं भगवता द्वैपायनेन "उपलभ्याप्सु चेद्गंधं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम्" इति। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्ना-

णुर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपं अग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ । नात्र गुण-गुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् । परिशेषाद्विभुर्जीवः ॥

कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह— तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारः, तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् । नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वं अकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः । तदुत्क्रान्त्यादिभिश्च अस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथाच— "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते ॥" इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानंत्यमाह । तच्चैवमेव समंजसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चानंत्यम् । नह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । नचानंत्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं, सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्माने "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृ :" इति च बुद्धिगुणसंबंधेनैव आराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना । 'एषोऽणुरात्मा चेत । वेदितव्यः' इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते, परस्यैवात्मनः चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायं इदमणुत्ववचनं उपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा "प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्य इत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । नह्यत्र गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामपि उपाध्यायत्ततां दर्शयति— 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति' 'स प्राणमसृजत' इति । उत्क्रांत्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते । न - नपसृतस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वात् जीवस्याणुत्वा-

दिव्यपदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः गुणेषूपासनेषु उपाधि-गुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशः— 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' 'मनोमयः प्राणमयः प्राणशरीरः सर्वगंधः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्येवंप्रकारः तद्वत् ॥२९॥

स्यादेतत् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत, ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावि इत्यतो बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वात् असत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति । अत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥३०॥

नेयमनंतरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशंकनीया । कस्मात् ? यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबंधः तावदेवास्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिसंबंधपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । नहि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मंतृ विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति ? तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं दर्शयति— 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मनआदिभिः सह पाठात् । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति' इति च लोकान्तरगमनेऽप्यावियोगं बुद्ध्या दर्शयति । केन समानः? तयैव बुद्ध्येति गम्यते, संनिधानात् । तच्च दर्शयति— 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । एतदुक्तं भवति— नायं स्वतो ध्यायति, नापि चलति, ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव, चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपिच मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽ-

यमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधः । नच मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधः तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबंधो न शाम्यति। दर्शयति च— "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इति ॥३०॥

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबंध आत्मनोऽभ्युपगंतुम् । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबंधस्येति, अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥३१॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदाभिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वाविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षंढादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्, एवमयमपि बुद्धिसंबंधः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्र वयोः आविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते । नह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति । अतिप्रसंगात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानं अविद्यात्मकबीजसद्भावकारितम्— 'सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति', 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतत् यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसंबंध इति॥३१॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥३२॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमंतःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलप्यते । क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवंभूतमंतःकरणं अवश्यमस्तीत्यभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा ह्यन भ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणां उपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः प्र ज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावः, ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । नचैवं दृश्यते । अथवान्यतरस्यात्मन इंद्रियस्य वा शक्तिप्रतिबंधोऽभ्युपगंतव्यः । नचात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवति। अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । नहि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत । तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यां उपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः तन्मनः । तथाच श्रुतिः— 'अन्यत्रमना अभूवं नाद-

र्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' इति, 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इतिच । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति । तस्माद्युक्तमेतत् 'तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः' इति ॥३२॥

१४ कर्त्रधिकरणम् । सू० ३३-४० ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥३३॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैव अपरोऽपि जीवधर्मः प्रपंच्यते । कर्ता चायं जीवः स्यात् । कस्मात् ? शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवंच 'यजेत', 'जुहुयात्', 'दद्यात्' इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति । नचासति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति ॥३३॥

विहारोपदेशात् ॥३४॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति— 'स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्' इति, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥३४॥

उपादानात् ॥३५॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति— 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति, 'प्राणान्गृहीत्वा' इति च ॥३५॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम्— 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः । कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति । नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति । इह तु 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति कर्तृसामा-

नाधिकरण्यानिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। ३६

अत्राह— यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात स्वतंत्रः सन्प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम्। विपरीतमपि तु संपादयन्नुपलभ्यते। नच स्वतंत्रस्यात्मनः ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति। अत उत्तरं पठति—

उपलब्धिवदनियमः ॥३७॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतंत्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातंत्र्यं, उपलब्धिहेतूपादानोपलंभादिति चेत्। न। विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम्। उपलब्धौ तु अनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात्। अपिच अर्थक्रियायामपि नात्यंतमात्मनः स्वातंत्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। नच सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्च इष्टानिष्टार्थक्रियायामानियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥३७॥

शक्तिविपर्ययात् ॥३८॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात्। करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वं अभ्युपगंतव्यम्। अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्। अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुंजेऽहं पिबामीति च। तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारि करणमन्यत्कल्पयितव्यम्। शक्तोऽपि हि सन्कर्ता करणं उपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते इति। ततश्च संज्ञामात्रे विवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित्। करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥३८॥

समाध्यभावाच्च ॥३९॥

योऽप्ययमौपनिषदो आत्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदांतेषु— 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत। तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥३९॥

१५ तक्षाधिकरणम् । सू० ४० ।

यथा च तक्षोभयथा ॥४०॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं, तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिंत्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहेत्वभावादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति, अनिर्मोक्षप्रसंगात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः संभवति, अग्नेरिवौष्ण्यात् । नच कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः, कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावः तद्वत् । न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबंधेन संबद्धानामत्यंतपरिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति । न । साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपिच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मात् उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः— 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, 'आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति च, उपाधिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । नहि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत, परस्मादन्यश्चेच्चितिमाञ्जीवः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं— 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति । तथा स्वप्नजागरितयोः आत्मनः उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति— 'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनंदः' इत्युप हारात् ॥

तदेतदाहाचार्यः— 'यथा च तक्षोभयथा' इति । त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मंतव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नेरिवौष्ण्यमिति । यथा तु क्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति, स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवति, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूय आत्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति । स्वशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैवेति । नत्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा ॥

यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तन्न । विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । नच स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति, ब्रह्मात्मत्वोपदेशात्, इत्यवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रं अनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेव अविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु संध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते, इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति । तथोपादानेऽपि 'तदेषां प्रा ानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं गमयत इति । अत्रोच्यते— न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यंतमात्मनः करणविरमणमस्ति । 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' इति तत्रापि धीसंबंधश्रवणात् । थाच स्मरन्ति— "इंद्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम्" इति । 'कामादयश्च मन ो वृत्तयः' इति श्रुतिः । ताश्च स्व े दृश्यन्ते । तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च

तत्रत्यो वासनामय एव, नतु पारमार्थिकोऽरि । तथाच श्रुतिः इवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति— 'उतेव स्त्रीभिः ह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरुक्षमिव गिरिश्रृंगमद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः, तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते योधै राजा युध्यत इति । अपिच अस्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातंत्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति, स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्। मनोनंतरं पाठाच्च । 'तस्य श्रद्धैव शिरः' इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात्। ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यंतरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्मनः । नच तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । नचैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसंगः । बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मनः उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥४०॥

१६ परायत्ताधिकरणम् । सू० ४१–४२ ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥४१॥

यदिदं अविद्यावस्थायामुपाधिनिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं, तत्किमनपेक्ष्येश्वरं भवति, आहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावत् नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति । कस्मात् ? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसंपन्नः

कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति। तस्य किमीश्वरः रिष्यति ? नच लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवत् ईश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जंतून्संसृजतः ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यम्। ननु 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' [१.४.१७] इत्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसंभवे। सापेक्षत्वं चेश्वरस्य संभवति सतोर्जंतूनां धर्माधर्मयोः, तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे। तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत ? अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तु-शब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते— 'परात्' इति। अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरांधस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात् तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः, तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः ? तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वीश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते। तथाहि श्रुतिर्भवति— "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति। 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति' इति चैवंजातीयका ॥४१॥

नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां, अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति। नेत्युच्यते—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥४२॥

तु-शब्दः चोदितदोषव्यावर्तनार्थः। कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः, तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति। ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजेत्पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः। न सति पर्जन्ये र पुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते, नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापे ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विद-

ध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे, करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदिति, अनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हंतव्यः' इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत । अत्यंतपरतंत्रत्वाज्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमपि अर्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यंतानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसंगश्च, इत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥४२॥

१ अंशाधिकरणम् । सू० ४३–५३ ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥४३॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः । स च संबद्धयोरेव लोके दृष्टो, यथा स्वामिभृत्ययोः, यथा वाग्निविस्फुलिंगयोः । ततश्च जीवेश्वरयोः अपि उपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात्किं स्वामिभृत्यवत्संबंधः, आहोस्विदाग्निविस्फुलिंगवत्, इत्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति । अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेव ईशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबंध इति प्राप्नोति ॥

अतो ब्रवीत्यंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्विस्फुलिंगः । अंश इवांशो, नहि निरवयवस्य मुख्योंऽशः संभवति । कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात् एव न भवति ? नानाव्यपदेशात् । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति' इति चैवंजातीयको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह— अन्यथा चापीति । नच नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्हि

अन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः । तथाहि— एके शाखिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्त्याथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते— 'दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः' इत्यादिना । दाशा य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चामी दा ाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतः, ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजंतूदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत .माह । तथान्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपंच्यते— "त्वं स्त्री त्वं पुमानासि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दंडेन वंचासि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः" इति । "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इति च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च अस्यार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यं चाविशि जीवेश्वरयोः, यथाऽग्निविस्फुलिंगयोरौष्ण्यम् । अतो भेदाभेदाव माभ्यामंशावगमः ॥४३॥

कुतश्च अंशत्वावगमः—

मंत्रवर्णाच्च ॥४४॥

मंत्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयाति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजंगमानि निर्दिशति । 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्था रम् । तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥४४॥

श्च अंशत्वावगमः

अपिच ॥४५॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते— "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वे ईशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति । यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिः तथापि शास्त्रात्तु अत्र अंशांशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसंपन्नाञ्जीवान्प्रशास्तीति न किंचिद्विप्रतिषिध्यते ॥४५॥

अत्राह— ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे दीयेन संसारदुःखोपभो-

गेनांशिनः ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांगगतेन दुःखेनांगिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं, तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् । अतो वरं पूर्वावस्थः सं ार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः स्यादिति । अत्रोच्यते—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥४६॥

यथा जीवः ं सारदुःखमनुभवति, नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे । जीवो हि अविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा, तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्यया कृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते । नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्यापि अविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमानिमित्त एव दुःखाभिमानो नतु पारमार्थिकोऽस्ति । यथाच स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति, तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवति, अहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रं इत्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते— मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते । तथाहि— पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्संबंधाभिमानिष्वितरेषु च, पुत्रो मृतो मित्रं मृतं इत्येवमाघोषिते, येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते, नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वंतरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति म्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानो अंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा च उदशरावादिकंपमानात्तद्गते सूर्यप्रतिबिंबे कंपमानेऽपि न तद्वान्सूर्यः कंपते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध ाद्युपहिते जीवाख्येंऽशे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते । जीवस्यापि तु दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैव इत्युक्तम् । तथाच अविद्यानिमित्तजीवभावव्युदा ेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति

वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः। तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः ॥४६॥

रन्ति च ॥४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति। "तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबंधैः स युज्यते। सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः" इति। च-शब्दात्समामनन्ति चेति वाक्यशेषः। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचा शीति' इति। 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च ॥४ ॥

अत्राह— यदि तर्ह्येक एव वेषां भूतानामंतरात्मा स्यात्कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति। ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम्। तद्भेदाच्चानुज्ञापरिहारौ दाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्येते। किमत्र चोद्यत इति। उच्यते— नैतदेवम्। अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति— 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः मृत्युमा ोति य इह नानेव पश्यति' 'त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवंजातीयकाः। ननु भेदाभेदावगमाभ्यामं त्वं सिद्ध - तीत्युक्तम्। स्यादेतदेवं, यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम्। अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितो, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः। स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते। नच निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योंऽशो जीवः भवतीत्युक्तम्। तस्मात्पर एवैकः वेषां भूतानामंतरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्या अनुज्ञापरिहारोपपत्तिः। तां ूमः—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥

'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यनुज्ञा। 'गुर्वंगनां नोपगच्छेत्' इति परिहारः। तथा 'अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्' इत्यनुज्ञा। 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति परिहारः। एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा। शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः। एवंप्रकारौ अनुज्ञापरिहारौ एकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबंधात्स्याताम्। देहैः बंधो देह बंधः। कः पुनर्देह धः? देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः। द्रष्टा च सा वंप्राणिनाम

गच्छाम्यहमागच्छामि, अहमंधोऽहमनंधो, अहं मूढोऽहममूढ इतीत्येवमात्मिका । न स्याः म्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति । प्राक्‌ु म्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रान्तिः सर्वजंतुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसंबंधकृताद्विशेषादै त्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहारौ अवकल्प्येते । सम्यग्दर्शिनस्तर्हि अनुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तम् । न । तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नियुज्येत । नचात्मा आत्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् । न । तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं, तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्यतः एवानो नियोज्यत्वाभिमानः । नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः । किमुतैकात्म्यदर्शिनः । नच नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेप्रसंगः । वंत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः । तस्माद्देहसंबंधादेव अनुज्ञापरिहारौ । ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः यथाच्च प्रकाश एकस्यापि सवितुरमेध्यदेशसंबद्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिष्ठः । यथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैडूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि न्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते । यथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते, तदेव जात्यंतरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥४८

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥४९॥

स्यातां नाम अनुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफल बंधः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत, स्वाम्येकत्वादिति चेत् । नैतदेवम् । असंततेः । नहि कर्तुर्भोक्तुश्चात्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबंधोऽस्ति । उपाधितंत्रो हि जीव इत्युक्तम् । उपाध्यसंतानाच्च नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥४९॥

आभास एव च ॥५०॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः । न एव ाक्षात् । नापि वस्त्वंतरम् । अतश्च यथा नैकस्मिञ्जलसूर्यके कंपमाने जलसूर्यकान्तरं कंपते, एवं नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबंधिनि जीवान्त य तत बंधः । एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभासस्य चाविद्या-

कृतत्वात्तदाश्रयस्य सारस्याविद्याकृ त्वोपपत्तिरिति । तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । ये तु बहव आत्मानस्ते सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथम्? बहवो विभवश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च, तदर्थं साधारणं प्रधानं, तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादि माना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानः, तदुपकारणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि । तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्म समवयन्ति, स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यंतानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसंबंधे सर्वेषां सुखदुःखसं धः प्राप्नोति । स्यादेतत् । प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाद्यवस्था भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथाचानिर्मोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत् सारम् । नहि अभिलषितासिद्धिनिबंधना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् । उपपत्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत । असत्यां पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्यतिकरः । काणादानामपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते, दा आत्मान्तरैरपि नांतरीयकः योगः स्यात्संनिधानाद्यविशेषात् । ततश्च हे विशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखयोगे सर्वात्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥५०॥

स्यादेतत् । अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह

नियमात् ॥५१॥

बहुष्वात्मसु आकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यंतराविशेषेण संनिहि षु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपार्ज्यते । सांख्यानां तावत्तदनावायि प्रधानवर्ति । प्रधानसाधारण्यान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेन आत्ममनः योगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवात्मनः इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादेष एव दोषः ॥५१॥

स्यादेतत् । अहमिदं प्राप्नवानीदं परिहराणीत्थं प्रयतै इत्थं कर-

वाणि इत्येवंविधा अभि ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति । नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥५२॥

अभि ध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनः योगेन र्वात्म नि गौ क्रियमाणानां ि यमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषंग एव ॥५२॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥५३॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रातिष्ठेन म । संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे भविष्यति । अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभि ध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । दपि नोपपद्यते । स्मात् अंतर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः र्वशरीरेष्वंतर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प्यमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्म निधावुत्पद्यमानं अस्यैवात्मनो तरेषां इति न नियंतुं शक्यम् । प्रदेशाविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समान खदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात् । मानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य भवात् । तथाहि— देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे खदुःखमन्वभूत्तस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे, यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते, तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते । न स्याद्यादि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसंगश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेषु अदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य । र्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् । वद तावत्त्वं के बहवः मानप्रदेशाश्चेति । रूपादय इति चेत् । न । तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदाल्लक्षणभेदाच्च । नतु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति । अंत्याविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् । न । भेदकल्पनाय, अंत्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत् ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥५३॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । सू० १–४ ।

था प्राणाः ॥१॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते, क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते 'अ द्वा इदमग्र आसीत्' 'तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां द्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते— 'यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः वे प्राणाः' इति, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति, 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्' इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरानिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति । अत उत्तरमिदं पठति—'तथा प्राणाः' इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणं अतीतानंतरपादान्ते प्रकृतं, तत्तावन्नोपमानं भवति, सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि त्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्य अनियतत्वं, एवं प्राणानामपि र्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । नच जीवेन प्राणा उपमीयेरन्सिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति । न । उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबंधोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजा मुदाहरणम्— 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः वे देवाः र्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा

प्राणा अपीत्यर्थः । तथा— 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा "पानव्यापञ्च तद्वत्" इत्येवमादिषु व्यवहितोपमानसंबंधस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानंतरपादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः? श्रुतत्वमेव । ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदयुक्तम् । प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । नहि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्मात् श्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा अप्युत्पद्यन्त इति ूक्तम् ॥१॥

गौण्यसंभवात् ॥२॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति । तत्प्रत्याह— गौण्यसंभवादिति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति । प्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्नायते— 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः मस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथाच प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं वें विदितम्' इत्येवंजातीयकासु श्रुतिष्वेषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम्? नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' इति मूलप्रकृतेः प्राणादि मस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । वियदधिकरणे हि 'गौण्यसंभवात्' इति पूर्वपक्ष ूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिः, असंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च त्र सिद्धान्तोऽभिहितः इह सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेर भवादिति व्याख्यातम् । तदनुरोधेन

त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिः, अ भवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता
ात् ॥२॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥३॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः। यत् जायत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते। 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र आकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति। नह्येकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः कृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम्। वैरूप्यप्रसंगात्। तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते। यत्रापि पश्चात् श्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः बध्यते तत्राप्येष एव न्यायः। यथा 'सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्ययमंते पठितो व्युच्चरन्ति-शब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः बध्यते ॥ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥४॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते, तेजोबन्नानामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात्। तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां, तत्सामान्याच्च वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति। तथाहि— अस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति। तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं, ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम्। अथ भाक्तं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्रमात्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति चोपसंहारात् श्रुत्यंतरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपंचनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनामिति गम्यते। तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वासिद्धिः॥४॥

२ सप्तगत्यधिकरणम्। सू० ५–६।

स गतेर्विशेषि त्व ॥५॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृ ः। संख्याविषय इदानीं परिह्रियते। तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। संप्रति कतीतरे

प्राणा इति प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते— 'स प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति । क्वचिच्चाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति। क्वचि व— "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववांचौ" इति । क्वचिद्दश— "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश— 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' इति । क्वचित् द्वादश— 'सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च' इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत्प्राप्तम्? सप्तैव प्राणा इति । कुतः? गतेः । यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते— 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः' इत्यत्र । ननु 'प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त' इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्प्राणान्गमयतीति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा, प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति । न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता । कथं सप्तैव स्युः? सत्यमुदाहृता । विरोधात्त्वन्यतमा संख्या अध्यवसातव्या । तत्र स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदापेक्षं च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥५॥

अत्रोच्यते

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥६॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते— 'हस्तौ वै ग्रहः कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति' इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमंतर्भावाच्छक्यते भावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हीनान्तर्भवति नतु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मंतव्यं स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्तु एकादशैव ते प्राणाः स्युः । था चोदाहृता श्रुतिः— 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' इति । आत्मशब्देन चात्रांतः रणं परिगृ ते, करणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते । नत्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजा स्ति यदर्थमधि करणं कल्प्ये । शब्दस्पर्शरूप-

रसगंधविषयाः पंच च बुद्धिभेदाः, तदर्थानि पंच बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पंच कर्मभेदास्तदर्थानि च पंच कर्मेन्द्रियाणि । सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते— 'मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च' इति । तथाच श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह— 'एतत्सर्वं मन एव' इति । अपिच सप्तैव शीर्षण्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते 'द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्' इति । नच तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यंतविजातीयत्वात् । तथा 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण । नाभिर्दशमीति वचनात् । नहि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्प्रदर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किंपरमाम्नानमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्राणाः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते— 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति । विशेषितत्वादित्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यंता विशेषिता इह प्रकृताः 'स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति' 'एकीभवति न पश्यतीत्याहुः' इत्येवमादिनानुक्रमणेन । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमंत्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्ते एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये । एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्तानामेवानुक्रमणम् नैष दोषः । मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदात् वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात्सप्तैव प्राणा इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽति-

रिक्ताः प्राणाः ीयन्ते 'हस्तौ वै ग्रहः' इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बंधनभावो, गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बं नेनेति । च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बंधनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बंधनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथाच स्मृतिः "पुर्य केन लिंगेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन द्धस्य वै बंधो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।" इति प्राङ्मोक्षात् ग्रहसंज्ञकेनानेन बंधनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च' इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति— 'हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानंदयिव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं च' इति । तथा 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति' इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् । वें ब्राह्मणा भोजयि व्या इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासंभवात्तु तत्र निमंत्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह तु न किंचित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्र अशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥६॥

३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् । सू० ।

णवश्च ॥ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अण श्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसंगात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन्म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् । न । वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव ह्युप ब्धि ाधनं, वृत्तिरन्यद्वा, तस्यैव नः करणत्वं, ज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापि-

त्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः॥ ॥

४ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् । सू० ८ ।

श्रेष्ठश्च ॥८॥

मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकारः इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात् । 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः ? अधिकाशंकापाकरणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मंत्रवर्णो भवति "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास" इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः । तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात् । 'अप्राणो मनाः शुभ्रः' इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावप्रदर्शनार्थः एवायमानीच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति— 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात्, 'न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्' इति श्रुतेः ॥८॥

५ वायुक्रियाधिकरणम् । सू० ९–१२ ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥९॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते— 'यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । अथवा तंत्रांतरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तंत्रांतरीया आचक्षते— "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंच" इति ॥

अत्रोच्यते न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः । कुतः ? पृथ-

गुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति— 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च' इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदात् । नहि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः' इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्तव्याः । नच समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य च अकारकत्वात् । ननु पंजरचालनन्यायेनैतद्भविष्यति । यथैकपंजरवर्तिनः एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पंजरं चालयन्ति, एवमेकशरीरवर्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति । नेत्युच्यते । युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः पंजरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पंजरं चालयेयुरिति । तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्राण्युरिति युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यंतविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते । तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः 'यः प्राणः स वायुः' इति । उच्यते— वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पंचव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते, न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥९॥

स्यादेतत् । प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिञ्शरीरे स्वातंत्र्यं प्राप्नोति । श्रेष्ठत्वाद्गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिंद्रियाणाम् । तथाह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते— 'सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् वृंक्ते प्राण इतरान्प्राणान्रक्षति मातेव पुत्रान्' इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातंत्र्यप्रसंगः । तं परिहरति

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥१०॥

तु-शब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातंत्र्यं व्यावर्तयति। यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतंत्राणि। तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमंत्रिवज्जीवस्य सर्वार्थकरत्वेनोपकरणभूतो, न स्वतंत्रः। कुतः? तत्सहशिष्टयादिभ्यः। तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु। सम नवर्मगां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथंतरादिवत्। आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वातंत्र्यानिराकरणहेतून्दर्शयति ॥१०॥

स्यादेतत्। यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत। रूपाद्यालोचनादिभिर्वृत्तिभिर्यथास्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति। अपिच एकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः। नतु द्वादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेतेति। अत उत्तरं पठति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥११॥

न तावद्विषयान्तरप्रसंगो दोषः। अकरणत्वात्प्राणस्य। नहि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते। नचास्यैतावता कार्याभाव एव। कस्मात्? तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु— 'अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे' इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः' इति चोपन्यस्य, प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा, प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसंगं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति। 'तान्वरि : प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव भ्य विधारयामि' इति चैतमेवार्थं श्रुतिराह— 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्' इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। 'यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति' इति, तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति' इति च, प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति। 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति,

'स प्राणमसृ त' इति च प्राणनिमित्ते जीवस्य उत्क्रान्ति ति दर्श ति ॥११॥

पंचवृत्तिर्मनो व्यपदिश्यते ॥१२॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पंचवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा । अपानोऽवाग्वृत्तिः निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ध्र्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वंगेषु योऽन्नरसान्नय ीति । एवं पंचवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मन : पंच वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पंच वृत्तयः प्रि द्धाः । ननु 'कामः संकल्पः' इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन् । पंचसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पंच ख्यातिरेकः । एवं तर्हि "परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पंचवृत्तयः परिगृह्यन्ते "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पंचवृत्तित्वात् मनोवादिति योजयितव्यम् ॥१२॥

६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरण । सू० १३ ।

अणुश्च ॥१३॥

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि ौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वम् । पंचाभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् । परिच्छिन्नश्च उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते— 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः मोऽनेन वेंण' इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते— आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनैव एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन । अपिच 'समः प्लुषिणा' इत्यादिना ाम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते । तस्माददोषः ॥१३॥

ज्योतिराद्यधिकर ् । ू० १४-१६ ।

ज्योतिराद्यधि नं तु तदामननात् ॥१४॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभवन्ति, आहोस्विद्देवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपिच देवताधिष्ठिता ां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसंगाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत। अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिः इति। एवं प्राप्ते इदमुच्यते— ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु इति। तु शब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते। ज्योतिरादिभिः अग्न्याद्यभिमानिनीभिः देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुं व्याचष्टे— तदामननादिति। तथाह्यामनन्ति— 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादि। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मना अधिष्ठातृत्वमंगीकृत्योच्यते। नहि देवतासंबंधं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबंधो दृश्यते। तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ट्वादिवचनेन एतमेवार्थं द्रढयति। 'स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत ोऽग्निरभवत्' इति चैवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन एतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्या त्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्।" इत्यादिना वागादीनां अग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपंचं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। तदयुक्तम्। शक्तानामपि शकटादीनां अनड्डुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ च आगमात् वागादीनां देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥१४॥

यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसंगो न शारीरस्येति, तत्परिह्रियते—

प्राणवता शब्दात् ॥ ५॥

तीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणव । कार्यकरणसंघा - स्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबंधः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः— 'अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणम्' इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां बंधं श्रावयति । अपिच अनेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिञ्शरीरेऽवकल्पते । एको ह्येवमस्मिञ्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवगम्यते ॥१५॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥१६॥

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च, न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति— 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति । शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबंधः, उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्सतीष्वपि करणानां नियंत्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥१६॥

८ इंद्रियाधिकरणम् । सू० १७–१९ ।

त इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥१७॥

मुख्यश्चैकः इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते— किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणाः, आहोस्वित्तत्त्वान्तराणीति । किं तावत्प्राप्तं, मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः? श्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति— 'हंतास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति । प्राणैकशब्दत्वाच्च एकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पंच वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः? व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः? ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावशि । एकादशे-

न्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावे व्यपदेशभेददर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति ह्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते, पृथक्चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिंद्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्, 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत् । स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् गृह्यते । प्राणस्य त्विंद्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इंद्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥१७॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

भेदश्रुतेः ॥१८॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते— 'ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्य उपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतयः उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥१८॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

वैलक्षण्याच्च ॥१९॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च । सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति । स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः, आप्तास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं, नेन्द्रियाणाम् । विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्य, इत्येवंजातीयको भूयांल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम्— 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथाहि— 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इति वागादीनींद्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्' इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय 'अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः' इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं तमनुक्रामति । 'अयं वै नः श्रेष्ठः' इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु

परिस्पंदलाभस्य प्राणायत्तत्वं, तद्रूपभवनं वा ादीनां इति मंतव्यं, न तादात्म्यम् । अतएव च प्राणशब्दस्यैंद्रियेषु लाक्षणिकत्वसि द्धिः । तथाच श्रुतिः 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्यैंद्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीनि इंद्रियाणीति ॥१९॥

९ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् । सू० २०–२२ ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सत्प्रक्रियायां तेजोबन्नानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते— 'सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति' । तत्र संशयः— किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणं आहोस्वित्परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावत् जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः? 'अनेन जीवेनात्मना' इति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानि, इत्येवंजातीयके प्रयोगे, चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजा आत्मन्यध्यारोपयति संकलयानीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवता आत्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपिच डित्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्ते अभिधत्ते— संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु इति । तु-शब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाक्लृप्तिर्मूर्तिक्लृप्तिश्च अग्निरादित्यश्चंद्रमा विद्युदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा । सा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोबन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः? उपदेशात् । तथाहि 'सेयं देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्य अध्यवसितम् । नैतदेवम् । जीवेन इत्येतत् अनुप्रविश्य इत्यनेन संबध्यते, आनंतर्यात्, न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबधे व्याकरवाणीत्ययं देव-

ताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत। नच गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति। येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव त्। नच जीवो नाम परमेश्वरादत्यंतभिन्नश्चार इव राज्ञः, आत्मनेति विशेषणात्। उपाधिमात्रनिबंधनत्वाच्च जीवभावस्य। तेन, तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः। 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम्। त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्नोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्। तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचंद्रविद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति— 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इत्यादिना। तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते। सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलंभादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते। एवमेवादित्यचंद्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम्। अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमांभ तैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति। उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात्। तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः— 'इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति। अविशेषेणैव चोपसंहारः— 'यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्' इत्येवमादिः, यद्वाविज्ञातमिवाभूदित्येतामेव देवतानां समासः' इति एवमंतः ॥२०॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्— 'इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति। तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदर्शयति आशंकितं कंचिद्दोषं परिहरिष्यन्—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥२१॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मां ादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि श्रुतिः— अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति। मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति। अणि

तु मनः । एवमितरयोरस्तेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगंतव्यम् । एवं मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक्तेजस इति ॥२१॥

अत्राह— यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं अविशेषश्रुतेः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति । किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः 'इदं तेज इमा आप इदमन्नं' इति? तथा अध्यात्मं इदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि । इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि इति? अत्रोच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥२२॥

तु-शब्देन चोदितं दोषमपनुदाते । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते 'अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्' इति । व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयाति ॥२२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥

तत ऽध्यायः

तृतीयाध्याये थम पादः ।

तदंतरप्रतिपत्त्या रणम् । सू० १- ।

तदंतरप्रतिपत्तौ रंह संपरिष्व ः प्रश्ननिरूपणाभ्या ॥१॥

द्वि येऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपंचितम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृ ः । तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीं उपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारः तदवस्थान्तराणि ब्र सतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्च, इत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते । प्र गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत्पादे पंचाग्निविद्यामाश्रित्य सं ारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेत' इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राण चिवः सेंद्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्येवमंतात्संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् । धर्माधर्मफलोपभोग भवाच्च । किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः असंपरिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित्संपरिष्वक्त इति चिंत्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम् । असंपरिष्वक्त इति । कुतः? करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । ' एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं कीर्तयति । वाक्यशेषे चक्षुरादि कीर्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः । यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव न्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्माद परिष्वक्तो यातीति । एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—

तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्त इति । तदंतरप्रतिपत्तौ देहान्तर-

प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः 'परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगंतव्यम् । कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः— 'वेत्थ यथा पंचम्यामाहुता ।पः पुरुषवच ।ो भवन्ति' इति । निरूपणं च प्रतिवचनं, द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धासोमवृ ्यन्नरेतोरूपाः पंचाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत्पूर्वदेहं न मुंचति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति— 'तद्यथा तृणजलायुका' इति । तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे ति, याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पना व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति । केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति । इंद्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते । जीव एव वोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षात् वृक्षान्तरम् । इत्येवमाद्याः । ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात् ॥१॥

ननु उदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति । अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीति? अत उत्तरं पठति—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वा ् ॥२॥

तु-शब्देन चोदितामाशंकामुच्छिनत्ति । त्र्यात्मिका ह्यापः, त्रिवृत्करणश्रुतेः । तास्वारंभिकास्वभ्युपगतासु इतरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगंतव्यं भवति । त्र्यात्मकश्च देहस्त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः । पुनश्च त्र्यात्मकस्त्रिधातुत्वात्त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्माभिः । न स भूतांतराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्मात् भूयस्त्वापेक्षोऽयं 'आपः पुरुषवचसः' इति । प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो, न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं देहां-

तरारंभे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि गोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि । कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति । तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥२॥

प्राणगतेश्च ॥३॥

प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते— 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमंतरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दर्शनात् ॥३॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥४॥

स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिनेति चेत् । न । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः' इति हि तत्राम्नायते । नहि लोमानि केशाश्च उत्प्लुत्य ओषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति भवति । नच जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्पते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणां अग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाले उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥४॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥

स्यादेतत् । कथं पुनः 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते । यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रवणमस्ति? इह हि द्युलोकप्रभृतयः पंचाग्नयः पंचानामाहुतीनां आधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धा हौम्यद्रव्यत्वेन आवेदिता । न तत्रापो होम्यद्रव्य-

तया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां हौम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम । तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः, प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मात् अयुक्तः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत् । नैष दोषः । यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः? उपपत्तेः । एवं हि आदिमध्यावसानसंगानात् अनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे, प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो हौम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत्ततः अन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनं इत्येकवाक्यता न स्यात् । 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदब्बहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । नच श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्वादिभ्य इव हृदयादीनीति, आप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् "श्रद्धा वा आपः" इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते, मंचशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः "अपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे" इति श्रुतेः ॥५॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥६॥

अथापि स्यात् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नामापः श्रद्धादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् । नतु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः । अश्रुतत्वात् । नह्यत्र अपामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात् 'रंहति संपरिष्वक्तः' इत्ययुक्तमिति चेत् । नैष दोषः । कुतः? इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चंद्रप्राप्तिं कथयति 'आकाशाचंद्रम मेष सोमो राजा' इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते

'तास्मिन्नेतास्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इति श्रुतिसामान्यात्। तेषां च अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेव आपः न्ति। ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यः ानिष्टादिकारिणः आश्रयन्ति। तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनांत्येऽग्नावृत्विजो जुह्वति "असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा" इति। ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यः आहुतिमय्य आपोऽपू -रूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्य अमुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तदत्र जुहोतिना अभिधीयते— 'श्रद्धां जुह्वति' इति। थाचाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्येवमादिनाग्निहोत्राहुत्योः फलारंभाय लोकान्तरप्राप्तिः प्रदर्शिता। तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलोपभोगायेति श्लिष्यते ॥६॥

कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते। यावता षां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चंद्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्शयति— 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति 'ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति च समानविषयं श्रुत्यंतरम्। नच व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः संभवतीति। अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥७॥

वा-शब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः। भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यम्। मुख्ये ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत। चंद्रमंडले चेत् इष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः ? अन्नशब्दश्च उपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते। यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति। तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावोपगतैः इष्टादिकारिभिः यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा। 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति। तेषां च इष्टादिकारिणां देवान्प्रति गुणभावोपगतानाम-

प्युपभोग उपपद्यते, राजोपजीविनामिव परिजनानाम्। अनात्मवित्त्वाच्च इष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभा उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति— 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति । स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोति, अमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादि फलमुपभुंजानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ॥

अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या— अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो, न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः। पंचाग्निविद्यामिह आत्मविद्येत्युपचरन्ति, प्रकरणात् । पंचाग्निविज्ञानविहीनत्वाच्च इदमिष्टादिकारिणां गुणवादेन अन्नत्वमुद्भाव्यते, पंचाग्निविज्ञानप्रशं यै । पंचाग्निविद्या हीह विवित्सिता । वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यंतरं चंद्रमंडले भोगसद्भावं दर्शयति— 'स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इति । तथान्यदपि श्रुत्यंतरम् 'अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते' इति इष्टादिकारिणां देवैः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादन्नभाववचनस्य इष्टादिकारिणोऽत्र जीवा रंहन्तीति प्रतीयते । तस्मात् 'रंहति संपरिष्वक्तः' इति युक्तमेवोक्तम् ॥७॥

२ तात्ययाधिकरणम् । सू० ८–११ ।

तात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चंद्रमंडलमधिरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोहः आम्नायते— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्यारभ्य, यावत् रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति । तत्रेदं विचार्यते— किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्ति, आहोस्वित्सानुशया इति । किं तावत्प्राप्तम् ? निरनुशया इति । कुतः ? यावत्संपातमिति विशेषणात् । संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते, संपतन्त्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवै' इति च श्रुत्यंतरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत् । याव-

दमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुंक्ते इति कल्पयिष्यामीति । नैवं कल्पयितुं शक्यते यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति ह्यपरा श्रुतिः। यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृ स्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति । अपिच प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंजकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकम् । नहि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मवृंदेन चंद्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते, तेषां यदम्मयं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात्प्रविलीयते । सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः । हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना ? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति— 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा' इति । चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति, अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति ॥

कः पुनरनुशयो नामेति ? केचित्तावदाहुः— स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम, भांडानुसारिस्नेहवत् । यथाहि स्नेहभांडं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते, भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते, तथाऽनुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशे-

षावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः । नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चंद्रमंडलमारूढाः । बाढम् । तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते । यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृतः चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चंद्रमंडलेऽवस्थातुं शक्नोतीति ॥

नचैतद्युक्तमिव । नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते, कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम् । न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम् । स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति, स्वर्गच्युतस्यापि कंचित्फललेशं जनयतीति । न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पना अवकल्पते । स्नेहभांडे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिश्च दृश्यते। नत्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते, नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भांडानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदिहि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवंस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत, ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिः उपरुध्येत— 'तद्य इह रमणीयचरणाः...अथ य इह कपूयचरणाः' इति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्तीति ॥

यदुक्तं यत्किंच इत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् । अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्म आरब्धभोगं, तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनाचित्कर्मणाऽमुष्मिंल्लोके फलमारभ्यते, केनाचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपिच केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंजकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य

वृत्त्युद्भवानुपपत्तेः तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत। ततो वक्तव्यम्। यथैव तर्हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरित्येवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारंभा भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यंतरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्म एकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इ शक्यं वक्तुं, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम्। ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति— "कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते॥" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म एकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिषु अधिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत। ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। नच धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं संभावयितुम्। नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यंजकं संभवतीति अव्यापिकाऽपीयं प्रायणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथाहि प्रदीपः समानेऽपि निधाने स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति, न सूक्ष्मम्। एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति, न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधात् अश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसंग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः। सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात्स्थितमेतदेव अनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोः अवरोहे संकीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसंकीर्तनात् अभ्राद्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते॥८॥

चर ादिति चे ोपल णार्थेति ार्ष्णाजिनिः ॥९॥

अथापि स्यात् । या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता— 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इति, सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति, नानुशयात्। अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः। चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति— 'यथाकारी यथाचारी तथा भवति' इति, 'यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि, यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि' इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेः नानुशयसिद्धिरिति चे । नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैव एषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चे तदपेक्षत्वा ॥१०॥

स्यादेतत् । कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च शीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । कुतः ? तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षम् । नहि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्— 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इ ादौ हि कर्म ाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम् । नहि कर्माणि भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुं अर्हतीति ॥१०॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥१ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः कृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते । चरणमनु ानं कर्मेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि अविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति, तं ौकिका आच ते, धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि च र्मविशेष

एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, कपूयचरणा निंदितकर्माणः इति निर्णयः ॥११॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । सू० १२–२ ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ २॥

इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणः तेऽपि किं चंद्रमसं गच्छन्त्युत न गच्छन्तीति चिंत्यते । तत्र तावदाहुः इष्टादिकारिण एव चंद्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न । कस्मात् ? यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चंद्रमंडलं गंतव्यत्वेन श्रुतम् । तथाह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति— "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति । देहारंभोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पते । 'पंचम्यामाहुतौ' इत्याहुतिसंख्यानियमात् । यस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेयुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत् । न । इतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावात् ॥१२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छन्तीति । कस्मात् ? यतो भोगायैव चंद्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् । नापि प्रत्यवरोहायैव । यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानायैव, न निष्प्रयोजनं, नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तम् । तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारोहन्ति, नेतरे । ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः । कुतः ? तद्गतिदर्शनात् । तथाहि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति— 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥' इति । "वैवस्वतं संगमनं जनानाम्" इत्येवंजातीयकं च बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिलिंगं भवति ॥१३॥

स्मरन्ति च ॥१४॥

अपिच मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः यमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मवि-

पाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥१४॥

अपिच स ॥१५॥

अपिच सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः ।ताननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति । कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥१५॥

ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति । यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति । नेत्याह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥१६॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥१६॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥१७॥

पंचाग्निविद्यायाम् 'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते— 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' इति । तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात्? प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तद्य इत्थं विदुः' इति विद्या, तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पंथाः प्रकीर्तितः । 'इष्टापूर्ते दत्तम्' इति कर्म । तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पंथाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम् 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति श्रुतम् । एतदुक्तं भवति— ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे, तेषामेष क्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पंथा भवतीति । तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चंद्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत् । तेऽपि चंद्रबिंबमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजंतुत्वं प्रतिपत्स्यन्त इति । तदपि नास्ति । आरोहानर्थक्यात् । अपिच सर्वेषु प्रयत्सु चंद्रलोकं प्राप्नुवत्सु असौ लोकः प्रयद्भिः संपूर्येत, इत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथाहि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लोको न संपूर्यते । अवरोहाभ्युपगमात् असंपूर्णोपपत्तिरिति चेत् । न । अश्रुतत्वात् । सत्यं अवरोहादप्यसंपूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्था-

नसंकीर्तनेन असंपूरणं दर्शयति— 'एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' इति। तेन अनारोहादेवासंपूरणमिति युक्तम्। अवरोहस्येष्टादिकारिष्वपि अविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसंगात्। तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रभवां अशेषगमनाशंकामुच्छिनत्ति। एवं सति अधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते। ये वै केचिदधिकृता अस्माल्लोकात्प्रयान्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥१७॥

यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चंद्रमसं गंतुमर्हन्ति, 'पंचम्यामाहुतौ' इत्याहुतिसंख्यानियमादिति। तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥१८॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पंचसंख्यानियम आहुतीनामादर्तव्यः। कुतः? तथोपलब्धेः। तथाहि अंतरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्' इति। अपिच 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेन आहुतिसंख्या संकीर्त्यते, न कीटपतंगादिशरीरहेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात्। अपिच पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, नापंचम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते, वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्। तत्र येषामारोहावरोहौ संभवतः तेषां पंचम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यति। अन्येषां विनैवाहुतिसंख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरप्स्यते ॥१८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥१९॥

अपिच स्मर्यते लोके। द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां च अयोनिजत्वम्। तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषया एकाहुतिर्नास्ति। धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः। यथा च तत्राहुतिसंख्यानियमानादरो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति। बलाकाप्यंतरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोकरूढिः ॥१९॥

दर्शनाच्च ॥२०॥

अपिच चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोः अंतरेणैव ग्राम्यधर्मं उत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्यानादरो भवति। एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥२०॥

ननु 'तेषां त्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आंडजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते । कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति । अत्रोच्यते—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥२१॥

'आंडजं जीव मुद्भिज्जम्' इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोः भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जंगमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोः भेदवाद इत्याविरोधः ॥२१॥

४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् । सू० २२ ।

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥

इष्टादिकारिणः चंद्रमसमारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिः भवति— 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' इति । तत्र संशयः— किमाकाशादिस्वरूपमेव अवरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते, किंवाकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावत् आकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तथाच 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तौ आंजस्येन अवकल्पन्ते । तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चंद्रमंडले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं, तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति । ततो वायोर्वशमेति । ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति । तदेतदुच्यते— 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्' इत्येवमादिना । कुत एतत्? उपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते । नहि अन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबंधवत्त्वान्न तत्सादृश्यापत्तेः अन्यः तत्संबंधो घटते । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्र आकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥२२॥

५ नातीचिराधिकरणम् । सू० २३ ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥

तत्र आकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः । किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थाय उत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युताल्पमल्पमिति । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्ते इदमाह— नातिचिरेणेति । अल्पमल्पं कालं आकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत्? विशेषदर्शनात् । तथाहि व्रीह्यादिभावापत्तेरनंतरं विशिनष्टि— 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति । तकार एकश्छांदस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मंतव्यः । दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं विष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेः उपभोगासंभवात् । तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति॥२३॥

६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । सू० २४–२७ ।

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥२४॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानंतरं पठ्यते— 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' इति । तत्र संशयः— किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजो अनुशयिनो भवन्ति, आहोस्वित्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत्प्राप्तम्? स्थावरजात्यापन्नाः तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योः उपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुहिंसादियोगाच्च इष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म । श्वादिजन्मवत् । यथा 'श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा' इति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति, एवं व्रीह्यादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— अन्यैर्जीवैराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते, न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति । पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावो अनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रम् । एवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत्?

तद्वदेवेहाप्यभिलापात् । कोऽभिलापस्य द्भावः? कर्मव्यापारमंतरेण संकीर्तनम् । यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचित्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं 'रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः' इति । अपिच मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि, व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कंड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत । अतः संसर्गमात्रमनुशयिनां अन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । नच वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्येषां जंतूनां अपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चंद्रमसस्तु अवरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुंजत इत्याचक्ष्महे ॥२४॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥२५॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलं अवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु, तत्र गौणी कल्पना अनर्थिकेति । तत्परिह्रियते । न । शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मो अयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतींद्रियत्वात्तयोः । अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते, स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं न कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः, कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति । बाढम् । उत्सर्गस्तु सः । अपवादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं कर्म वैदिकं, शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिंद्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्धि कपूयचरणानधिकृत्य उच्यते । नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चंद्रमंडलस्खलितानां

अनुशयिनां व्री ादि श्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥२५॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥२६॥

इतश्च व्रीह्यादि श्लेषमात्रं तद्भावो, यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानंतरं अनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते— 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति' इति। नचात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः भवति। चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति। कथमिव अनुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते? तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगंतव्यः। तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः।२६

योनेः शरीरम् ॥२ ॥

अथ रेतःसिग्भावस्यानंतरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेराधि शरीरमनुशयिनां अनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रम्— 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं अनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥२७॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

तृतीयाध्याये द्वितीय पादः।

१ संध्याधिकरणम्। सू० १–६।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥१॥

अतिक्रान्ते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपंचितः। इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपंच्यते। इदमामनन्ति— 'स यत्र प्रस्वपिति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादि। तत्र संशयः— किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिः, आहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत्प्रतिपद्यते— संध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति। संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे, वेदे प्रयोगदर्शनात् 'संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति ध्यम्। तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति।

कुतः? यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' इत्यादि । 'स हि कर्ता' इति चोपसंहारादेवमेवाव म्यते ॥१॥

निर्मातारं चै ुत्रादयश्च ॥२॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति— 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देन इच्छाविशेषा एवोच्येरन् । न । 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व' इति प्रकृत्यान्ते 'कामानां त्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणं— 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि— 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म देवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिः तथ्यरूपा समधिग । जागरिताश्रया, तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथाच श्रुतिः— 'अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि व जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तः' इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥२॥

एवं प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥३॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति—यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पार ार्थिकीति । मायैव ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगंधोऽप्यस्ति । कुतः? कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेण अभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं? देशकालनिमित्त पत्तिरबाधश्च । नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते ॥

न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । नहि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् । बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरि द्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नम्—'बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जंतौ सामंजस्यमश्नुवीतेति । नेत्युच्यते । नहि सुप्तस्य जंतोः क्षण-

मात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च तः सामर्थ्यं संभाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिप्लुतः स्वप्ने पंचालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति। देहाच्चेदपेयात्पंचालेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति। कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते, तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि यथाभूतान्येव भवन्ति। परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिरंतरेव देहे स्वप्नं— 'स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति। यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रम एवाभ्युपगंतव्यः॥

कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते। तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते। करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति। रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे। स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति। आद्यंतयोर्व्यभिचारदर्शनात्। रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः पद्यते, मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्— 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्ति' इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥३॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥४॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगंधोऽस्तीति। नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथाहि श्रूयते— 'यदा कर्म काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने' इति। तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च

स्वप्नाध्यायविदः— कुंजरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि इति । मंत्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम ूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं ाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्व् ॥

यदुक्तं 'आह हि' इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् । यथा लांगलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते, नतु प्रत्यक्षमेव लांग गवादीनुद्वहति । एवं निमित्तमात्रत्वात्सुप्तो रथादीन्सृजते ' हि कर्ता' इति चोच्यते । नतु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपिच जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगात् आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत, तदा स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । तदप्युक्तं— "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति । तदप्यसत् । श्रुत्यंतरे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म' इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते— 'तत्त्वमसि' इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । नचास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिषिध्यते । तस्य सर्वेश्वरत्वात्सर्वास्ववस्थासु आधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । नच वियदादिसर्गस्याप्यात्यंतिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि 'तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र समस्तस्य प्रपंचस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्रह्मात्मत्वदर्शनाद्वियदादिप्रपंचो व्यवस्थितरूपो भवति । ंध्याश्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बाध्यते इति । अतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥४॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो स्य बंधविपर्ययौ ॥५॥

अथापि स्यात्परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिंगः । तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिंगयोः माने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः, एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती । ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात्सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टि र्भविष्यतीति । अत्रोच्यते— सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम् । किं पुन र्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न नास्त्येव । विद्यमानमपि तत्तिरोहितमविद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जंतोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनाम् । कुतः ? ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बंधः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथाच श्रुतिः— "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या ॥५॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥६॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति ? युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं, विस्फुलिंगस्येव दहनप्रकाशनयोरिति । उच्यते । सत्यमेवैतत् । सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्यापि अरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो, यथा वा भस्मच्छन्नस्य । एवं अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वाशब्दो जीवस्य ईश्वरादन्यत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीवः ईश्वरादस्तु, तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् । किं देहयोगकल्पनया ? नेत्युच्यते । नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'सेयं देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् । 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च जीवायोपदिशति ईश्वरात्मत्वम् । अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन् देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते । यदि च सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिः स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् ।

नहि कश्चिदानीं संकल्पयते । यत्पुनरुक्तं जागरि देशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति, न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात् । श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभव । नानिर्मित-त्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया-मात्रत्वम् ॥६॥

२ तद्भावाधिकरणम् । सू० ७–८ ।

तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥७॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता । सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्ति-विषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वचित् श्रूयते— 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' इति । अन्यत्र तु नाडीः एवानुक्रम्य श्रूयते— 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति । तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य "तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथा-स्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति । तथान्यत्र 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-स्तस्मिञ्छेते' इति । तथान्यत्र 'सता सोम्य तदा पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति च ॥

तत्र संशयः— किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि सुषुप्तिस्थानानि, आहोस्वित्परस्परापेक्षतया एकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राप्तं ? भिन्नानीति । कुतः? एकार्थत्वात् । नह्येकार्थानां क्वचित्परस्परा-पेक्षत्वं दृश्यते व्रीहियवादीनाम् । नाड्यादीनां त्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते— 'नाडीषु सृप्तो भवति' 'पुरीतति शेते' इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं ति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते— ' ता म्य दा संपन्नो भव ' इति । नैष दोषः । तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि तत्र आयतनैषी ीवः सदुप पैतीत्याह 'अन्यत्रायतनम-लब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते' इति । प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आयतनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्य — 'सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे' इति । वंत्र च विशेषविज्ञानोपरम क्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किंचि-

स्थानं स्वापायोपसर्पतीति ॥

एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते— तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते । तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । नहि एकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति । नानार्थत्वसमुच्चययोरपि एकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्, प्रासादे शेते पर्यंके शेते इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । थाच श्रुतिः— "तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्व न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति समुच्चयं नाडानां प्राणस्य च सुषुप्तौ श्रावयति एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'प्राणस्तथानुगमात्' [१.१.२८] इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति— 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । नचैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते । नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्सृप्त एव नाडीषु भवति । यो हि गंगया सागरं गच्छति गत एव स गंगायां भवति । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सृप्तिसंकीर्तनम् । 'नाडीषु सृप्तो भवति' इत्युक्त्वा 'तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' इति ब्रुवन्नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं 'तेजसा हि तदा संपन्नो भवति' इति । तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन अभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः । अथवा तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देशः । श्रुत्यंतरे 'ब्रह्मैव तेज एव' इति तेजः-शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेण, अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवंच सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुच्चयः

समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते 'पुरीतति शेते' इति । पुरीतदिति हृदयपरिवे नमुच्यते । तदंतर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'दहर उत्तरेभ्यः' [१.३.१४] इत्यत्र । था नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । त्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि, नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपायि सुषुप्तिस्थानम् । अपिच नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तत्रास्य करणानि वर्तन्त इति । नहि उपाधि बंधमंतरेण स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति, ब्र ाव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैव आधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि ? तादात्म्याभिप्रायेण । य आह— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति । स्वशब्देनात्माभिलप्यते, स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपिच न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति, स्वरूपस्यानपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तु उपाधि पर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्तेः स्वरूपापत्तिर्वक्ष्यते 'स्वमपीतो भवति' इति । अतश्च सुप्तावस्थायां कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यते इत्ययुक्त । अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते । तत्र सति संपन्नस्तावत्तदे त्वान्न विजानातीति युक्तम् । 'तत्केन कं विजानीयात्' इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किंचिदविज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं, भेदविषयत्वात् । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति श्रुतेः । ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारण विज्ञाने स्यात् । बाढम् । एवं स्याद्यदि जीवः स्वतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत, यथा विष्णुमित्रः प्र ासी स्वगृहं न पश्यति । नतु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते । उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञाने इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधेः उपशान्तत्वात् त्येव संपन्नो न

विजानातीति युक्तम्। नच वयमिह तुल्यवन्नाड्यादि मुच्चयं प्रतिपादया :। नहि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतद्वेत्यनेन विज्ञानेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। नह्ये-ताद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते। नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदंग उपादिश्यते। ब्रह्म त्वनपायि सुप्तिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः। तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारावि-मुक्तत्वावधारणं च। तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥७॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥८॥

यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानं, अत एव च कारणान्नित्यवदेवास्मादा-त्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते— 'कुत एतदागात्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यादिना। 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' इति च। विकल्प्यमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदा-चित्पुरीततः कदाचिदात्मनः इत्यशासिष्यत्। तस्मादप्यात्मैव सुप्ति-स्थानमिति ॥८॥

३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्। सू० ९।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥९॥

तस्याः पुनः [illegible]पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यते, उत स वाऽन्यो वेति चिंत्यते। तत्र प्राप्तं तावदनियम इति। कुतः? यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलबिंदुः प्रक्षिप्यते, जलराशिरेव तदा भवति, पुनरुद्धरणे च स एव जलबिंदुर्भवतीति दुःसंपादम्। तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति। तस्मात् एव ईश्वरो वाऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्त इदमाह स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः। कस्मात्? कर्मानुस्मृति-शब्दविधिभ्यः। विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि। कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः। तथाहि— पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषं अनुतिष्ठन्दृश्यते। चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्ति-तुमर्हति। अतिप्रसंगात्। स्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते। इत स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वा-

नुभूतस्य पश्चात्स्मरणं अन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । नह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । सोऽहमस्मीति च आत्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथाहि— 'पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति' 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामंजस्यमीयुः । कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत । एवं चेत्स्याद्वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात् । अपिच अन्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसंगः स्यात् । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत्कल्पनानर्थक्यं स्यात् । यो हि यस्मिञ्शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति, अन्यस्मिञ्शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात् ? अथ मुक्त उत्तिष्ठेत् अंतवान्मोक्ष आपद्येत । निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारौ अन्योत्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति । यत्पुनरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिंदुर्नोद्धर्तुं शक्यते, एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति, तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलबिंदोरनुद्धरणम् । इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यम् । दृश्यते च दुर्विवेचयोरपि अस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयोर्हंसेन विवेचनम् । अपिच न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते, यो जलबिंदुरिव जलराशेः सतो विविच्येत । सदेव तूपाधिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपंचितम् । एवं सति यावदेकोपाधिगता बंधानुवृत्तिः तावदेकजीवव्यवहारः । उपाध्यंतरगतायां तु बंधानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजांकुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥९॥

४ मुग्धेऽर्धसंपत्त्यधिकरणम् । सू० १० ।

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥१०॥

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते । तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः । नतु पंचमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति । तस्माच्चतसृणामेवावस्थानां अन्यतमावस्था मूर्च्छा इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति । नह्ययमिंद्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादेतत् । इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति । यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षते, एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति । न । अचेतयमानत्वात् । इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीतीषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवमिति । मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति अंधे तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवं, न किंचिन्मया चेतितमिति । जाग्रतश्चैकविषयविषक्तचेतसोऽपि देहो विध्रियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति । तस्मान्न जागर्ति, नापि स्वप्नान्पश्यति निःसंज्ञकत्वात् । नापि मृतः प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे हि जंतौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयानाः, ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालभन्ते निश्चयार्थं, प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम् । यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहनायारण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते, ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः । नहि यमं गतः यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादमृतत्वाच्च । न । वैलक्षण्यात् । मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति सवेपथुरस्य देहो भवति, भयानकं च वदनं, विस्फारिते नेत्रे । सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं पुनः पुनरुच्छ्वसिति, निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । नचास्य देहो वेपते । पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्थापयन्ति, नतु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य, श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । नच लोकेऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति । परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धता इत्यवगच्छामः । निःसंज्ञत्वात्संपन्न इतरस्माद्वैलक्षण्यादसंपन्न इति ॥

कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुम्? यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या— 'ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति, 'अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति' 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्यादि। जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति। नच सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते, मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते। तस्मादुपाध्युपशमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसंपत्तिरिति। अत्रोच्यते— न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति। किं तर्हि, अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वं, अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः। दर्शिते च मोहस्य समापेन साम्यवैषम्ये। द्वारं चैतन्मरणस्य। यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः। यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः॥ तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छन्ति। यत्तूक्तं न पंचमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति। नैष दोषः। कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्। प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः। अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पंचमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥१०॥

५ उभयलिंगाधिकरणम्। सू० ११–२१।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥११॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते, तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते। सन्त्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः' इत्येवमाद्याः सविशेषलिंगाः। 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिंगाः। किमासु श्रुतिषूभयलिंगं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिंगम्। यदाप्यन्यतरलिंगं तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्र उभयलिंगश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्वमुपपद्यते। न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं, विरोधात्। अस्तु तर्हि स्थानतः, पृथिव्याद्युपाधियोगादिति। तदपि नोपपद्यते। नहि उपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति। नहि स्वच्छः स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति, भ्रम-

मात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य । उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्च अन्यतरालिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्येवमादिषु अपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्म उपदिश्यते ॥११॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥१२॥

अथापि स्याद्यदुक्तं, निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वा उभयलिंगत्वमस्तीति । तन्नोपपद्यते । कस्मात्? भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते । चतुष्पाद्ब्रह्म, षोडशकलं ब्रह्म, वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म, त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म, इत्येवंजातीयकाः। तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगंतव्यम् । ननूक्तं नोभयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवतीति । अयमप्यविरोधः । उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् । नेति ब्रूमः । कस्मात्? प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रम्— 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा' इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात् ॥१२॥

अपि चैवमेके ॥१३॥

अपिचैवं भेददर्शननिंदापूर्वकं अभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति— 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । तथान्येपि "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्" इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियंतृलक्षणस्य प्रपंचस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥१३॥

कथं पुनराकारवदुपदेशिनीषु अनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीषु अनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति? अत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥१४॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कस्मात्? तत्प्रधानत्वात् । 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः बाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, नार्थान्तरप्रधानानि इत्येतत्प्रतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्म अवधारयितव्यम् इतराणि तु आकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि । तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इत्येष विनिगमनायां हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ॥१४॥

का तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥१५॥

यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्य अवतिष्ठमानः अंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते । एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबंधात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालंबनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एवमवैयर्थ्यं आकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति । नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं, प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिंगत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति, तद्विरुध्यते नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनां च अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥१५॥

आह च तन्मात्रम् ॥१६॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म— 'स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति । एतदुक्तं भवति— नास्यात्म-

नोऽन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति, चैतन्यमेव तु निरंतरमस्य स्वरूपम् । यथा सैंधवघनस्यांतर्बहिश्च लवणरस एव निरंतरो भवति न रसान्तरं, तथैवेति ॥१६॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥१७॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म, निर्विशेषत्वात्— 'अथात आदेशो नेति नेति' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते— "स होवाचाधीहि भो इति स तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच–ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा" इति । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते— "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते— "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि" इति ॥१७॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥१८॥

यतएव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्यः, अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा उपादीयते मोक्षशास्त्रेषु— "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इति । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्" इति चैवमादिषु ॥१८॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥१९॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते, तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिंबोदयः । नत्वात्मा मूर्तो, नचास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥१९॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिह्रा भाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवम् ॥२०॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कंचिद्विवक्षितांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । नचेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टांतप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते— वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्धते, जलह्रासे ह्रसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते, इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति । नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यंतर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीन् । एवमुभयोः दृ न्तदार्ष्टान्तिकयोः सामंजस्यादविरोधः ॥२०॥

दर्शनाच्च ॥२१॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिषु अंतरनुप्रवेशम्— 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इ ि। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति च । तस्मात् युक्तमेतत्— 'अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्' [३.२.१८] इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिंगमेव ब्रह्म, नोभयलिंगं विपरीतलिंगं वेति सिद्धम् ॥

अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत् किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपंचमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपंचवत् अनेकाकारोपेतमिति । द्वितीयं तु — स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः— सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारंभस्येति । यदि तावदनेकलिंगत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः, तत्पूर्वेणैव 'न स्थानतोऽपि' इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं 'प्रकाशवच्च' इत्येतद्व्यर्थमेव भवेत् । नच सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत ? नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुम् 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत? नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् ।

पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपंचत्वं ब्र ण: प्रसज्येत । श्रुतत्वाददोष इति चेत् । न । एकस्य अनेकस्वभावत्वानुपपत्तेः। अथ त्तैव बोधो, ोध एव च सत्ता, नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं लक्षणं ब्रह्म उत ोधलक्षणमुत उभयलक्षणं, इत्ययं विकल्पो निरालंबन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैव अस्माभिर्नीतानि । अपिच ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु आकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीतेऽवश्यं वक्तव्येतरा ां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन 'प्रकाशवच्च' इत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि पद्यन्ते ॥

यद्यप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपंचप्रविलयमुखेन अनाकारप्रतिपत्त्यर्था एव, न पृथगर्था इति, तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम्? ये हि पराविद्याधिकारे केचित्प्रपंचा उच्यन्ते यथा— 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च' इत्येवमादयस्ते भवन्तु प्रविलयार्थाः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' इत्युप हारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपंचा उच्यन्ते यथा 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्येवमादयो, न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यम् । ' क्रतुं कुर्वीत' इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपा नविधिना तेषां ंबंधात् । श्रुत्या च एवं ातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' [३.२.१४] इति विनिगमनकारणवचनमन -काशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचिद्दुरितक्षयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः क्वचित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एव । इत्यतः पार्थगर्थ्यमेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं, नैकवाक्यत्वम् ॥

कथं चैषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् । न । ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रपर्यव ायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगोपदेशीनि इत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितं 'तत्तु मन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मि-

श्चिन्नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपंचाविलयो नियोगाविषयो भविष्यति । अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपादिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयः । यथाच तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनाकभूतं तमः विलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपंचः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपंचो न प्रपंचस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं प्रपंचप्रविलयो नाम? किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपंचप्रविलयः कर्तव्यः, आहोस्विदेकस्मिंश्चंद्रे तिमिरकृतानेकचंद्रप्रपंचवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपंचो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत, स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात्। एकेन च आदिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकास्मिन्नयं प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात् । ततो ब्रह्मैव अविद्याध्यस्तप्रपंचप्रत्याख्यानेन आवेदयितव्यम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत् त्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति, तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते । तया चाविद्या बाध्यते, ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपंचः स्वप्नप्रपंचवत्प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपंचप्रविलयं चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते, न ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचप्रविलयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचविलयविषयो वा नियोगः स्यात् । न । निष्प्रपंचब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयासिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानं अविद्याध्यस्त सर्पादिप्रपंचप्रविलयश्च भवति । नच कृतमेव पुनः क्रियते ॥

नियोज्योऽपि च प्रपंचावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम, स प्रपंचपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपंचब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपंचविलये नियोग उच्येत? कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत? द्वितीयेऽपि ब्रह्मैव

अनियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं, जीवत्वं त्वविद्याकृतमेव, इति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव। द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठिताः तत्त्वाभिमुखीप्रकरणप्रधानाः न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति। लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति। ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचिन्न जायते। तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन। तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते। नच प्रमाणांतरेण अन्यथाप्रसिद्धेऽर्थे अन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते। यदि पुनर्नियुक्तोऽहमिति अन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं, किं तर्हि मानसी सा क्रिया। स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत भ्रान्तिरेव स्यात्। ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च। न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते। नच प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते। नहि तत्पुरुषतंत्रं, वस्तुतंत्रमेव हि तत्। अतोऽपि नियोगाभावः। किंचान्यत्। नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात्। अथ शास्त्रमेव अनियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत, तदवबोधे च पुरुषं नियुंजीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य द्व्यर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयाताम्। नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षस्याद्दष्टफलत्वमनित्यत्वं च, इत्येवमादयो दोषा न केनचित्परिहर्तुं शक्याः। तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि। अतश्च एकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्ययुक्तम्॥

अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे, तदेकत्वं निष्प्रपंचोपदेशेषु सप्रपंचोपदेशेषु चासिद्धम्। नहि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम्। प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वम्। नत्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति। नहि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपंचप्रविलयोपकारिणः। नापि प्रपंचप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी, परस्परविरोधित्वात्। नहि कृत्स्नप्रपंचप्रविलापनं प्रपंचैकदेशापेक्षणं च एकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम्। तस्मादस्मदुक्त एव विभागः आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥२१॥

६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् । सू० २२–३० ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इत्युपक्रम्य पंचमहाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्य, अमूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते— 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । नह्यत्र इदं तदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते, 'नेति नेति' इति इतिपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं संनिहितालंबनः एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते 'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति' इत्येवमादिषु । संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणः, तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे । तत्र नः संशय उपजायते— किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधति आहोस्विदेकतरम् । यदाप्येकतरं, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि, आहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति ॥

तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशंकामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ, द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्म, इति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते । तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधार्हम् । नतु रूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः । अभ्यासस्त्वादरार्थ इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते । शून्यवादप्रसंगात् । किंचिद्धि परमार्थमालंब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते, यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्प्यते । उभयप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत । अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्याद्युपक्रमविरोधात् । 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यादिनिंदाविरोधात् । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्याद्यवधारणविरोधात् । सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसंगाच्च । वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो न अभावाभिप्रायेणाभिधीयते । नहि महता परिकरबंधेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'

'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलप्येत। "प्रक्षालनाद्धि पकस्य दूरादस्पर्शनं वरं" इति हि न्यायः। प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह' इति। एतदुक्तं भवति— वाङ्मनसातीतं अविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्म इत्यभ्युपगंतव्यम् ॥

तदेतदुच्यते— प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति। तद्धि प्रकृतं प्रपंचितं च पूर्वस्मिन्ग्रंथेऽधिदैवतमध्यात्मं च। तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपं अमूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिंगात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम्। अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः। तदेतत्सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालंबनेन इतिकरणेन प्रतिषेधकं नञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रंथे, न स्वप्रधानत्वेन। प्रपंचिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायां इदमुपक्रान्तम्— 'अथात आदेशो नेति नेति' इति। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धम्। युक्तं च कार्यस्य वाचारंभणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं, नतु ब्रह्मणः। सर्वकल्पनामूलत्वात्। नचात्र इयमाशंका कर्तव्या— कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति— "प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति। यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यम्। द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति, उत्तरो वासनाराशिम्। अथवा 'नेति नेति' इति वीप्सेयं इतीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात्। वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते।

तस्मात्प्रपंचमेव ब्र णि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः ॥

इतश्चैष एव निर्णयः । यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रह्म ब्रवीति 'अन्यत्परमस्ति' इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् । तत्रैषाक्षरयोजना— नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः? नह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति अन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते नह्येतस्मादिति न इति न इति प्रपंचप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति । तदा 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयम्—' त्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे मंजसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत? तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसानः, इत्यध्यवस्यामः ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥२३॥

यत्प्रतिषिद्धात्प्रपंचजातात् अन्यत्परं ब्रह्म, तदस्ति चेत् कस्मान्न गृह्यत इति । उच्यते— तदव्यक्तमनिंद्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह ह्येवं श्रुतिः— 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा' ' एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि— "अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" इत्याद्या ॥२३॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२४॥

अपिच एनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपंचमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः— 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥' इति । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि— "यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्" इति चैवमाद्या ॥२४॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोः अन्यत्वं स्यादिति । नेत्युच्यते—

प्रकाशादिव वैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयो अंगुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, नच स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेन असकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥२५॥

अतोऽनंतेन तथाहि लिंगम् ॥२६॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्य अविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनै तां गच्छाति । तथाहि लिंगं— 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥२६॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ॥२७॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते— 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायानः' इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति गंतृगंतव्यत्वेन । 'यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयति' इति नियंतृनियंतव्यत्वेन च । क्वचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते, भेदव्यपदेशो निरालंबन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनात् अहिकुंडलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः कुंडलाभोगप्रांशुत्वादीनीति तु भेदः, एवमिहापीति ॥२७॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥२८॥

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यंतभिन्नौ उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेद-

व्यपदेशभाजौ भवतः, एवमिहापीति ॥२८॥

पूर्ववद्वा ॥२९॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं' इति, तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथाहि अविद्याकृतत्वाद्बंधस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्मा अहिकुंडलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः, प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बंधस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । नचात्र उभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेव अनुवदति अर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं इत्येष एव सिद्धान्तः ॥२९॥

प्रतिषेधाच्च ॥३०॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रम् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि । 'अथात आदेशो नेति नेति' 'तदेतद्ब्रह्म पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्च एष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥३०॥

परा.धिकरणम् । सू० ३१-३ ।

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपंचं ब्रह्म निर्धारितं, अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिचिद्धि वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव । तेषां हि परिहारमभिधातुं अयमुपक्रमः क्रियते—

परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः? सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति । सेतुव्यपदेशस्तावत्— 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति। सेतुशब्दश्च हि लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदादिप्रचये प्रसिद्धः । इह तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिव आत्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । 'सेतुं तीर्त्वा' इति च तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जांगलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नो-

तीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति ''तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलं'' इति । यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि, ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा संबंधव्यपदेशोऽपि भवति— 'ता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति, 'शारीर आत्मा' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति च । मितानां च मितेन संबंधो दृष्टो यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषुप्तौ । अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्च एतमेवार्थं गमयति । तथाहि— 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य, ततो भेदेन अक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशति— 'अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति— 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्येकस्य । 'ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां च' इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यं इदं वैदेहस्येति ॥३१॥

एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते

सामान्यात्तु ॥३२॥

तु-शब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति, प्रमाणाभावात् । नह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणात् । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् । नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्ताव ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते । सेतुरात्मेति हि न ततः परमस्तीति । तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत। नचैतन्न्याय्यम् । हठो प्रसिद्धकल्पना । अपिच सेतुव्यपदेशादात्मनो

लौकिकसेतुनिदर्शनेन सेतुना वस्तुतां प्रसंजयता मृद्दारुमयतापि प्रासंक्ष्यत । नचैतन्न्याय्यम् । अजत्वादिश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्याचु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते । 'सेतुं तीर्त्वा' इत्यपि तरतेरतिक्रमासंभवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त इत्युच्यते, नातिक्रान्तः, तद्वत् ॥३२॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३३॥

यदप्युक्तं उन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति, तत्राभिधीयते— उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वास्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः । किमर्थस्तर्हि ? बुद्ध्यर्थः, उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मणः उन्मानकल्पनैव क्रियते । नह्यविकारेऽनंते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसामिति । पादवत् । यथा मनआकाशयोः अध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो मनःसंबंधिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसंबंधिनः, आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति । यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते । नहि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते, क्रयविक्रये परिमाणानियमात्, तद्वदित्यर्थः ॥३३॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥३४॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबंधभेदव्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते । यदुक्तं— संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति, तदप्यसत् । यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते । संबंधव्यपदेशे तावदयमर्थः । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगात् उद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबंधः इत्युपाध्यपेक्षया उपचर्यते, न परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव उपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशादिवदित्युपमोपादानम् । यथै स्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चांद्रम स्य वोपाधियोगादुपजातविशेषस्य उपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवति, उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथावा सूचीपाशाकाशादिषु

उपाध्यपेक्षयैवैतौ ंवं भेदव्यपदेशौ भवतः, तद्वत् ॥३४॥

उपपत्तेश्च ॥३५॥

उपपद्यते चात्र ईदृश एव संबंधो नान्यादृशः 'स्वमपीतो भवति' इति हि स्वरूपसंबंधमेनमामनन्ति। स्वरूपस्य ानपायित्वात् न नरनगरन्यायेन सं ंधो घटते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युपपद्यते। तथा भेदोऽपि नान्यादृशः ंभवति। बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात्। थाच श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति— 'योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः' 'योऽयमंतः पुरुष आकाशः' 'योऽयमंतर्हृदय आकाशः' इति ॥३५॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥३६॥

एवं ेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतूनुन्मथ्य ंप्रति स्वपक्षं हेत्वंतरेण उपसंहरति। तथान्यप्रातिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वंतरमस्तीति गम्यते। तथाहि ' एवाधस्तात्...अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्' 'सर्वं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः र्वं वेद' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह ानास्ति किंचन' ''यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्'' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' इत्येवमादीनि वाक्यानि: स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं वारयन्ति। र्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्योऽन्तरात्मास्तीत्यवधार्यते ॥३६॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३७॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिरा रणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः ि द्धं भवति। अन्यथा हि तन्न सिध्येत्। सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वंगीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्। थान्यप्रातिषेधेऽप्यसति, वस्तु वस्त्वंतराद्या र्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत। र्वगतत्वं चास्य आयामशब्दादिभ्यो विज्ञायते। आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान्दिवः' 'ज्यायानाकाशात्' ''नित्यः सर्वगतः थाणुरचलोऽयं सनातनः'' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥३ ॥

८ ।धिकरणम् । सू० ३८–४ ।

फलमत उपपत्तेः ॥३८॥

तस्यैव ो व्यावहारिक्यां ईशित्रीशितव्यविभागावस्थायां अयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्र क्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां किमेतत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः? उपपत्तेः । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधत् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं ंपादयतीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फ ं भवतीत्यनुपपन्नम् । अभावाद्भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत् कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसंबंधात्फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वा आत्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्र ि द्धम् । नह्य बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः । अथोच्येत मा भूत्कर्मानंतरं फलोत्पादः, कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् । न। ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥३८

श्रुतत्वाच्च ॥३९॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः, किं तर्हि श्रुतत्वादपि ईश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथाच श्रुतिर्भवति— ' वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' इत्येवंजातीयका ॥३९॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥४०॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिषु वाक्येषु तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इ गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । तत्रास्य उपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । ननु अनुक्षणविनाशिनः ंणः फलं नोपपद्यत इति, परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः । श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत्प्रमाणं, यथायं कर्मफलसंबंधः श्रुत उप-

पद्यते, तथा कल्पयितव्यः । नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति । अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थापूर्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचि स्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् अनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्धर्मादेव फलमिति ॥४०॥

पूर्वं तु बादरायणो हे् व्यपदेशात् ॥४१॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा, तथास्त्वीश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते, फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्" इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥४१॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितं एकरसं सैन्धवघनवदवधारितं, तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिंतावसरः? नहि

कर्म हुत्ववद्ब बहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च । नचैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । नहि अन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानं, इत्यभ्रान्तं भवति । यदि पुरे-कस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि, तेषा-मेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसंगो वेदान्तेषु । तस्मान्न तावत्प्रति-वेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसा-यिभिर्ब्रह्मवाक्यैः ब्रह्मविज्ञानं जन्यते इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' [१.१.४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति ॥

तदुच्यते— सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेद-चिंतेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः, कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानि-चित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेषा चिंता संभवति— किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेदः आहोस्विन्नेति ॥

तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते । नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्य-न्नाम, तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौषीतकं शाट्यायनकमित्येवमादि । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो "वैश्वदेव्यामिक्षा वाजि-भ्यो वाजिनं" इत्येवमादिषु । अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा— केचि-च्छाखिनः पंचाग्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमामनन्त्यपरे पुनः पंचैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनान् वागादीनामनन्ति, केचिदधिकान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशंकितः कारीर्यादिषु । अस्ति चात्र धर्मविशेषः । यथाथर्वणिकानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । सू० १–४ ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥१॥

र्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदान्ते तानि तान्येव

भवितुमर्हन्ति । कुतः? चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन
णसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकृष्यन्ते । संयोगरूप
दित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्न
जुहुयादिति, एवं 'यो ह वै ज्ये च श्रेष्ठं च वेद' इ
छंदोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजन योगोऽप्यवि
श्रेष्ठश्च स्वानां भ ति' इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञान
श्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च द्रव्यदे
एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तद्रूप्यते । समाख्
विद्येति । स्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पं
नरविद्या शांडिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयितव्यम् । ये
भेदहेत्वाभा ाः ते प्रथ एव कांडे 'न नाम्ना स्यादच
इत्यारभ्य परिहृताः ॥१॥

इहापि कंचिद्विशेषमाशंक्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥२॥

स्यादेतत् । र्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गु
तथाहि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमाम
'ग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना । छंदोगास्तु तं नामनन्ति पं
उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद' इति । येषां
येषां च नास्ति, कथमुभयेषामेका विद्या उपपद्येत? न
शक्यते प्रत्येतुं, पंच ख्याविरो ात् । तथा प्राण वादे
प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनन्ति । वाजस
प्यामनन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य
आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति, वेद्यभेदाच्च विद्याभे
भेदादिव यागस्येति चेत् । नैष दोषः । यत एकस्यामपि
जातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहा
थापि द्युप्रभृतीनां पंचानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञाय न
भवितुमर्हति । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते ।
षष्ठोऽग्निश्छंदोगैः— '' प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एवं हरन्ति' इ

नैयिनस्तु सांपादिकेषु पंचस्वग्निष्वनुवृत्तायाः मिद्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति मित्समित्' इत्यादि मामनन्ति । नित्यानुवादः। अथाप्युपा नार्थ एष वादस्तथापि गुणः शक्यते दोगैरप्युपसंहर्तुम् । नचात्र पंच ख्याविरोध आशंक्यः । सांपादिकाग्न्याभिप्राया षा पंचसंख्या नित्यानुवादभूता, न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राण वादेष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोप हारो न विरुध्यते । नच आवापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशंक्यः । स्यचिद्वेद्यांशस्य आवापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यराशेः अभेदावगमा । तस्मादैकविद्यमेव ॥२॥

स्वाध्याय य तथात्वेन हि समाचारेऽधि राच ववच्च तन्निय ः ॥३॥

यदप्युक्तं— आथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो, न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते ? यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रंथे आथर्वणिका 'इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातं' इति समामनन्ति । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं' इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्येतैष धर्मः। न। तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्यवमर्शात्। प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रंथविशेषापेक्षमिति ग्रंथविशेषसंयोग्येवैष धर्मः । सववच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः । यथाच सवाः सप्त ौर्यादयः शतौदनपर्यंता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसंबंधात् आथर्वणोदितैकाग्न्यभि बंधाच्च आथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथैवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेष बंधात्तत्रै नियम्यते । तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वम् ॥३॥

दर्शयति च ॥४॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं र्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात् ' र्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति । तथा 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ए मग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगाः' इति च । तथा 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति काठके उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शन-

निंदार्थं पराम र्शो दृश्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इति । तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्र पादितस्य वैश्वानरस्य छांदोग्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति । तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्थादीनां अन्यत्रोपासनविधानायोपादानात्प्रायदर्शनन्यायेन उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥४॥

२ उप हाराधिकरणम् । सू० ५ ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥५॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानां अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि माने विज्ञाने उपसंहारो भवति । अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारकः, स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानम् । तस्मादुपसंहारः । विधिशेषवत् । यथाहि विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहरणं, एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्यैव तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपंचः 'सर्वाभेदात्' इत्यारभ्य भविष्यति ॥५॥

३ अन्यथात्वाधिकरण । सू० ६–८ ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥६॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति' 'ते वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय' इति प्रक्रम्य, वागादीन्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा, मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते— 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्' इति । तथा छांदोग्येऽपि— 'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्यामः' इति प्रक्रम्य इतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा, तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः प ते— 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते । तत्र संशयः— किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तं? पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति ।

ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छंदोगाः । 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणं आमनन्ति । छंदोगास्तु उद्गीथत्वेन 'तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाहि— देवासुरसंग्रामोपक्रमत्वं, असुरात्ययाभिप्रायः, उद्गीथोपन्यासो, वागादिसंकीर्तनं, तन्निंदया मुख्यप्राणव्यपाश्रयः, तद्वीर्याच्चासुरविध्वंसनमश्मलोष्टनिदर्शनेन, इत्येवं बहवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि च उद्गीथसामानाधिकरण्यं, प्राणस्य श्रुतम्— 'एष उ वा उद्गीथः' इति । तस्माच्छांदोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् । तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥६॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं, विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कस्मात्? प्रकरणभेदादिति । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि— इह प्रक्रमभेदो दृश्यते । छांदोग्ये तावत्— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमुद्गीथावयवस्योंकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य, रसतमादिगुणोपव्याख्यानं तत्र कृत्वा, 'अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य, देवासुराख्यायिकाद्वारेण तं 'प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इत्याह । तत्र यदि उद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत, तस्याश्च कर्तोद्गातर्त्विक्, तत उपक्रमश्चोपरुध्येत, लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमानुरोधेन चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयवे ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते । 'त्वं न उद्गाय' इत्यपि तस्याः कर्तोद्गातार्त्विक्प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य, तदपि उद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । नच प्राणस्योद्गातृत्वं असंभवेन हेतुना परित्यज्यते, उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेन उपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव चोद्गातौद्गात्रं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथाच तत्रैव श्रावितम्— वाचा च ह्येव स प्राणेन

चोदगायत्' इति । नच विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायानु रमात्रेण मानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तम् । थाहि अभ्युदयवाक्ये पशुका वाक्ये च— 'त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये ध्यमाः स्युस्तानग्नये, दात्रे पुरोडाशमष्टा - पालं कुर्यात्' इत्यादिनिर्देशसाम्येऽपि, उपक्र भेदादभ्युदयवाक्ये देव ाप-नयोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युक्रमभेदाद्विद्याभेदः। परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मद चध्यास ाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' ' एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनं :' इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टं उद्गीथोपासनं अक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादि-गुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नम् । नच इतरेतरगुणोप हार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वपि एवंजातीयकेषूपासनेष्विति ॥७॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ॥८॥

अथोच्येत ंज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं, उद्गीथविद्येति ह्युभयत्राप्येका संज्ञेति । तदपि नोपपद्यते । उक्तं ह्येतत्— 'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्' [३.३.७] इति । तदेव चात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि । तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यं उद्गीथशब्दमात्रप्रयोगाल्लौकिकैर्व्यवहर्तृभिरुपचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपा नेषूद्गीथविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रंथपरिपठितानां काठक ंज्ञैकत्वं दृश्यते, तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति श्चिदेवंजातीयको भेदहेतुः, तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥८॥

४ व्याप्त्यधिकरण । सू० ९ ।

व्याप्ते समंज ॥९॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी ' इत्यत्र अक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्या ापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभा नात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । त्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरानिवर्तितायामेव अन्य र द्धौ अन्यतर द्धिरध्यस्यते । यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनु र्तत एव तास्मिंस्तद्बुद्धिः अध्यस्ते रबुद्धावपि । यथा नाम्नि ब्र बुद्धौ अध्यस्य ा-यामप्यनुवर्तत एव ना द्धिः, न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते । यथावा तिमा-

दिषु वि वादिबुद्ध्यध्यासः । एवमिहाप्यक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्येत, उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो नाम— यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रिय ंघाते आत्मबुद्धिः आत्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या 'तत्त्वमसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते । यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते । एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यें , उद्गीथबुद्ध्या वाक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोः अनातिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः र्ववेदव्यापिनः ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्र ंगे औद्गात्रविशेषस्द समर्पणम् । यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति । एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारस्तमुपा ीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमाने एते पक्षाः प्रतिभान्ति । तत्र अन्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिर्धारणप्राप्तौ इदमुच्यते— व्याप्तेश्च मंजसमिति । च शब्दोऽयं तु-शब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तादिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते । विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते, तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत, तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलं 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादीति चेत् । न । तस्यान्यफलत्वात् । आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तत् नोद्गीथाध्या फलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत् । न । पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । नच कदाचिदप्योंकारादोंकारबुद्धिर्निवर्तेत उद्गीथाद्वोद्गीथबुद्धिः । नचेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनाविधिपरत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते । निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । नच हौत्रविषये आध्वर्यवविषये वाऽक्षरे ओंकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसि द्धिररि । नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्तौ उद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिः येनानातिरिक्तार्थता स्यात् । परिशोद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते । व्याप्तेः र्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्र ंजि इत्यत उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्य — कथं नामोद्गीथावय भूत ओंकारो गृह्येतेति । न अस्मिन्नपि पक्षे माना लक्षणा । उद्गीथशब्द या -

यवलक्षणार्थत्वात्। सत्यमेवमेतत्। लक्षणायामपि संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव। अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनादयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टा। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हेतोः 'ओमित्येतदक्षरं' इत्येतस्य 'उद्गीथं' इत्येतद्विशेषणमिति समंजसमेतन्निरवद्यामित्यर्थः ॥९॥

५ सर्वाभेदाधिकरणम्। सू० १०।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥१०॥

वाजिनां छंदोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम्। वागादयोऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः। ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः— 'यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना। अन्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु "अथातो निःश्रेयसादानम्" "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं, न त्विमे वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा उक्ताः। तत्र संशयः— किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्नुत नास्येरन्निति। तत्र प्राप्तं तावत् नास्येरन्निति। कुतः? एवं-शब्दसंयोगात्। 'अथो य एवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' इति हि तत्रतत्र एवं-शब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते। एवं-शब्दश्च संनिहितावलंबनो, न शाखान्तरपरिपाठितमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम्। तस्मात्स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकांक्षत्वमिति। एवं प्राप्ते प्रत्याह— अस्येरन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि। कुतः? सर्वाभेदात्। सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते। प्राणसंवादादिसारूप्यात्। अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन्। नन्वेवं-शब्दः तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय मर्पयतीत्युक्तम्। अत्रोच्यते यद्यपि कौषीतकिब्राह्मणगतेन एवं-शब्देन वाजसनेयिब्राह्मणग गुणजातमसंशब्दितं असंनिहितत्वात् तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेन एवं-शब्देन तत्संशब्दितामिति। न परशाखागतमप्याभिन्नाविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते। नचैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना

वा भवति । ए स्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति, गुणवतो भेदाभावात् । नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रा द्धो देशान्तरं गतः तद्देश्यैरविभावितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथाच तत्र पारिचयाविशेषाद्देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते, एवमभियोगविशेषाच्छाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्येरन् । तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥१०॥

६ आनंदाद्यधिकरण । सू० ११–१३ ।

आनंदादयः प्रधानस्य ॥११॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु आनंदरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं इत्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित्केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशयः— किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः, किंवा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते— आनंदादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् ? सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥११॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् । तथाहि तैत्तिरीयके आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते— 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनंद आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥१२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनंद इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रंतरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च ति भेदे संभवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । नचैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः, कोशधर्मास्त्वेते इत्युपादिष्टमस्माभिः 'आनंदमयोऽभ्या ात्' [१.१.१२]इत्यत्र । अपिच परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मा-

स्त्वेतान्क । न्यायमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शि प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनायोपदिश्य नेषु नेतव्यः, यद्वा-मत्वादिषु त्यकामत्वादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपास्यस्य ह्मण एकत्वे, प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति, न्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासाते छत्रेणैका चामरेणान्या, तत्रोपास्यैकत्वेऽप्युपा नाभेदो धर्मव्यवस्था च भवति, एवमिहापीति । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचित् श्रुतानां र्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥१२॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥१३॥

इतरे त्वानंदादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैव उच्यमाना अर्थ ।न्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यं, प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि ते इति ॥१३॥

आध्यानाधिकरणम् । सू० १४–१५ ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावा ॥१४॥

काठके हि पठ्यते 'इंद्रियेभ्यः परा र्था अर्थेभ्यश्च परं नः । मनसस परा बुद्धिः' इत्यारभ्य 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ति । तत्र संशयः— किमिमे सर्व एवार्थादयः त स्ततः परत्वेन पाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र ताव-त्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । थाहि यते— 'इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम्' इति । ननु हुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयि-षितेषु वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि भवन्ति हुविषयान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् । तस्मा-त्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— पुरुष एव ह्येभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम् । मात्? प्रयोजनाभावात् । नहीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विंद्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थ तातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं, मोक्षसिद्धिः । थाच श्रुतिः 'निचाय्य तं मृत्युमुखा-त्प्रमुच्यते' इति । अपिच परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं

दर्शयन् रुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवा ोक्तिरि दर्शयति— आध्यानायेति आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीह: आध्या मुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥१४॥

आत्‍ शब्दाच्च ॥१५॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव इयं इंद्रियादिप्रवाहोक्तिः । यत्कारणं 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितामिति गम्यते । तस्यैव च दुर्विज्ञानतां स्कृतमातिगम्य ां च दर्शयति । तद्विज्ञानायै च 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' [१.४.१] इत्यत्र । एवमनेकप्र ारः आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपिच ' ोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युक्ते, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां इंद्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमाम्नाय इत्यवसीयते ॥१५

८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् । सू० १६–१७ ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ६॥

ऐतरेयके श्रूयते— 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लो ान्नु सृजा' इति 'स इमाँल्लोकानसृजतांभो, मरीचीर्मरमापः' इत्यादि । तत्र शयः— किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तं? न परमात्मेहात्मशब्दाभि प्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात्? वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः तरां परमात्मविषयो दृश्यते, प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् । ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते । लोक ृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे, महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या । लोकसृ स्त्विह आदावुच्यते । लोकाश्च महाभूत -निवेशविशेषाः । थाच अंभःप्रभृतींल्लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति 'अदोऽम्भः परेण दिवम्' इत्यादिना । लोक ृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियते इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । थाहि श्रुतिर्भवति— 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्याद्या । स्मृतिरपि " वै शरीरी प्रथमः स वै पुरु उच्यते । आदिक ् स भूतानां ाग्रे र्तत" इति । ऐतरेयि-

णोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रे ।ो देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति। आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते— 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपिच 'ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्' इत्येवंजातीयको भूयान्व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— पर एवात्मेह आत्मशब्देन गृह्यते इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणम् । तथा चेतरस्मिंल्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते, तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते, भवेत्तत्र विशेषवत आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' 'स इमाँल्लोकानसृजत' इत्येवमादि । तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥१६॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥१७॥

वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति । अत्रोच्यते— स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम् । कस्मात् ? अवधारणात् । परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेः आत्मैकत्वावधारणं आंजसमवकल्पते । अन्यथा ह्यनांजसं तत्परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यंतरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि । यथा 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतत् श्रुत्यंतरप्रसिद्धावियद्वायुसृष्ट्यनंतरामिति अयूयुजं, एवमिहापि । श्रुत्यंतरप्रसिद्धो हि मानाविषयो विशेषः श्रुत्यंतरेषूपसंहर्तव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः 'ताभ्यो गामानयत्' इत्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः । नह्ययं सकलः कथाप्रबंधो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथाहि अंभःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां च अग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्ट्वा, करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य, स ए स्रष्टा, क न्विदं मद्दते

स्यात्' इति वीक्ष्य, इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति 'एतमेव सीमानं विदार्यै या द्वारा प्रापद्य ' इति । पुनश्च 'यदि वाचाभिव्याहृ यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् 'अथ कोऽहम्' इति वीक्ष्य ' एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति । तथोपरिष्टात् 'एष ब्रह्मैष इंद्रः' इत्यादिना समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वे तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनप ादम् ॥

अपरा योजना— **आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्** । वाजसनेके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति । थाह्युप हरति— 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति । छांदोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति अंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्य उदर्के 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति ादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः— तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः यादतुल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तं, अतुल्यत्वादाम्नानयोः । नहि आम्नानवैषम्ये सति अर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं, आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छांदोग्ये तु उपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु छंदोगानामप्यस्त्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् । त्यमुक्तम् । उपक्रमतंत्रत्वादुप हारस्य, ादात्म्यसंपात्तिः ति मन्यते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते— आत्मगृहीतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र छंदोगानामपि भवितुमर्हती रवत् । य । 'कतम आत्मा' इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः थैव । कस्मात् ? उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् । **अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्** । यदुक्तमुपक्रमान्वयादुपक्रमे च आत्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृहीतिरिति, तस्य कः परिहार इति चेत्सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधारणात् । थाहि— 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा म्' इत्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानमवधार्य, तत पिपादयिषया ' देव—' इत्याह । च्चात्मगृहीतौ त्यां संप-

extends everywhere

द्यते । अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा न विज्ञात इति, नैव सर्वविज्ञानं पद्येत । तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं, जीवस्य त्मशब्देन परामर्शः, स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनं, परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि' इत्यवधारणं, इति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेव अवकल्पते न तादात्म्यसंपादनायाम् । नचात्र उपक्रमतंत्रत्वोपन्यासो न्याय्यः । नह्युपक्रमे आत्मत कीर्तनं अनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति । सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन ि शेषेण विरुध्यते, विशेषाकांक्षित्वात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति, अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारंभणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः । आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति । आहर पात्रं पात्रमाहर इत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्दर्शनात् । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम् ॥१७॥

९ कार्याख्यानाधिकरणम् । सू० १८ ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ८॥

छंदोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नाय तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनंतरं च छंदोगा आमनन्ति— 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति' इति । वा सनेयिनश्चामनन्ति— 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति । तत्र त्वाचमनमनग्नताचिंतनं च प्राणस्य प्रतीयते । तत्किमुभयमपि विधीयते, उताचमनमेव उतानग्नताचिंतनमेवेति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् ? उभयमपि विधीयत इति । कुतः ? उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यर्हम् । अथवाचमनमेव विधीयते । विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिविभक्तिः 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत्' इति । तस्यैव स्तुत्यर्थमनग्नता कीर्तनमिति । एवं प्राप्ते ूमः नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते, कार्याख्यानात् । प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्यार्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते । नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् । नेत्युच्यते । विषयनानात्वात् । सा ान्यविषया हि स्मृतिः

पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्या माचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । नच भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योः मूलमूलिभावोऽवकल्पते । नचेयं श्रुतिः प्राणविद्या योगि अपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्रयितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अतएव च नोभयविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात्प्रातमेवाशिशिषतामाशितवतां चोभयत आचमनं अनूद्य 'एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति प्राणस्यानग्नताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्राणविद्यासंबंधित्वेनापूर्व उपदिश्यते । नचायमनग्नतावादः आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं च अनग्नता कल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः । नचैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते, तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् । अपिच 'यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' इत्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते । तत्साहचर्याच्च 'आपो वासः' इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते । प्रा द्धास्वेव त्वाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । नह्यर्धवैशसं संभवति । अपिचाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेव एतत् । अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते, नाचमनं, पूर्ववद्धि तत् इत्युपपादितम् । यदप्युक्तं विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् । अतएव आचमनस्याविधित्सितत्वात् 'एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति नामनन्ति 'तस्मादेवंवित्' इत्यादि । तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंवित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासोवित्त्वं विधीयते इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयते क्वचिद्वासोविज्ञानामिति ोऽपि न साधुः । 'आपो वा ' इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात् ।

तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥१८॥

१० समानाधिकरणम् । सू० १९ ।

समान एवं चाभेदात् ॥१९॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शांडिल्यनामांकिता विद्या विज्ञाता । तत्र च गुणाः श्रूयन्ते— 'आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' इति । तत्र संशयः— किमियमेका विद्या अग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च, उत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत्प्राप्तम्? विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति। कुतः? पौनरुक्त्यप्रसंगात् । भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते प्राणसंवादादिषु इत्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायां अध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशस्थैका विद्या भवितुमर्हति । नचात्रैकमाम्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चाम्नायेरन्न समानाः । समाना अपि तूभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः । तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इति । एवं प्राप्ते ब्रूमहे— यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति, एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्याभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः । नच विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमः । नापि विद्याऽभेदे गुणव्यवस्थानम् । ननु पौनरुक्त्यप्रसंगाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः । नेत्युच्यते । अर्थविभागोपपत्तेः । एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते । नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये, तदेव बृहदारण्यके पठितव्यम् 'स एष सर्वस्येशानः' इत्यादि । यत्तु पठितमेव 'मनोमयः' इत्यादि तन्न पठितव्यम् । नैष दोषः । तद्बलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाम्नानेन हि विप्रकृष्टदेशां शांडिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपादिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुण-

विधिरभिधीयते । अपिच अप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वान्न तद्बलेन प्रत्यभिज्ञा उपोदितुं शक्यते । तस्मादत्र समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च इत्युपपन्नम् ॥१९॥

११ बंधाधि रणम् । सू० २०-२१ ।

सं धादेवमन्यत्रापि ॥२०॥

बृहदारण्यके ' त्यं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य, व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य, द्वे उपनिषदावुपदिश्येते । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र शयः— किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेन एकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति ? तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते— यथा शांडिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्तः, एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबंधात् । एका हीयं सत्यविद्याधिदैवमध्यात्मं चाधीता । उपक्रमाभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च । कथं तस्यां उदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः, ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥२०॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशे । ॥२१॥

नैव उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् ? विशेषात् । उपासनस्थानविशेषोपनिबंधादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबंध इत्युच्यते— 'य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः' इति ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति । 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति । स्येति चैतत्संनिहितावलंबनं र्वनाम । तस्मादायनविशेषव्यपाश्रयेणैवैते उपनिषदावुपादिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः, एकस्यैव त्यस्य ब्रह्मणः आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्यमेवमेतत् । एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैव

उपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति। अस्ति चायं दृष्टान्तः — सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनं उक्तं न तत्तिष्ठतो भवति। यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति। ग्रामारण्ययोस्तु आचार्यस्वरूपानपायात्तत्स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः। तस्माद्व्यवस्था अनयोरुपनिषदोः ॥२१॥

दर्शयति च ॥२२॥

अपि च एवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्शनं भवति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति। कथमस्य लिंगत्वमिति, तदुच्यते— अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मान् अन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगतान्रूपादीनक्षिपुरुषे उपसंहरति— 'तस्यैतस्य तदेव रूपम्' इत्यादिना। तस्माद्व्यवस्थिते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः ॥२२॥

१२ संभृत्यधिकरणम्। सू० २३।

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥२३॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते। तेषामेव चोपनिषदि शांडिल्याविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते। तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतयः उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां, ब्रह्मसंबंधादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति। संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शांडिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः। अतएव चायतनविशेषयोगात्। तथाहि शांडिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्— 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये' इति। तद्वदेव दहरविद्यायामपि 'दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति। उपकोसलविद्यायां तु अक्ष्यायतनत्वम् 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति। एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते। आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयस्तासां कुत एतासु प्राप्तिः। ननु एतास्वपि आधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते— 'ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव

माहिते' इत्येवमाद्याः । न्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः । सत्यमेवमेतत् । तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । मा गुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापिता विप्रकृ देशास्वपि विद्या विप्रकृ देशगुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तम् । भृत्यादयस्तु शांडिल्यादिवाक्यगोचराश्च मनोमयत्वादयो गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्न प्रदेन्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । नच ब्र बंधमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमित्युच्यते । विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकधा उपास्यत इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । स्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शांडिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार इति ॥२३॥

१३ पुरुषविद्याधिकरणम् । सू० २४ ।

पुरु विद्यायामिव चे रेषा नाम्नानात् ॥२४॥

अस्ति तांडिनां पैंगिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये च धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्मंत्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कंचित्पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति— "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः— किं य इतरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः, किंवा नोप हर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुप हारप्राप्तौ आचक्ष्महे— नोपहर्तव्या इति । कस्मात्? तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शाखिनां तांडिनां पैंगिनां च पुरुषविद्यायामाम्नानं, नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणामाम्नानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपश्वृत्विगाद्यनुक्रमणात् । यदपि सवन पादनं तदपीतरविलक्षणमेव "यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि" इति । यदपि किंचिन्मरणावभृथत्वादि म्यं तदप्यल्पीयस्त्वात् भूयसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापन मम् । नच तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते । विदुषो यज्ञस्येति हि नचैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । नहि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञः येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञ बंधः । त्यां च गतौ मुख्य

एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । 'आत्मा यजमानः' इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निब्रुवन्वैयाधिकरण्येनैवास्य यज्ञ बंधं दर्शयति । अपिच 'तस्यैवंविदुषः' इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ त्यां, पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपिच संन्या ामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानंतरं 'तस्यैवंविदुषः' इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतंत्र इति प्रतीमः । तथाचैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति । इतरेषां त्वनन्यशेषः पुरुषविद्याम्नायः । आयुरभिवृद्धिफलो सौ ' ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद' इति समभिव्याहारात् । तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याध र्णां आशीर्मंत्रादीनामप्राप्तिः तैत्तिरीयके ॥२४॥

१४ वेधाद्यधिकरणम् । सू० २५ ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥२५॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारंभे मंत्रसमाम्नायः "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः" इत्यादिः । तांडिनाम्— "देव वितः प्रसुव यज्ञम्" इत्यादिः । शाट्यायनिना — "श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि" इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयाणां च— ' नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारंभे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते— 'देवा ह वै त्रं निषेदुः' इत्यादि । कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणम्— "ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपयन्ति" इति । किमिमे सर्वे प्रविध्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंह्रियेरन्किंवा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसामहे । किं तावन्नः प्रतिभाति? उपसंहार एवैषां विद्यास्विति । कुतः? विद्याप्रधानानां उपनिषद्ग्रंथानां समीपे पाठात् । नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे । बाढम् । अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे संनिधिसामर्थ्यात् । नहि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मंत्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः । क च प्रवर्ग्यादीनि कर्माण्यन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति । नैष दोषः । सामर्थ्यं तावन्मंत्राणां विद्याविषयमपि किंचिच्छक्यं कल्पयितुं हृद-

यादिसंकीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि, तद्द्वारेण च "हृदयं प्रविध्य" इत्येवंजातीयकानां मंत्राणामुपपन्नमुपासनांगत्वम् । दृष्टश्चोपा नेष्वपि मंत्रविनियोगः 'भूः प्रपद्येऽसुनामुनामुना' इत्येवमादिः । था प्रवर्ग्यादीनां र्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां ामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नैषामुपसंहारो विद्यास्विति । कस्मात्? वेधाद्यर्थभेदात् । "हृदयं प्रविध्य" इत्येवंजातीयकानां हि मंत्राणां ये र्था हृदयवेधादयो, भिन्ना अनभिसंबद्धास्त उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः । न तेषां ताभिः संगतुं ामर्थ्यमास्ति । ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्द्वारक उपासनासंबंध उपन्यस्तः । नेत्युच्यते । हृदयमात्र कीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः थंचिदुत्प्रेक्ष्येत । नच हृदयमात्रमत्र मंत्रार्थः । "हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य" इत्येवंजातीयको हि न सकलो मंत्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते । अभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः । तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा " र्वं प्रविध्य" इत्येतस्य मंत्रस्याभिसंबंधः । तथा "देव सवि ः प्रसुव यज्ञम्" इत्यस्य यज्ञप्रसवलिंगत्वाद्यज्ञेन कर्मणा अभिसंबंधः । तद्विशेषसंबंधस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः । एवमन्येषामपि मंत्राणां, केषांचिल्लिंगेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणान्तरेण इत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि तां न ंनिधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः । दुर्बलो हि सांनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तंत्रे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां मवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । नह्येषां विद्याभिः सहैकार्थ्यं किंचिदस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्— " ाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इति । अपिचैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्ब ेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति । अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यान्नतु बलवदबलोः प्रमाणयोरगृ माणविशे ा ंभवति, बलवदबलवत्त्वविशेषादेव । मादेवंजातीयकानां मंत्राणां कर्मणां वा न ंनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वं आशांकितव्यम् । अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु सांनिधिपाठ इति संतोष्टव्यम् ॥२५॥

५ ान्यधिकरणम् । सू० २६ ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कु दस्तुत्पगानवत्तदुक्तम् ॥२ ॥

अस्ति तांडिनां श्रुतिः 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इति । था र्वणिकाना ' । विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः ाधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति । तथैव ौषीतकिनः "तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इति । तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते । क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनम् । क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनं च । तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र ताव किंचिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं, तत्राप्यर्थादेव हा संनिपतति । अन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोः आ श्यकत्वाच्च द्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं, तत्रोपायनं निपतेद्वा न वेति विचिकित्सायां अश्रवणाद निपातः । विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपिचात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृ योर्हानं, परकर्तृकं तूपायनम् । तयोः अ त्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत ? तस्मादसंनिपातो हानौ उपायनस्येति ॥

अस्यां प्राप्तौ पठति— हानौ त्विति । हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो ुपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तं अश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासंनिपात इति, तदुच्यते । भवेदेषा व्यवस्थोक्तिः, यद्यनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र ुतमन्यत्र निनीष्येत । नत्विह हानमुपायनं वा अनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः कीर्तनम् । इत्थं महाभागा विद्या यत ामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्द्विषत्सु निविशेते इति । स्तुत्यर्थे चास्मिन्संकीर्तने हानानं रभावित्वेनोपायनस्य, क्वचित् श्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्ष ाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तरप्रवृत्तिः— 'एकविंशो वा इतोऽ ावादित्यः'

इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविंशता आदित्यस्याभिधीयेत, अनपेक्ष्यमाणेऽर्थ-वादान्तरे 'द्वादश मा ाः पंच वस्त्रय इमे लोका अ ावादित्य एकविंशः' इत्येतस्मि न्न्। तथा 'त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिवादेषु 'इंद्रियं वै त्रिष्टुप्' इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्च अस्योपायनवादस्य, कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति तु शब्दशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थामेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति । गुणोप ंहारविवक्षायां हि उपायनार्थस्यैव हानानुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युप ंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । कुशाच्छंदस्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तद्यथा भाल्लविनाम्— 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इत्येतस्मिन्निगमे कु ानां अविशेषेण .नस्पतियोनित्वेन श्रवणे, शाट्यायानिनां औदुंबराः कुशा इति विशेषवचनादौदुंबर्याः कुशा आश्रीयन्ते । यथाच क्वचिद्देवासुरच्छंदसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसंगे 'देवच्छंदांसि पूर्वाणि' इति पैंग्याम्नानात्प्रतीयन्ते । यथाच षोडशिस्तोत्रे केषांचित्कालाविशेषप्राप्तौ 'समयाध्युषिते सूर्ये' इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति विशेषेण भाल्लविनः । यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यंतरगतविशेषान्वयः, एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यंतरकृतं हि विशेषं श्रुत्यंतरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम्— "अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्" इति ॥

अथवा एतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेन सूत्रेणैतच्चिंतयितव्यम् । किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते, किंवाऽर्थान्तरमिति । तत्र चैवं प्रापयितव्यम् । न हानं विधूननमभिधीयते "धूञ् कंपने" इति स्मरणात् । "दोधूयन्ते ध्वजाग्राणि" इति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं फलप्रतिबंधनादित्येवं प्रापय्य प्रतिवक्तव्यम् । हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति । उपायनशब्दशेषत्वात् । नहि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोरप्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति । यद्यपीदं परकीययोः सुकृत-

दुष्कृतयोः परैरुपायनं नां भाव्यते, त ापि कीर्तनात्तावत्तदानु - ण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णे शक्यते। क्वचिदपि चेदं विधूनन - नि ावुपायनं श्रूयमाणं कुशाछंदस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्षमाणं सार्वत्रिकं नि र्णयकारणं संपद्यते। नच चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं भवति। अद्रव्यत्वात्। अश्वश्च रो ाणि विधून्वानस्त्यजन्रजः सहै तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति "अश्व इव रोमाणि विधूय पाप " इति च ब्राह्मणम्। अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः। तदुक्तामिति व्याख्या म् ॥२६॥

१६ ांपरायाि रणम्। सू० २ –२८।

ांपराये तर्तव्याभावात्तथा न्ये ॥२७॥

देवयानेन पथा पर्यंकस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतयोः वियोगं कौषीतकिनः पर्यंकविद्याया ामनन्ति "स एतं देवयानं पंथानमा ा-द्याग्निलोकमागच्छति" इत्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं ां मनसै-वात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते" इति। तत्किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोग-वचनं प्रतिपत्तव्यं, आहोस्विदादावेव देहादपसर्पणे, इति विचारणायां श्रुति-प्रामाण्याद्यथाश्रुति प्रि पत्तिप्रसक्तौ पठति— ांपराय इति। सांपराये गमन एव देहादपसर्पणे इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते। हेतुं चाचष्टे तर्तव्याभावादिति। नहि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म प्रे-प्सतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कतिचित्क्षणान-क्षीणे ते कल्पेयाताम्। विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्या ामर्थ्येन योः क्षयः। च यदैव विद्या फलाभिमुखी तदैव भवितुमर्हति। तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पठ्यते। तथा ह्यन्येऽपि शााखिनस्तांडिनः शाट्याय-ानिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति, ' स्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥२७॥

दत भयाविरोधात् ॥२८॥

यदि च देहादपसृतस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृ-तक्षयोऽभ्युपगम्येत, ः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्या ात्मकस्य सुकृतदु-

ष तक्षयहेतोः रुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनु ानानुपपत्तेः अनुपपत्तिरे तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृ क्षयस्य स्यात् । तस्मात्पूर्वमेव सा कावस्थायां छंदतोऽनुष्ठा तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम् । एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिः तांडिशाट्यायनिश्रुत्योश्च संगतिरिति ॥२८॥

गतेरर्थवत्त्वाधिकरण_ । सू० २९–३० ।

गतेरर्थ त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरो : ॥२९॥

क्वचित्पुण्यपापहा संनिधौ देवयानः पंथाः श्रूयते, क्वचिन्न । तत्र संशयः किं ानावविशेषेणैव देवयानः पंथाः संनिपतेदुत विभागेन ाचित्संनिपतेत् क्वचिन्नेति । यथा तावद्धानावविशेषेणैव उपायनानुवृत्तिरुक्ते देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तौ आचक्ष्महे । गतेर्देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति, क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति। नाविशेषेण । अन्यथा ह्यविशेषेणैवै स्यां गतावंगीक्रियमाणायां विरोधः स्यात् । 'पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं ाम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत । कथं हि निरंजनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गंतव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तं, इति आनर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥२९॥

उपपन्नस् क्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥३०॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति । तल्लक्ष- ार्थोपलब्धेः । गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूपलभ्यते । यत्र हि पर्यंकारोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं, विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्च, इत्येवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते । तत्रार्थवती गतिः । नहि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ात्मैकत्वदर्शिनां आप्तकामानां इहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानां आरब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेण अपेक्षितव्यं किंचिदस्ति । तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यो, यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पंथा अपेक्ष्यते, नारोग्यप्राप्तौ, एवमिहापीति । भूयश्चैनं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥३०॥

१८ अनियमाधिकरणम् । सू० ३ ।

अनिय : सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥३ ॥

सगुणा विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्मविद्यायां, इत्युक्तम्। सगुणा पि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते यथा पर्यंकविद्यायामुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति। नान्यासु यथा मधुविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति। तत्र शयः— किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येत, उतानियमेन सर्वाभिरेवैवंजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसं ध्येतेति। किं तावत्प्राप्तं? नियम इति। यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति। प्रकरणस्य नियामकत्वात्। यद्यन्यत्र अश्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत, सर्वस्य र्वार्थत्वप्रसंगात्। अपिचार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तुल्यवत्पठ्यते। त र्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात्। तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति— अनियम इति। सर्वा मिवाभ्युदयप्राप्तिफलानां गुणानां विद्यानामविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति। नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः। नैषोऽस्ति विरोधः, शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां इत्यर्थः। तथाहि श्रुतिः— 'तद्य इत्थं विदुः' इति पंचाग्निविद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयन्ती 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशीलिनामपि पंचाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति। कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरिति? ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्तन्मात्रश्रवणात्। नैष दोषः। नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यां अंतरेण विद्याबलं एषा गतिर्लभ्यते "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" इति श्रुत्यंतरात्। तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम्। वाजसनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते— 'य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' इति। तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम्। त्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वा । पंचाग्निविद्याविदां चेत्थंवित्तयैव उपात्तत्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवैतदुपादानं न्याय्यम्। 'अथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकम्' इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती श्रुतिर्देवयानपितृयाणयोरेव एनानंतर्भावयति। तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः। स्मृतिरपि— "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यना-

वृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः" इति । यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराम्नानं उपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च, दुभयत्राप्यनुचिंतनार्थम् । स्मादनियमः ॥३१॥

१९ विदधिकाराधि रणम् । सू० ३२ ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा ॥३२॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानंतरं देहान्तरमुत्पद्यते वेति चिंत्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति । नेयं चिंतोपपद्यते । नहि पाकसाधन पत्तौ ओदनो भवेन्न वेति चिंता भवति । नापि भुंजानस्तृप्येन्न वेति चिंत्यते । उपपन्ना त्वियं चिंता ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयोः देहांतरोत्पत्तिदर्शनात् । तथाह्यपांतरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात्कालिद्वापरयोः धौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरन्ति । वासिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः न्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः श्रूयते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्स्कंदत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते ते तेन निमित्तेन स्मृतौ । श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिद नात्प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं अहेतुत्वं वेति ॥

अत उत्तरमुच्यते । न । तेषामपान्तरतमप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकास्थि हेतुष्वाधिकारेषु नियुक्तानामाधिकारतंत्रत्वात्स्थितेः । तथासौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्यंतं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति 'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' इति श्रुतेः । यथाच वर्तमाना ब्रह्मविदः आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतौ अक्षीणकर्माणो यावदधि-

ारमवतिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्ते इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्मा यमातिवा यन्तः स्वातंत्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं संचरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनाय अपरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण वा अधितिष्ठन्ति। नचैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते "त एवैते" इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथाहि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य, व्युद्य तेन, पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्माणि कर्मान्तरं देहान्तरारंभकारण ाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशंक्येत। नत्वियमाशंका युक्ता, ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथाहि श्रुतिः—'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते र्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति। 'स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः' इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि— "यथैधांसि सामिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः र्वकर्माणि भस्म ात्कुरुते तथा" "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः" इति चैवमाद्या। नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाहः एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते। नह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः। 'तस्य तावदेव चिरम्' इति शरीरपातावधिक्षेपकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारं आधिकारिकाणामवस्थितिः। नच ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता। तथाच श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति। ज्ञानान्तरेषु च ऐश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः। ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं प्रापुरित्युपपद्यते। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे प्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविन्ति परं पदम्" इति स्मरणात्। प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशंकानुपपत्तिः। कर्मफले हि स्वर्गादौ अनुभवानारूढे स्यादाशंका भवेद्वा न वेति। अनुभवारूढं तु ज्ञानफलम् 'यत ाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः। 'तत्त्वमसि' इति च सिद्धवदुपदेशात्। नहि 'तत्त्वमसि' इत्यस्य वाक्य

र्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । ' द्वैतत्पश्यन्नृषि िमदेवः तिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति च म्यग्दर्शनकालमेव तत्फ सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्ि की विदुषः कैवल्य ि द्धिः ॥३२॥

२० अक्षरध्यधिकरणम् । सू० ३३ ।

अक्षर ि ं त्ववरोधः ान्यतद्भावाभ्यामौ सदवत्तदुक्तम् ॥३३॥

वाज नेयके श्रूयते— 'ए द्वै दक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-थूलमनण्वह्रस्व दीर्घमलोहितमस्नेहम्' इत्यादि । तथा आथर्वणे श्रूयते— 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रम र्णम्' इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च क्वचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः उत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तौ उच्यते— अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः ामान्यतद्भावाभ्याम्— समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च र्वत्र प्रतिपाद्यं ब्र अभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः । तथाच 'आनंदादयः प्रधानस्य' [३.३.११] इत्यत्र व्याख्यातम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिंतितानि, इह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः । प्रपंचार्थश्चायं चिंताभेदः । औपसदवदिति निदर्शनम् । यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु, पुरोडाशप्रदानमंत्राणाम् 'अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामपि अध्वर्युभिरभिसंबंधो भवति, अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य, प्रधानतंत्रत्वाच्चांगानाम्, एवमिहाप्यक्षरतंत्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबंध इत्यर्थः । तदुक्तं प्रथमे कांडे— "गुण ख्यव्यतिक्रमे दर्थत्वान्मुख्ये वेदसंयोगः" इत्यत्र ॥३३॥

२ इयदधिकरणम् । सू ३४ ।

इयदामननात् ॥३४॥

' सुपर्णा सयुजा खाया मानं वृ परिषस्वजा । योरन्यः पिप्प स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' इत्यध्यात्माधिकारे मंत्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतरा पठन्ति । कठाः ' पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' इति । किमत्र विद्यैकत्वं, उत विद्यानानात्वमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं ? विद्यानानात्वमिति । कुतः ? विशेषदर्शनात् । द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते, एकस्य चाभोक्तृत्वं दृश्यते । ऋतं पिबन्तावित्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते । तद्वेद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिंद्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति विद्यैकत्वमिति । कुतः ? यतः उभयोरप्यनयोर्मंत्रयोरियत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यं रूपमभिन्नमामनान्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः । नेत्युच्यते । उभावप्येतौ मंत्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो, नार्थान्तरम् । 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र तावत् 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते । "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमी मस्य महिमानम्" इति । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु जीवे पिबति अशनायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्याच्छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते। परमात्मप्रकरणं ह्येतत् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्युपक्रमात् । तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' [१.२.११] इत्यत्र चैतत्प्रपंचितम् । तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः । तस्माच्च विद्यैकत्वम् । अपिच त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते । तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया । नच परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम्। तस्मात्प्रपंचार्थ एवैष योगः । तस्माच्चाधिकधर्मोप हार इति ॥३४॥

२२ अंतरत्वाधिकरणम् । सू० ३५–३६ ।

अंतरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥३५॥

'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इत्येवं द्विरुषस्तकहोलप्रश्नयोर्नैरंतर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशयः— विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति । विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तम् । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थे द्विराम्नानमन र्थकमेव स्यात् । तस्माद्यथाभ्यासात्कर्मभेदः, एवमभ्यासाद्विद्याभेदः । इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह— अंतरा आम्नानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वात्मा उभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते च, प्रत्युच्यते च । नहि द्वावात्मानौ एकस्मिन्देहे न्तरौ

संभवतः । तदा ह्येकस्यांजसं सर्वान्तरत्वमवकल्प्येत । एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वांतरत्वं स्यात् । यथाच पंचभूतसमूहे देहे, पृथिव्या आपोऽन्तरा अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे, नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति, थेहापीत्यर्थः । अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यंतरं निदर्शयति । यथा— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यस्मिन्मंत्रे मस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माम्नायते । एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तस्माद्वेद्यैक्यात् विद्यैकत्वमिति ॥३५॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥३६॥

अथ यदुक्तं अनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः । उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा तांडिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके— 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नवकृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवति, एवमिहापि भविष्यति । कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति? उपक्रमोपसंहाराभ्यां एकार्थतावगमात् । 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितव्यत्वेनोपक्षेपात् । आशंकान्तरनिराकरणेन च असकृदुपदेशोपपत्तेः । एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते । 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति द्वितीये प्रश्ने एवकारं प्रयुंजानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थं उत्तरत्र अनुकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते । उत्तरस्मिंस्तु तस्यैव अशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते। इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विद्येति ॥३६॥

२३ व्यतिहाराधिकरणम् । सू० ३७ ।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३७॥

तथा— 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इत्यादित्यपुरुषं प्रकृत्य ऐतरेयिणः समामनन्ति, तथा जाबालाः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि" इति । तत्र संशयः किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या, उत एकरूपैवेति। एकरूपैवेति तावत्प्राह । नह्यत्रात्मनः ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वा अन्यत्किंचिच्चिंतायितव्यमस्ति । यदि चैवं चिंतायितव्यो विशेषः परिकल्प्येत,

संसारिणश्चेश्वरात्मत्वं ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वामिति। तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत्, ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्। तस्मादैकरूप्यमेव मतेः। व्यतिहाराम्नायस्त्वेकत्वदृढीकारार्थं इति। एवं प्राप्ते प्रत्याह— व्यतिहारोऽयमाध्यानायाम्नायते, इतरवत्। यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतयः आध्यानायाम्नायन्ते, तद्वत्। तथाहि विंशिषन्ति समाम्नातारः उभयोच्चारणेन 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि' इति। तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति। अन्यथा हीदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्। एकेनैव कृतत्वात्। ननूभयाम्नानस्य अर्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम्। नैष दोषः। ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिंत्यमानत्वात्। नन्वेवं ति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत। न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः। किं तर्हि, व्यतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यान्नैकरूपेत्येतात्रदुपपादयामः। फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति। यथा आध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रासिध्यति तद्वत्। तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये उपसंहर्तव्यो भवतीति ॥३७॥

२४ सत्याद्यधिकरणम्। सू० ३८।

सैव हि सत्यादयः ॥३८॥

'स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म' इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां नामाक्षरोपासनां विधायानंतरमाम्नायते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादि। तत्र संशयः— किं द्वे एते सत्यविद्ये किंवैकैवेति। द्वे इति तावत्प्राप्तम्। भेदेन हि फलसंयोगो भवति 'जयतीमाँल्लोकान्' इति पुरस्तात्। 'हन्ति पाप्मानं जहाति च' इत्युपरिष्टात्। प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— एकैवेयं सत्यविद्येति। कुतः? 'यत्तत्सत्यम्' इति प्रकृताकर्षणात्। ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं पास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम्। नैतदेवम्। यत्र तु विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते, तत्रैतदेवं स्यात्। अत्र तूभयथा संभवे ' ' इति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनि :। यत्पुनरुक्तं श्रवणाद्विद्या-

न रमिति । अत्रोच्यते 'तरणोपनिषदहर' इति चांगांतरोपदेशस्य -वकमिदं फ न्तरश्रवणमित्यदो : । अपिचार्थवादादेव फले कल्पयितव्ये ति, विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूय णानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुप हर्तव्यानि भ न्ति । स्मात्सैयमेका त्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताम्नाता इत्यतः र्वं ए त्यादयो गुणा एकस्मिन्नेव प्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥

केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं च वा सनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, छांदोग्ये च— 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'अ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युदाहृत्य, सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकैवेति कृत्वा, सत्यादीन्गुणान्वाज नेयिभ्यश्छंदोगानामुपसंहार्यान् मन्यन्ते । तन्न साधु लक्ष्यते । छांदोग्ये हि ज्योति ोमकर्मसंबंधिनीयमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते । तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु कर्मसंबंधिचिह्नानि भवन्ति 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्युपक्रमे, 'तस्य साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथः' इति मध्ये, 'य एवं विद्वान् ाम गायति' इत्युप हारे । नैवं वाजसनेयके किंचित्कर्मसंबंधि चिह्नमस्ति । तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥३८॥

२५ कामाद्यधिकाराधि रण । सू० ३९ ।

ामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥३९॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति प्रस्तुत्य छंदोगा अधीयते— 'एष आत्माऽपह पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य कल्पः' इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः— 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी' इत्यादि । तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति शये विद्यैकत्वमिति । तत्रेदमुच्यते कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । यदे च्छांदोग्ये हृदयाकाशस्य त्यकामत्वादिगुण ातमुपलभ्यते तदितरत्र वा नेयके ' वा एष महानज आत्मा' इत्यत्र ध्यते । यच्च वाजसनेयके शित्वाद्युपलभ्यते दपीतरत्र छांदोग्ये 'एष आत्माऽपहतपाप्मा'

इत्यत्र संबध्यते । कुतः ? आयतनादिसामान्यात् । समानं ुभयत्रापि हृदयमाय नं, समानश्च वेद्य ईश्वरः, समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते छांदोग्ये हृदया ाशस्य गुणयोगो, वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति । न । 'दहर उत्तरेभ्यः' [१.३.१४] इत्यत्र छांदोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः । सगुणा हि ब्रह्मविद्या छांदोग्ये उपदिश्यते 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि' 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके संकीर्त्यते । तथाचोपरिष्टात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो, नोपासनाय, इति द्रष्टव्यम् ॥३९॥

२६ आदराधिकरणम् । सू० ४०-४१ ।

आदरादलोपः ॥४०॥

छांदोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते— 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा' इत्यादि । तत्र पंच प्राणाहुतयो विहिताः । तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति 'यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपा ते' इति च । तत्रेदं विचार्यते— किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य उतालोप इति । 'तद्यद्भक्तं' इति भक्तागमनसंयो श्रवणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति । एवं प्राप्ते न लुप्येतेति तावदाह । कस्मात् ? आदरात् । तथाहि वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीया् । यथा ह वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्' इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निंदित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति। या हि न प्राथम्यलोपं हते नतरां । प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तागमन योगाद्भो न ोपे लोपः प्रापितः ।

स्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृते ग्निहोत्रे पयः भृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहापि अग्निहोत्रशब्दात्कौंडपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ त्यां, भक्त-द्रव्यैकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं 'तद्यद्भक्तं' इति । अतो गुण ोपे न मुख्यस्येत्येवं प्राप्तम् । भोजनलोपेऽप्यद्भिर्वाऽन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥४०॥

अत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥४१॥

उपस्थिते भोजनेऽतस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपतितात्प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् । कस्मात् ? तद्वचनात् । तथाहि— 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' इति सिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति । ताः अप्रयोजकलक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । नचात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति। कुंडपायिनामयने हि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्र-शब्दः तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ च अभ्युपगम्यमानायां अग्न्युद्धरणादयोऽपि प्राप्येरन् । नचास्ति संभवः । अग्न्युद्धरणं ावद्धोमाधिकरणभावाय । नचायमग्नौ होमो भोजनार्थताव्याघातप्रसंगात् । भोजनार्थोपनीतद्रव्यसंबंधाच्च आस्य एवैष होमः । तथाच जाबालश्रुतिः "पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात्" इत्यास्याधारामेवेमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि ंपादिकान्येवाग्निहोत्रांगानि दर्शयति 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थंडिलमात्रोपलक्षणार्था द्र व्या । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् । दंगानां चेह संपिपादयिषितत्वात् । भोजनेनैव च कृतकालेन योगान्न अग्निहोत्रकालावरो संभवः । एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथंचिद्विरुध्यन्ते । तस्माद्भोजनपक्ष एवै मंत्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पंच होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्शनवचनं द्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । न स्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम् । तस्माद्भोजनलोपे ोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥४१॥

२ तन्निर्धारणाधिकरणम् । सू॰ २ ।

तन्निर्धारणानि मस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबं : फलम् ॥४२॥

न्ति ंगव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमादीनि । किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवत्, उतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं तावत्प्राप्तं ? नित्यानीति । कुतः ? प्रयोगवचनपरि हात् । अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसंबंधात्क्रतुप्रयोगवचनेनैव अंगान्तरवत्संस्पृश्यन्ते । यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फल वणम् 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमेव, अपापश्लोकश्रवणादिवत्, न फलप्रधानम् । तस्माद्यथा "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति" इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवे त्प्रकरणपठितवन्नित्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामपीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— तन्निर्धारणानियम इति । यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यानिर्धारणानि रसतम आप्तिः मृद्धिर्मुख्यप्राण आदित्य इत्येवमादीनि, नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन् । कुतः ? तद्दृष्टेः । तथाह्यनित्यत्वमेवंजातीयकानां दर्शयति तिः— 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् । प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि' 'तां चेदविद्वानुद्गास्यसि' 'तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि' इति च । अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसि द्ध्यप्रतिबंधः तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । तत्र नाना त्विति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च तरप्प्रत्यय योगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते । तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदित्यनुज्ञायेत । सर्वांगोप हारे हि वीर्यवत्कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपा नं फलानि शिष्यन्ते 'कल्पन्ते हास्मै लोका र्ध्वाश्चावृत्ता ' इत्येवमादीनि ।

नचेदं फलश्र मर्थवादमात्रं युक्तं प्रति पत्तुम्। थाहि गुणवाद आपद्येत। फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः। प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकांक्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये ति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्व । तथानारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु। नहि पर्णमयीत्वादीनां अक्रियात्मकानां आश्रयमंतरेण फल धोऽवकल्पते। गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्प्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः। तथा बैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः। नतु पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति। वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेऽपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात्। उपासनानां क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेः उद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरुध्यते। तस्माद्यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि, एवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति द्रष्टव्यम्। अतएव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयांचक्रुः ॥४२॥

२८ प्रदानाधिकरणम्। सू० ४३।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥४३॥

वाजसनेयके 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः, अधिदैवत ग्न्यादीनां वायुः। तथा छांदोग्ये 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्यत्राधिदैवतं अग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः 'प्राणो वाव संवर्गः' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः। तत्र संशयः— किं पृथगेवेमौ वायुप्राणावुपगंतव्यौ स्यातां, अपृथग्वेति। अपृथगेवेति तावत्प्राप्तं, तत्त्वाभेदात्। नह्यभिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिंतनं न्याय्यम्। दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदम् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य। तथा 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः' इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति। तथान्यत्रापि तत्र तत्र अध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा त्वाभेददर्शनं भवति। क्वचिच्च 'यः प्राणः स वायुः' इति स्प मेव वायुं प्राणं चैकं करोति। तथोदाहृतेऽपि वाज नेयिब्राह्मणे 'यतश्चोदेति सूर्यः' इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति' इति प्राणेनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति। 'तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च' इति च प्राणव्रतेनैव एकेनोपसंहरन्नेतदेव द्रढयति। था छांदो-

न्येऽपि परस्तात् 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः गार
इत्येकमेव संवर्गं गमयति । न ब्रवीति एक एकेषां चतुर्णां
परेषामिति । स्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूम
वायुप्राणावुपगंतव्याविति । कस्मात् ? पृथगुपदेशात् । आ
अध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः । सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक
ननूक्तं न पृथगनुचिंतनं तत्त्वाभेदादिति । नैष दोषः । तत्त्वा
भेदादुपदेशभेदवशेन अनुचिंतनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्
दाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदानिराकरणसामर्थ्या
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः' इ
पमेयकरणात् । एतेन व्रतोपदेशो व्याख्यातः । 'एकमेव व्रत
कारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि
न्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' इति श्रुतेः । न वायु
'अथातो व्रतमीमांसा' इति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोः उ
निर्धारितत्वात् । 'एकमेव व्रतं चरेत्' इति चोक्त्वा 'तेनो एत
ायुज्यं सलोकतां जयति' इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन्वायुव्रतम
यति । देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नात्मकत्वस्य प्रेप्सितत्वात्
योगाच्च 'ैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इति । तथा 'तौ
संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' इति भेदेन व्यपदिशति ।
पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इति च भेदेनैवोपसंहरति
मेवोपगमनम् । प्रदानवत् । यथा "इंद्राय राज्ञे पुरोडाशमेकाद
द्रायाधिराजायेंद्राय स्वराज्ञे" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ, "स
मयन्नवद्यत्यछंबट्कारं" इत्यतो वचनादिंद्राभेदाच्च, हप्र
राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव
क्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्व
थक्त्वामित्यर्थः । तदुक्तं संकर्षे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' इ
तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदो विद्यते । नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति ।
हाराभ्यां अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु एकविद्याविधानप्रतीतेः ।
ध्यात ाधिदैवभेदात्प्र त्तिभेदो भवति, अग्निहोत्र इव सा प्र

दात् । इत्येतावदाभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥४३॥

९ भूयस्त्वाधिकरणम् । सू० ४४–५२ ।

लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्येतस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'तत्षट्त्रिंशत सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि । तथैव 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथगग्नीनामनन्ति सांपादिकान् । तेषु संशयः— किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूताः, उत स्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते, स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिजानीते, लिंगभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिंगान्यस्मिन्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इति, 'तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति चैवंजातीयकानि । तद्धि लिंगं प्रकरणाद्बलीयः । तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्कांडे— "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति ॥४४॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥४५॥

नैतद्युक्तं स्वतंत्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतंत्रः । ननु प्रकरणाल्लिंगं बलीयः । सत्यमेवमेतत् । लिंगमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्बलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् । सांपादिकाग्निप्रशंसारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं च असत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात्सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिनः एव स्युः । मानसवत् । यथा दशरात्रस्य दशमेऽहनि अविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाम्नायन्ते । स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष एव भवति । एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥४५॥

अतिदेशाच्च ॥४६॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति— 'षट्त्रिंशत्सहस्रा-

ण्यग्नयोऽर्कार षामेकैक एव तावान्यावान ौ पूर्वः' इति । ति हि सामान्ये-ऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च पूर्वेणे ाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना सांप दि-कानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्यो यति ॥४६॥

विद्यैव निर्धारणात् ॥४ ॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतंत्रा मनाश्चिदाद-योऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः । तथाहि निर्धारयति 'ते हैते विद्याचि एव' इति । 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति च ॥४७॥

दर्शनाच्च ॥४८॥

दृश्यते चैषां स्वातंत्र्ये लिंगम् । तत्पुरस्ताद्दर्शितम् 'लिंगभूयस्त्वात्' [३.३.४४] इत्यत्र ॥४८॥

ननु लिंगमप्यसत्यां अन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसितं, इत्यत उत्तरं पठति—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न ाधः ॥४९॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यव ाय स्वातंत्र्यपक्षो बाधितव्यः। श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणात् श्रुतिलिंगवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे । तानि चेह स्वातंत्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते । कथम् ? श्रुतिः तावत् 'ते हैते विद्याचित एव' इति । तथा लिंगम् 'सर्वदा र्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति । तथा वाक्यमपि 'विद्यया हैवैत एवंवि-दश्चिता भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात् । ननु अबाह्यसाधनत्वा-भिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते । तदभिप्रायतायां हि 'विद्या-चित' इतीयता स्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थ मवधारणं भवेत् । स्वरूप-मेव ह्येषामबाह्यसाधनत्वमिति । अबा ाधनत्वेऽपि तु मानसग्रहवत्क्रियानु-प्रवेशशंकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति । तथा 'स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नींश्चिन्वन्ति' इ सातत्यदर्शनमेषां स्वातंत्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमयेऽग्निहोत्रे "प्राणं तदा वाचि जुहोति...वाचं तदा प्राणे जुहोति" इति चोक्त्वोच्यते— "एते अनंते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपं सततं जुहोति" इति । तद्वत् । क्रियानुप्र-

वेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । नचेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विर ग्रे विधायको लिङादिरुपलभ्यते, युक्तं त्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यंतरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयम् । तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयि शक्यत इति ।तत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते । ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वा त्र्यासिद्धिः । एतेन 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि व्याख्यातम् । तथा क्य पि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेषसंबंधमेव एषामाचक्षाणं न ऋतु बंधं मृष्यते । तस्मात्स्वातंत्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥४९॥

अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च दुक्तम् ॥५०॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबध्नाति "ते मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियते" इत्यादिना । संपत्फलो ह्ययमनुबंधः । नच प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः न्तः संपदा लिप्सितव्याः । नचात्रोद्गीथाद्युपासनवत्क्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशित्वं आशंकितव्यं, श्रुतिवैरूप्यात् । नह्यत्र क्रियांगं किंचिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यवसितव्यमिति वदति । षट्त्रिंशत्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति, पुरुषयज्ञादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्संबंधिनीषु मनोवृत्तिष ।रोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबंधात्स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादातिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम् । तथाहि— "तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः" इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामनादरं दर्शयति । नच सत्येव क्रियासंबंधे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यं वक्तुम् । नहि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति, तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं ति हि सामान्येऽतिदे : प्रवर्तत इति, द त्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येन अतिदेश भवात्प्रत्यु- । अस्ति हि पादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कार-

ङ्गानि दर्शितानि । एवमनुबंधादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनाम्। प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणि शांडिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबंधेन अनुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतंत्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्टश्च अवेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्रयानुबंधाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्र मे कांडे— "क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात्" इति ॥५०॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥५१॥

यदुक्तं मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । नहि किंचित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न भवति । नच तावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते । मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः' इति, 'अग्निर्वै मृत्युः' इति च अग्न्यादित्यपुरुषयोः मानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे, नात्यंतसाम्यापत्तिः । यथा च 'असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामान्याल्लोकस्याग्निभावापत्तिः, तद्वत् ॥५१॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः ॥५२॥

परस्मादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन्ननंतरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते, न शुद्धकर्मांगविधित्वम् । तत्र हि— "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निंदन्विद्यां च प्रशंसन्निदं गमयति । तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मंडलं तपति' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारान्न कर्मप्रधानता । तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः संपादयितव्या विद्यायां इत्येतस्मात्कारणादग्निनानुबध्यते विद्या, न कर्मांगत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ॥५२॥

३० ऐकात्म्याधिकरणम् । सू० ५३–५४ ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥५३॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बंधमोक्षाधिकारसिद्धये। नह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मानि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन्कस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्येत। ननु शास्त्रप्रमुख एव प्र मे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम्। सत्यमुक्तं भाष्यकृता। नतु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति। इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम्। इत एव चाकृष्याचार्येण श रस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम्। अतएव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तंत्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः। इह चेदं चोदनालक्षणेषूपानेषु विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय। अपिच पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितम्। कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्र क्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते। तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमादिमं सूत्रम्। आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थूणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति ॥५३॥

अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति भावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः। न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति, यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात्। देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते। हेतुं चाचक्षते शरीरे भावादिति। यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति, तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाऽग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ। प्राणचेष्टाचै न्यस्मृत्यादयश्च आत्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां तेऽप्यंतरेव देहे उपलभ्यमानाः बहिश्चानुपलभ्यमानाः असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति। तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

नत्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति। व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात्। यदि देहभावे भावाद्देहधर्मत्वं आत्म-

णां मन्येत, ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत ? देहधर्मवैलक्षण्यात्। ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्ति। प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवन्ति। देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते नत्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः। अपिच सति हि तावद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं नत्वसत्यभावः। पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्। संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते। किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते, यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः। नहि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किंचित्तत्त्वं प्रत्येति। यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्। तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। नह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दहति। नहि नटः शिक्षितः सन्स्वस्कंधमधिरोक्ष्यति। नहि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्। नहि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते। विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन। अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽप्यस्याः तेभ्योऽभ्युपगंतव्यः। उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम्। नित्यत्वं चोपलब्धेः। ऐकरूप्यात्। अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। स्मृत्याद्युपपत्तेश्च। यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति, तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम्। अपिच सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषु उपलब्धिर्भवति असत्सु न भवतीति नचैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति। एवं सति देहे उपलब्धिर्भवत्य ति च न भवतीति, न देहधर्मो भवितुमर्हति। उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवद्दे ोपयोगोपपत्तेः। नचात्यंतं देहस्योपलब्धावुपयोगोऽपि दृश्यते, निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्। तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽरि त्वम् ॥५४॥

३१ अंगावबद्धाधिकरण । सू० ५५–५६ ।

अंगावबद्धास्तु शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

समाप्ता प्रासंगिकी था, संप्रति प्रकृतामेवानु मिहे 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'लोकेषु पंचविधं सामोपासी ' 'उक थमिति

वै प्र । वदन्ति तदिदमे ', 'इयमे पृथिवी', 'अयं वाव ोः'
'एषोऽग्निश्चितः' इत्येवमाद्या य उद्गीथादिकर्मांगावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः, ते तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भ युः, अथवा सर्वशाखागतेष्विति विशयः । प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदानुपादायायमुपन्या ः । किं तावत्प्राप्तम्? स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति । कुतः? संनिधानात् । 'उद्गीथमुपासीत' इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां निकृष्टेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकांक्षादिनिवृत्तेः । द-तिलंघनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति । तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते ब्रवीति— अंगावबद्धास्त्विति । तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् । अपितु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् । कुतः? उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशाखाव्यवस्थायां हि 'उद्गीथमुपासीत' इति ामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती निधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात् । नचैतन्न्याय्यम् । संनिधानात्तु श्रुतिर्बलीय ी । नच ामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । स्मात्स्वरादिभेदे त्यपि उद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेव उद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥५५॥

मंत्रादिवद्वाऽविरोधः ॥५६॥

अथवा नैवात्र विरोधः शंकितव्यः । कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिषु अन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मंत्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथाहि मंत्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तरे उप ग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां "कुटरुरसि" इत्यश्मादानमंत्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते "कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटरुरसीति वा" इति । येषामपि मिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते— "ऋतवो वै प्रयाजाः मानत्र होतव्याः" इति । तथा येषामपि "अजोऽग्नीषोमीयः" इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति, तेषामपि तद्विषयो त्रवर्ण उपलभ्यते— "छागस्य वपाया मेद ोऽनुब्रूहि" इति । था वेदान्तरोत्पन्नानामपि "अग्नेर्वैहोत्रं वेरध्वरम्" इत्येवमादिमंत्राणां वेदान्तरे परिग्रहो ः । था बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य "यो एव प्र मो मन-

स्वाम्" इत्यस्य "अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्" इत्यत्र परिग्रहो : । ा-
ग्रथाश्रयाणां कर्मांगानां सर्वत्रानुवृत्तिः, एवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्य-
विरो : ॥५६॥

३२ भूमज्य स्त्वाधिकरणम् । सू ५ ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्य स्त्वं तथाहि द र्यति ॥५ ॥

'प्राचीनशाल औपमन्यवः' इत्यस्यामाख्यायिकायां व्य तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत् 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादि । त । स्तोपासनमपि 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' इत्यादि । त्र संशयः— किमिह उभयथाप्युपासनं स्याद्यस्तस्य मस्तस्य च, उत स्तस्यैवेति । किं तावत्प्राप्तम्? प्रत्यवयवं सुतेजःप्रभृतिषु उपास्स इति क्रियापदश्रवणात् 'तस्मात्तव सुतं सुतमासुतं कुले दृश्यते' इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्य ा-न्यप्युपासनानि स्युरिति प्राप्तम् ॥

ततोऽभिधीयते— भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस मस्तस्य वैश्वानरोपा नस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन अस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति, न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु दर्शपूर्ण ासप्रभृतिषु सामस्त्येन सांगप्र ानप्रयो एवैको विवक्ष्यते, न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रया-ादीना , नाप्येकदेशांगयुक्तस्य प्रधानस्य, तद्वत् । कुत एतत् भूमैव ज्यायानिति? तथाहि श्रुतिः भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति, एकवाक्यतावगमात्। एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते । तथाहि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षड्ऋषयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठां अप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुः इत्युपक्रम्य, एकैकस्यर्षेः उपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदाति । पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य ोपा नमेवानुवर्त्य ' सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूते सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति'

इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु भेदश्रवणं, तदेवं सति अंग ानि प्रधान एवाभ्युपगतानीति द्रष्टव्यम् । या 'उपास्से' इत्यपि प्रत्ययवयमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं, न व्यस्तोपासनविधानार्थम् । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ॥

केचित्त्वत्र मस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य, ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति । तदयुक्तम् । एकवाक्यतावग ौ त्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इति चैवमादिर्निंदावचनविरोधात् । स्पष्टे चोपसंहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् । सौत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥५७॥

३३ ब्दादिभेदाधिकरणम् । सू० ५८ ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥५८॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ मस्तोपा नं ज्याय इत्युक्तम् । अतः ाता बुद्धिः अन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्योपाशिष्यन्त इति । अपिच नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते । वेद्यं हि रूपं विद्यायाः, द्रव्यदैवतमिव या स्य । वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते 'मनोमयः प्राणशरीरः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' ' त्यकामः सत्य ल्पः' इत्येवमादिषु । तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव वर्गः' 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' इत्येवमादिषु । वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम् । श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणान्तरपरत्वान्ना र्थकम् । तस्मात्स्वपरशाखाविहितं एकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजा मुप हर्तव्यं विद्याकात्स्न्यायेति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुमर्हति । कुतः? शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्दभेदः 'वेद' 'उपासीत' 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवमादिः । शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानु धत्वा ' इति । आदिग्रहणात् गुणादयोऽपि यथा भवं भेदहे वो योजयितव्याः । ननु वेद इत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते, न यजतीत्यादिवदर्थभेदः, सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात् अर्थान्तरा भवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति

नैष दोषः। मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबंधभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः। एकस्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते। तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्य अभेदेऽप्यन्यादृग्गुणोऽन्यत्रोपासितव्योऽन्यादृग्गुणश्चान्यत्र इत्येवमनुबंधभेदाद्वे भेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते। नचात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम्। विनिगमनायां हेत्वभावात्। अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः। नचास्मिन्पक्षे समानाः स[न्तः] सत्यकामादयो गुणा अ[स]कृच्छ्रावयि[त]व्याः। प्रतिप्रकरणं च इदंकामेनेदमुपासितव्यं, इदंकामेन चेदं, इति नैराकांक्ष्यावगमान्नैकवाक्यतापत्तिः। नचात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनापरास्ति, यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतामियुः। वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरंकुशे प्रतिज्ञायमाने [स]मस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत। तस्मात्सुष्ठूच्यते नाना शब्दादिभेदादिति। स्थिते चैतस्मि[न्न]धिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥५८॥

३४ विकल्पाधिकरणम्। सू० ५९।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥५९॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किमासामिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यात्, अथवा विकल्प एव नियमेनेति। तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य न समुच्चयानियमे किंचित्कारणमस्ति। ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते। नैष दोषः। नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणम्। नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति। तस्मान्न समुच्चयनियमः। नापि विकल्पनियमः। विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात्। पारिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते। ननु अविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः। तथाहि— 'मनोमयः प्राणशरीरः' 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्येवमाद्याः तुल्यवदीश्वरप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते। नैष दोषः। मानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात्। तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तौ उच्यते— विकल्प एवासां भवितुमर्हति, न समुच्चयः। कस्मात्? अविशिष्टफलत्वात्। अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणम्। एकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्ये विषये ईश्वरादौ द्वि[ती]यमनर्थकम्।

अपि चासंभवः एव । ाक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । ाक्षात्करण ाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादद्धा न विचिकि ास्ति' इति, 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति चैवमाद्याः । स्मृतयश्च "सदा द्भावभावितः" इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्यात् यावदुपास्यविषय ाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तमिति ॥

३५ काम्याधिकरणम् । सू० ६० ।

काम्यास्तु य कामं समुच्चीयेर वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यासु पुनः काम्यासु विद्या ' य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति' 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनात्मना आत्मीयं फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापे नारि । ता यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥६०॥

३६ य श्रयभावाधिकरणम् । सू० ६१–६६ ।

अंगेषु यथाश्रयभावः ॥६ ॥

कर्मांगेषूद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन्किंवा यथाकामं स्युरिति ंशये यथाश्रयभाव इत्याह । यथैवैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतंत्रत्वात्प्रत्ययानाम् ॥

शिष्टेश्च ॥६२।

यथा वा याः स्तोत्रादयस्त्रिषु शिष्यन्ते एवमाश्रिता अपि त्ययाः । नोपदेशकृ ोऽपि श्चिद्विशेषोंऽगानां तदाश्रयाणां प्रत्ययानामित्यर्थः॥६२

ाहारात् ॥६३॥

'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' इति च प्रणवोद्गीथैकत्वशानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्प ं क्षतं हौत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदि पदार्थसं ंधसामान्यात्सर्ववेदोदिप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिंगदर्शनम् ॥६३॥

गुणसाधार श्रुतेश्च ॥६४॥

विद्यागुणं च विद्या ं सन्तमों ारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति

'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति च। ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रित ाधारण्यमिति लिंगदर्शनमेव। अथवा गुण ाधारण्यश्रुतेश्चेति। यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे र्वप्रयोगसाधारणा न स्युः न स्यात्ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः। ते तूद्गीथादयः सर्वांगग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे र्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते। ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥६४॥

वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥६५॥

न वेति पक्षव्याव र्तनम्। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपा नानां भवितुमर्हति। कुतः? तत्सहभावाश्रुतेः। यथाहि त्रिवेदीविहितानामंगानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते "ग्रहं वा गृहीत्वा चम ं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय होतरेतद्य" इत्यादिना। नैवमुपासनानां हभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचनः एषां सहभावं प्रापयेत्। नेति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानाम्। प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत्। उद्गीथाद्युपासनानि तु क्रत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'पृथग्घ्यप्रतिबंधः फलम्' [३.३.४२] इत्यत्र। अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽगानां तदालंबनानां चोपासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थत्वं एकेषां पुरुषार्थत्वमिति। परं च लिंगद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात्। नच प्रतिप्रयोगं आश्रयकार्त्स्न्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं क्यम्। अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम्। आश्रयतंत्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रयाभावे मा भूवन्न त्वाश्रयसहभावेन हभावानियममर्हन्ति, तत्सहभावाश्रुतेरेव। तस्माद्यथाकाममेव उपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥६५॥

दर्शनाच्च ॥६६॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्— 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं र्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' इति। र्वप्रत्ययोपसंहारे हि सर्वे 'विदः' इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत। स्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति ॥६६॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्या स्य तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये थः दः

१ पुरुषार्थाधिकरणम् । सू० १– ७ ।

पुरुषार्थोऽ : शब्दादिति बादरायणः ॥१॥

अथेदानीमौपानिषदमात ज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति, आहोस्वित्स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्वेदान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतंत्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुत एतदव म्यते ? शब्दादित्याह । तथाहि— 'तरति शोकमात्मवित्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति । 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य ' र्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति' इति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्युपक्रम्य 'एतावदरे त्वमृतत्वम्' इत्येवंजातीयका श्रुतिः केवलाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति ॥१॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो थान्येष्विति जैमिनिः ॥२॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबंध्येव इत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सा अर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति । यदांक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै" इत्येवंजातीयका फ श्रुतिरर्थ ादः । तद्वत् । कथं रस्य अनारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशंक्यते कर्तृद्वारेण वाक्यात्तद्विज्ञानस्य क्रतुसंबंध इति चेत् । । वाक्याद्विनियो ानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचित् द्वारेण अनारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतु बंधोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं

लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् । तस्मान्न द्द्वारेणात्मज्ञानस्य तुसंबंधसिद्धिः इति । न । व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् । नहि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञा लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते । सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमंतरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् । नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयं औपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यंगं स्यात् । न । प्रियादिसंसूचितस्य सारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदे त् । अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु त्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति । त्यं प्रसाधितं, तस्यैव तु स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपसमाधाने क्रियेते दार्ढ्याय ॥२॥

आचारदर्शनात् ॥३॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसंबंधदर्शनानि भवन्ति । तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशा नादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसंबंधोऽवगम्यते । केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकाया न्वितानि कर्माणि ते कुर्युः? "अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्" इति न्यायात् ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥४॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भव ' इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥४॥

समन्वारंभणात् ॥५॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति च विद्याकर्मणोः फलारंभे सहकारित्वदर्शनान्न स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥५॥

तद्वतो विधानात् ॥६॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य टुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति । तस्मादपि न वि स्वातंत्र्येण

फलहेतुत्वम् । नन्वत्र अधीत्य इत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् । नैष दोषः । दृष्टार्थत्वाद्वेदाध्ययनं अर्थावबोधपर्यंतमिति स्थितम् ॥६॥

नियमाच्च ॥७॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति । तथा "एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा" इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥७॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

तु-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम्— 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादः' [३.४.२] इति, तन्नोपपद्यते । कस्मात् ? अधिकोपदेशात् । यदि संसार्येवात्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु । नच तद्विज्ञानं कर्मणां प्रव र्तकं भवति प्रत्युत कर्माण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यति 'उपमर्दं च' [३.४. ६] इत्यत्र । तस्मात् 'पुरुषार्थोऽतः शब्दात्' [३.४.१] इति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति । न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथाहि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः— 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्येवमाद्याः । यत्तु प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयाऽनुकर्षणम् 'आत्मनस्तु कामाय वै प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'यः प्राणेन प्राणिति

आत्मा वान्तरः' 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रम्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते उत्तमः पुरुषः' इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेव अधिकोपदिदिक्षायां अत्यंताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः।

पारमेश्वरमेव हि रीर पारमार्थिकं स्वरूपम् । पाधिकृतं तु रीरत्वं 'तत्त्वमसि' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । वें चैतद्विस्तरेण अस्माभिः पुरस्तात्तत्र त्र वर्णितम् ॥८॥

ुल्यं दर्शनम् ॥९॥

यत्तूक्तं— आचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति । अत्र ब्रूमः तुल्यं आचारदर्शनं अकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथाहि श्रुतिर्भवति— "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचाक्रिरे" 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैष याश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते— 'एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपिच 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येतल्लिंगदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । संभवति च ोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्म ाहित्यदर्शनम् । नत्वत्रापि कर्मांगत्वमस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥९॥

यत्पुनरुक्तं—'तच्छ्रुतेः' [३.४.४] इति, अत्र ब्रूमः—

असार्वत्रिकी ॥१०॥

'यदे विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न र्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिसंबंधात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या 'ओमित्येतदक्षरमुद्गी मुपासी ' इत्यत्र ॥१०॥

विभागः तवत् ॥ ११॥

यदप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत् मन्वारंभवचनं अस्वातंत्र्ये विद्याया लिंगमिति तत्प्रत्युच्यते । विभागोऽत्र द्रष्टव्यो— विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति । शतवत् । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पंचाशदेकस्मै पंचाशदपरस्मै तद्वत् । नचेदं मन्वारंभवचनं मुमुक्षुविषयम् 'इति नु कामयमानः' इति ारिविषयत्वोपसंहारात् । 'अथाकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात् । तत्र संसारिविषये विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परि ते, विशेषाभा ात् । कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं

च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सति अविभागेनापीदं मन्वारंभवचनं अवकल्पते ॥११॥

यच्चैतत् 'तद्वतो वि ानात्' [३.४.६] इत्यत उत्तरं पठति —

अध्ययनमात्रव : ॥१२॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इत्यत्र अध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं ति अविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैष दोषः । न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनं अधिकारकारणं वारयामः । किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातंत्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्ये त्प्रतिपादया : । यथाच न क्रत्वंतरज्ञानं क्रत्वंतराधिकारेणापेक्ष्यते, एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥१२॥

यदप्युक्तं 'नियमाच्च' [३.४.७] इत्यत्राभिधीयते—

नाविशेषात् ॥१३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण नियमविधानात् ॥१३॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ४॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते । यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्यते, तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यम् । 'न कर्म लिप्यते नरे' इति हि .क्ष्यति । एतदुक्तं भवति । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति विद्यासा - र्थ्यादिति देवं विद्या स्तूयते ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥ ५॥

अपिचैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तः तदवष्टंभात्फलान्तर- ाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति । कामकारेणेति श्रुतिर्भवति वाज नेयिनाम् 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति । अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्का न्तरभावीत्यसकृदवोचाम । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि द्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं क्यमाश्रयितुम् ॥१५॥

उपमर्दं च ॥ ६॥

अपिच कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफ क्षण य मस्त स्य प्रपंच-स्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना। वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशा नस्य ाधिकारोच्छित्तिरेव प्र -ज्येत। स्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ॥

ऊर्ध्वरेतः चाश्रमेषु विद्या श्रूयते। नच तत्र कर्मांगत्वं विद्याया उपपद्यते। कर्माभावात्। नह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि क ाणि तेषां न्ति। स्यादेतत्। ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति, तदपि नास्ति। तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते 'त्रयो धर्मस्कंधाः' 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा प इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये पवसन्त्यरण्ये' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' " ह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्येवमादिषु। प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानां अपाकृतानपाकृतर्णत्रयाणां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः ॥१७॥

२ परामर्शाधिकरणम्। सू० १८–२ ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥१८॥

'त्रयो धर्मस्कंधाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भा-ायोदाहृताः, न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति। यतः परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिम्। कुतः? नह्यत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो स्ति। अर्थान्तरपरत्वं चैषु प्रत्ये मुपलभ्यते। 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यत्र तावत् 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस प एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय- न वैं एते पुण्यलोका भवन्ति' इति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणां अनात्यंतिकफलत्वं संकीर्त्य, आत्यंतिकफल या ब्रह्म स्थता स्तूयते— 'ब्रह्म स्थोऽमृ त्वमेति' इति। ननु परामर्शेऽप्याश्रमा गम्यन्त ए । त्यं म्यन्ते। स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः। अतश्च प्रत्यक्ष तिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते भविष्यन्ति। अनधिकृतविषया वा। नु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टं 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति :' इति। त्यमेवं,

तथापि गृहस्थं प्रत्येव अग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव हि तदस्तित्वम्। तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः। अपिच अपवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते', 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजा तुं मा व्यवच्छेत्सीः' 'नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः' इत्येवमाद्या। तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये पवसन्त्यरण्ये' इति च देवयानोपदेशो, नाश्रमान्तरोपदेशः। संदिग्धं चाश्रमान्तराभिधानं 'तप एव द्वि ीयः' इत्येवमादिषु। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः। ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम्। सत्यमेवमेतत्। अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥१८॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥१९॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते। वेदे श्रवणात्। अग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरं इति हीमां मतिं निराकरोति, गार्हस्थ्यवदेवाश्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः। कुतः? म्यश्रुतेः। समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते 'त्रयो धर्मस्कंधाः' इत्याद्या। यथेह श्रुत्यंतरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टं, एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम्। यथाच शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीताविधिपरे वाक्ये। तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्यस्य च पंचाग्निविद्यया। यत्तूक्तं 'तप एव द्वितीयः' इत्यादिष्वाश्रमांतराभिधानं संदिग्धमिति। नैष दोषः। निश्चयकारणसद्भावात्। 'त्रयो धर्मस्कंधाः' इति हि धर्मस्कंधत्रित्वं प्रतिज्ञातम्। नच यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसंबंधात्त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते। तत्र यज्ञादिलिंगो गृहाश्रम एको धर्मस्कंधो निर्दिष्टो, ब्रह्मचारीति च स्प आश्रमनिर्देशः, प इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कंधोऽभ्युपगम्ये । 'ये चेमेऽरण्ये' इति चारण्यलिंगात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः।

ात्परामर्शोऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥१९॥

विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युप मे एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत । प्रतीयते चात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कंधा ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति । सत मेतत् । सतीमपि त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगंतव्योऽपूर्वत्वात् । विध्यंतरस्यादर्शनात् । वि पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययात् गुणवादकल्पनयैकवाक्यत योजनानुपपत्तेः। धारणवत् । यथा "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यत्र त्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणं, अपूर्वत्वात् । तथाचोक्तं शेषलक्षणे— "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति । तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते ॥

दापि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां दापि स्थता ावत -स्तवसा र्थ्याद श्यं विधेयाऽभ्युप तव्या । ा च किं चतुर्वा मेषु यस्य कस्यचिदाहोस्वित्परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् । यादि च ब्रह्मचार्यान्तेषु आश्रमेषु परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टः, ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वाश्रमेषु ब्रह्म स्थो भविष्यति । अथ न परामृष्टः, तः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । त्र पःशब्देन वैखान ाहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् । तदयुक्तम् । नहि त्यां ग ौ ानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति । थात्र ब्रह्मचारिगृहमेधिनौ अ । ारणेनैव स्वेन वे विशेषणेन विशेषितौ, एवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां ायक्लेशप्रधानत्वात् । तपःशब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु र्म इंद्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्यते । चतुष्ट्वेन च प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् । अपिच भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'त्रय एते पुण्यलोकभाज ए ोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथक्त्वे चैष भेदव्यपदेशोऽवकल्पते । नह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञौ अन्यतरस्त्वनयोर्महाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात्पूर्वे त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभा :, परिशिष्यमाणः

परिव्राडेवामृतत्वभाक् । थं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्प्रवर्तमानः सर्वं भवन्परिव्राज एवावतिष्ठेत ? रूढ्यभ्युपगमे चा ममात्रादमृतत प्राप्तेः ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इति । अत्रोच्यते ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति । स्वा मविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्र णात् । परिव्राजकस्य तु र्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यननु ाननिमित्तः । मदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्ब को न विरोधी । ब्र नि त्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म । यज्ञादीनि चेतरेषां, तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथाच "न्या इति ब्रह्मा ा हि परः परो हि ब्रह्मा ानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास ए त्यरेचयत्" 'वेदान्तविज्ञान निश्चि ार्थाः संन्या योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च— " द्धुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास त्पराय ाः" इत्याद्याः ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रात् अमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्येषोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्म स्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचार प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा । "ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृ ाद्वा वनाद्वा" इति। न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्वि ानाच्चानधिकृतानाम् "अथ पुनरेव व्र ी वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा" इत्यादिना । ब्रह्मदानपरिपाकांगत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति— "अथ परिव्राड्विवर्णवा ा मुंडोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्र भूयाय भवा " इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामा माः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातंत्र्यमिति ॥२०॥

३ स्तुतिम धिकरणम् । सू० २ –२२ ।

स्तुति ात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥२१॥

' एष रसानां र तमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः' 'इयमे-

वर्गोऽग्निः साम' 'अयं वाव ोक एषोऽग्निश्चितः। दिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी' इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्था, आहोस्विदुपासनाविध्यर्था, इत्यस्मिन्संशये स्तुत्यर्था इति युक्तम्। उद्गीथादीनि कर्माङ्गाण्युपादाय वणात्। यथा— "इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेत्। नेत्याह। नहि स्तुतिमात्रं आसां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात्। विध्यर्थतायां ह्यपूर्वोऽर्थो विहितो भवति। स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात्। विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तम् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इत्यत्र। प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमाना अनर्थिकैव स्यात्। 'इयमेव जुहूः' इत्यादि तु विधि निधौ एव आ तामिति वैषम्यम्। स्माद्विध्यर्था एवैवंजातीयकाः श्रुतयः ॥२१॥

भावश ॥२२॥

'उद्गीथमुपासीत' 'सामोपासीत' 'अहमुक्थमस्मीति विद्यात्' इत्यादयश्च विस्प । विधिशब्दाः श्रूयन्ते। ते च स्तुतिमात्रप्रयो नतायां व्याहन्येरन्। तथाच न्यायविदां स्मरणम्— "कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमम्। एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" इति। लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति। प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते— 'आपयिता ह वै कामानां भवति' 'एष ह्येव कामागानस्येष्टे' 'कल्पन्ते हास्मै लोका ध्र्वाश्चावृत्ताश्च' इत्यादीनि। तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥२२॥

पारिप्लवाधिकरणम्। सू० २३–२४।

पारिप्लवार्था इति चे विशेषितत्वा ॥२३॥

'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च' "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम" 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस' इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वाख्यानेषु शयः किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि आहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति। पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः। आख्यानसामा-

न्यात् । आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मंत्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् । न । कस्मात्? विशेषितत्वात् । 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चेत् वैग्रहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् । तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥२३॥

तथा चैकवाक्यतोपबंधात् ॥२४॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या । एकवाक्यतोपबंधात् । तथाहि तत्र तत्र संनिहिताभिः विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात्प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत्— 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्दनेऽपि "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्याद्यया । जानश्रुतिरित्यत्रापि 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्याद्यया । यथा 'स आत्मनो वपामुदखिदत्' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता, तद्वत् । तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥२४॥

५ अग्नींधनाद्यधिकरणम् । सू० २५ ।

अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा ॥२५॥

'पुरुषार्थोऽतः शब्दात्' [३.४.१] इत्येतद्व्यवहितमपि संभवात् अत इति परामृश्यते । अतएव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधि विवक्षया ॥२५॥

६ सर्वापेक्षाधिकरण । सू० २६-२ ।

सर्वापेक्षा च य दिश्रुतेरश्ववत् ॥२६॥

इदमिदानीं चिंत्यते—किं विद्याया अत्यंतमेवानपेक्षा आश्रमकर्मणां उतास्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, एवमत्यंतमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते विद्या सर्वाण्या मकर्माणि, नात्यंतमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति ूमः । उत्प

हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते। कुतः? यज्ञादिश्रुतेः। तथाहि श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति। विविदिषासंयोगाच्चैषां उत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते। 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि' इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि— "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इत्येवमाद्या। अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम्। यथाच योग्यतावशेनाश्वो न लांगलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते। एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ॥२६॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥२७॥

यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यो विध्यभावात्। 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा न यज्ञादिविधिपरा। इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिः एतां अवाप्तुमिच्छन्तीति। तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वात्। नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः। नेति ब्रूमः। 'तस्मात्' इति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः। 'पश्येत्' इति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव। ननूक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति। सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते। नह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्तो येनानूद्येत। "तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हि" इत्येवमादिषु

चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य "पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेत" इत्यादिविचारः प्रथमे तंत्रे प्रवर्तितः। तथाचोक्तम् 'विधिर्वा धारणवत्' [३.४.२०] इति। स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसंधाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपंचितम्। तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि। तत्रापि एवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥२७॥

७ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्। सू० २८-३१।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥

प्राणसंवादे श्रूयते छंदोगानाम्— 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति। तथा वाजसनेयिनाम्— 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम्' इति। सर्वमेवास्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्यांगं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत्प्राप्तम्। तथाहि— प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदंगत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरुपदिश्यते। नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात्। नैष दोषः। सामान्यविशेषभावाद्बाधोपपत्तेः। यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः। यथाच 'न कांचन स्त्रियं परिहरेत्तद्व्रतम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्त्र्यपरिहारवचनेन तत्सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते। एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येत। एवं प्राप्ते ब्रूमः— नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति। नह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति वर्तमानापदेशात्। नचासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगंतुं शक्यते। अपिच श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते 'नैवंविदः किंचिदनन्नं भवति' इति। नच श्वादिमर्यादमन्नं मानुषेण देहेनोपभोक्तुं शक्यते। शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिंतयितुम्। तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो, न सर्वान्नानुज्ञानविधिः। तद्दर्श-

यति 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये' इति । एतदुक्तं भवति— प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते, तद्दर्शनात् । तथाहि श्रुतिश्चाक्रायणस्यर्षेः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति— 'मटचीहतेषु कुरुषु' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे । चाक्रायणः किलर्षिरापद्गतः इभ्येन सामिखादितान्कुल्माषांश्चखाद । अनुपानं तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचचक्षे। कारणं चात्रोवाच 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्' इति, 'कामो म उदपानम्' इति च । पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुल्माषान्भक्षयांबभूवेति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते प्राणात्ययप्रसंगे प्राणसंधारणायाभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां तु तन्न कर्तव्यं विद्यावतापि इत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते । तस्मादर्थवादो 'न ह वा एवंविदि' इत्येवमादिः ॥२८॥

अबाध ॥२९॥

एवंच सति 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रमबाधितं भविष्यति ॥२९॥

अपिच स्मर्यते ॥३०॥

अपिचापदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा" इति । तथा "मद्यं नित्यं ब्राह्मणः", "सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुः", "सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्" इति च स्मर्यते वर्जनमन्नस्य ॥३०॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥३१॥

शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः काठकानां संहितायां श्रूयते— "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्" इति । सोऽपि 'न ह वा एवंविदि' इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥३१॥

८ आश्रमाधिकरणम् । सू० ३२-३६ ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥३२॥

'सर्वापेक्षा च—' [३.४.२६] इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वम-

वधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहो नेति चिंत्यते । तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना आश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं, नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । अस्यां प्राप्तौ पठति— आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिना विहितत्वात् । नहि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ॥३२॥

अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादित्यत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च ॥३३॥

विद्या हकारीणि चैतानि स्युर्विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना । तदुक्तम्— 'र्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' [३.४.२६] इति । नचेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मंतव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलसिषाधयिषया सहकारि धनान्तरमपेक्षते, नैवं विद्या । तथाचोक्तम् 'अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा' [३.४.२५] इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । नचात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशंक्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावजीवादिवाक्यकल्पितो, न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः योगः 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिवाक्यकल्पितः तस्य विद्याफलत्वम् । यथैकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन योगेन क्रत्वर्थत्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं, तद्वत् ॥३३॥

र्वथ पि त एवोभयलिंगात् ॥३४॥

र्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च, त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति? कर्मभेदशंकां इति ब्रूमः । यथा कुंडपायिनामयने "मा माग्निहोत्रं जुह्वति" इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते, नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः? उभयलिंगात् । श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्च । श्रुतिलिंगं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुंक्ते नतु जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिंगमपि "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः" इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । "यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः" इत्याद्या च संस्कारत्वप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति । तस्मात्साध्विदं अभेदावधारणम् ॥३४॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥३५॥

सहकारित्वस्यैव ए दुपोद्बलकं लिंगदर्शनम्। अनभिभवं च दर्शयति श्रुतिः ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविंदते' इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति निश्चितम् ॥३५॥

९ विधुराधिकरण । सू० ३७-३९ ।

अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥३६॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां च अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां अंतरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किंवा नास्तीति संशये, नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मासंभवाच्चैतेषां इति । एवं प्राप्त इदमाह— अंतरा चापि त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते । कुतः? तद्दृष्टेः । रैक्वाचक्नवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥३६॥

अपि च स्मर्यते ॥३७॥

संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥३७॥

ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं, का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥३८॥

तेषामपि च विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबंधिभिः जपोपवासदेवताराधनादिभिः धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथाच स्मृतिः— "जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मंत्रो

ब्राह्मण उच्यते" इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथाच स्मृतिः— "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इति जन्मांतरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्रहीतृन्विद्यायां दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु । तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥३८॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥३९॥

अतस्तु अंतरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृतिसंदृब्धत्वात् । श्रुतिलिंगाच्च 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति । "अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्" इति च स्मृतिलिंगात् ॥३९॥

१० तद्भूताधिकरणम् । सू० ४० ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया वा रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावादिति । एवं प्राप्त उच्यते— तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो, न ततः प्रच्युतिः स्यात् । कुतः ? नियमातद्रूपाभावेभ्यः । तथाहि— 'अत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' इति, 'अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषत्' इति, "आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् । आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि" इति चैवंजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथाच "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्" "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते, नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि । नचैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत् "श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्" इति स्मरणात् । न्यायाच्च । यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो, नतु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य । नच रागादिवशात्प्रच्युतिः । नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति

प्रतिपत्तिदार्ढ्याय ॥४०॥

११ आधिकारिकाधिकरणम् । सू० ४१–४२ ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥४१॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इत्येतत्प्रायाश्चित्तं स्यादुत नेति । नेत्युच्यते । यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्" इति, तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम् ? "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तम् ॥४१॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥४२॥

अपित्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत, न तन्महापातकं भवति, गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति, ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनःसंस्कारश्च, एवमिति । ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते । ये तु भावमिच्छन्ति तेषां "ब्रह्मचार्यवकीर्णी" इत्येतदविशेषश्रवणं मूलम् । तस्माद्भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे— "समा विप्रतिपत्तिः स्यात्" "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्" इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थं इति व्याख्यातव्यम् । एवं भिक्षुवैखानसयोरपि "वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्" "भिक्षुर्वानप्रस्थवत्सोमवल्लिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्च" इत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमनुस्मर्तव्यम् ॥४२॥

१२ बहिरधिकरणम् । सू० ४३ ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

यदि ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं, यदि वोपपातकं, उभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः । "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते

पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इति, "आरूढपतितं विप्रं मंडलाच्च विनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चांद्रायणं चरेत्" इति चैवमादिनिंदातिशयस्मृतिभ्यः । शिष्टाचाराच्च । नहि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥४३॥

१३ स्वाम्यधिकरण । सू० ४४–४६ ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥४४॥

अंगेषूपासनेषु संशयः । किं तानि यजमानकर्माण्याहोस्विदृत्विक्कर्माणीति । किं तावत्प्राप्तं ? यजमानकर्माणीति । कुतः ? फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते— 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सामोपास्ते' इत्यादि । तच्च स्वामिगामि न्याय्यम् । तस्य सांगे प्रयोगेऽधिकृतत्वात् । अधिकृताधिकारत्वाच्च एवंजातीयकस्य । फलं च कर्तर्युपासनानां श्रूयते— 'वर्षत्यस्मै य उपास्ते' इत्यादि । ननु ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टम् 'आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति' इति । न । तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४५॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति । ऋत्विक्कर्माण्येतानि स्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । किं कारणं ? तस्मै हि सांगाय कर्मणे यजमानेनर्त्विक्परिक्रीयते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्यधिकृताधिकारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादिनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्त्येरन् । तथाच 'तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव' इत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति । नैष दोषः । परार्थत्वादृत्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसंबंधानुपपत्तेः ॥४५॥

श्रुतेश्च ॥४६॥

'यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाच' इति, 'तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानि' इति च, ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्मादंगोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥४६॥

१४ सहकार्यंतरविध्यधिकरणम् । सू० ४७–४९ ।

सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥४ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः मौनं विधीयते न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न थ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते । तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत्। मुनिपंडितशब्दयोः ज्ञानार्थत्वात्पांडित्यं निर्विद्येत्येवं प्राप्तं मौनम् । अपिच 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात् । तस्मादथ ब्राह्मणः इति प्रशंसावादः, तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति मानिर्देशत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः हकार्यंतरविधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधिरेव आश्रयि व्यो अपूर्वत्वात् । ननु पांडित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तम् । नैष दोषः । मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात् । "मुनीनामप्यहं व्यासः" इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र । न । "वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः" इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्माद्बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः । कथंच विद्यावतः न्या न इत्यवगम्यते? तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः, किं मौनविधिना, इत्यत आह— पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति— यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति, तस्मिन्नेष विधिरिति । विध्यादिवत् । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेन अग्न्यन्वाधानादिकमंगजातं विधीयते । एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्वि-

द्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥४७॥

एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने, कस्माच्छांदोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुंबे' इत्यत्र । तेन ‿पसंहरंस्तद्विषयमादरं दर्शयतीति । अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥४८॥

तु-शब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशेष्यते । बहुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि, आश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेंद्रियसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते । तस्मात् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥४८॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥४९॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावा मौ श्रुतिमन्तौ, एवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्तात् श्रुतिः— 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्याद्या । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणां उपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयाऽनुष्ठातृभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥४९॥

१५ अनाविष्काराधिकरणम् । सू० ५० ।

अनावि‿र्वन्नन्वयात् ॥५०॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते सति, बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया ‿पादयितुमशक्यत्वात् यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादि बालचरितं, अंतर्गता वा भावविशुद्धिरप्ररूढेंद्रियत्वं दंभदर्पादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति ‿शयः । किं तावत्प्राप्तं? कामचारवादभक्षणता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् । न। विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते— न । वचनस्य गत्यंतरसंभवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलप्ये लभ्यमाने न विध्यंतरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयम् । नच सकलायां बाल-

चर्यायां अंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते। तस्मादांतरो भावविशेषो बालस्य अप्ररूढेंद्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते। तदाह— अनाविष्कुर्वन्निति। ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिः आत्मानमविख्यापयन्दंभदर्पादिरहितो भवेत्। यथा बालोऽप्ररूढेंद्रियतया न परेषामात्मानमाविष्कर्तुमीहते इत्। एवं स्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते। तथाचोक्तं स्मृतिकारैः— "यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः॥ गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत्। अंधवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्" "अव्यक्तलिंगोऽव्यक्ताचारः" इति चैवमादि ॥५०॥

१६ ऐहिकाधिकरणम्। सू० ५१।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् ॥५१॥

'र्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' [३.४.२६] इत्यत आरभ्य उच्चावचं विद्यासाधनमवधारितम्। तत्फलं विद्या ि ध्यन्ती किमिहैव जन्मनि सिध्यत्युत कदाचिदमुत्रापीति चिंत्यते। किं तावत्प्राप्तम्? इहैवेति। किं कारणम्? श्रवणादिपूर्विका हि विद्या। नच कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतां इत्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते। समान एव तु जन्मनि विद्याजन्म अभिसंधायैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यते। यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति, प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः। तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति। एवं प्राप्ते वदामः— ऐहिकं विद्याजन्म भवत्यसति प्रस्तुतप्रतिबंध इति। एतदुक्तं भवति यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रा बंधो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण, तदेहैव विद्योत्पद्यते। यदा तु खलु तत्प्रतिबंधः क्रियते तदामुत्रेति। उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति। यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि, तान्येव अन्यस्यापीति न नियंतुं शक्यते। यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति। शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलं भवतीत्येतावति पर्यवसितं, न देशकालनिमित्तविशेषमपि कीर्तयति। साधनवीर्यवि षाच्चु अतींद्रिया कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति, तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति। नचाविशेषेण विद्यायामभिसंधिर्नोत्पद्यते इहामुत्र वा मे विद्या जायता ति, अभिसंधेर्निरंकुशत्वात्।

श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते । तथाच श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति— 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति । गर्भस्थ एव च वा देवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसंचितात्साधनाज्जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते । स्मृतावपि— "अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति" इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवः "नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति" इत्युक्त्वा, पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले भूतिं चाभिधाय, अनंतरं "तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्" इत्यादिना "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इत्यंतेन एतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रति बंधक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥५१॥

१　मुक्तिफलाधि रणम् । ० ५२ ।

एवं क्तिफ ानियमस्तदवस्थावधृते तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलंबिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशंक्याह— एवं मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशंकितव्यः । कुतः ? तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । नच ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति । एकलिंगत्वावधारणात् 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' 'इदं वै यदयमात्मा' ' ा एष महान आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'यत्र त्वस्य वैमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपिच विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां कंचिदतिशय ा जये विद्याफले मुक्तौ । तद्धयसाध्यं नित्यसिद्धस्व भावमेव विद्ययाधि म्यत इत्यसकृदवादिष्म । नच तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते, निकृष्टाया विद्यात्वाभावात् । उत्कृष्टैव हि विद्या भवति । स्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिरूपोऽतिशयो भवन्भवेत् । नतु मुक्तौ

श्चिदतिशयसंभवोऽस्ति। विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमाभावः कर्मफलवत्। नहि मुक्ति ाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामि भेदोऽस्ति। सगुणासु तु विद्यासु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फलभेदनियमः, कर्मफलवत्। थाच लिंगदर्शनम्—"यथा यथोपा ते तदेव भवति' इति। नैवं निर्गुणायां विद्यायाम्। गुणाभावात्। तथाच स्मृतिः—"नहि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यता" इति। तदवस्थावधृतेः तदवस्थावधृतेः इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥५२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः।

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात्। अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति। प्रसंगागतं चान्यदपि किंचिच्चिंतयिष्यते। प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः ाधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः—

१ आवृत्त्यधिकरण ् । सू० १-२ ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशा ् ॥१॥

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः— किं सकृत्प्रत्ययः क ्व्यः, आहोस्विदावृत्त्येति। किं तावत्प्राप्तं? कृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्। तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। अ ूयमाणायां ावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत्। नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवमादयः। एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं कृन्निदिध्या नं चेति, नातिरिक्तम्। सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादिष्वनावृत्तिरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या। कुतः? असकृदुपदेशात् 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको कृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति। ननूक्तं यावच्छब्दमेव आवर्तयेन्नाधिकमिति। न। दर्शनपर्यवसितत्वादेषाम्। दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति। यथावघातादीनि तंडु ादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि, तद्वत्। अपि चोपा नं निदिध्यासनं चेति अंतर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते। तथाहि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते, एवमुच्यते। तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरंतरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कंठा, सैवमभिधीयते। विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो

दृश्यते । क्वचिद्विदिनोपक्रम्य उपासिनोपसंहराति । यथा— 'यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः' इत्यत्र 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इति । क्वचिच्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहराति । यथा— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र 'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद' इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वपि आवृत्ति सिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥१॥

लिंगाच्च ॥२॥

लिंगमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि— उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्ति सिद्धिः ॥

अत्राह— भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति, तत्र किमर्था आवृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत् । न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृत् श्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्ततस्तदेव आवर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत—न केवलं वाक्यं कंचिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोति, अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति । तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । सापि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अथापि स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते, न विशेषविषयम् । यथा अस्ति मे हृदये शूलं इत्यतो वाक्याद्गात्रकंपादिलिंगाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते, न विशेषमनुभवति यथा स एव शूली । विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः । ततस्तदर्था आवृत्तिरिति चेत् । न । असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नहि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगंतुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत, यदि वा सामान्यमेव, उभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः ।

नच सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियंतुं, विचि प्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तॄणाम् । अपि च अनेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्येकेनावधानेन एकमंशमवधारयाति, अपरेणापरमिति स्याद-प्यभ्यासोपयोगो, यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु । नतु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्ताभ्यासापेक्षा युक्तेति ॥

अत्रोच्यते— भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति, यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्त एवात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः । तथाहि छांदोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदिश्य 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परिचोद्यमानः तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य, तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति । तथाच 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदि-ध्यासितव्यः' इत्यादि दर्शितम् । ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वम-र्थमनुभावयितुं न शक्नोति, तत आवर्त्यमानमपि नैव शक्ष्यतीति । नैष दोषः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मंदप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्त तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः। अपिच तत्त्व-मसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मे-क्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'अदृष्टं द्रष्टृ' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'अजमजरममरम्' 'अस्थूलमनण्व-ह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्र अजादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञाना-दिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभ-वात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः । तथा त्वंपदार्थो-ऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानः चैतन्यपर्यं-तत्वेनावधारितः । तत्र येषामेतौ पदार्थौ अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ, तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वा-द्वाक्यार्थस्य, इत्यतः तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः। यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः, तथाप्यध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहें-द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणम् । तत्रैकेनावधानेन एकमंशमपोहत्य परे-

णापरामिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः । येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबंधोऽस्ति, ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्रति आवृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति, नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं युज्येत, यदि स्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् । बलवती त्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः । अतो न दुःखित्वाद्यभा कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् । न । देहाद्यभिमानवत् दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने । अहं छिद्ये द इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः । तथा बाह्यतरे पि पुत्रमित्रादिषु प्यमानेषु अहमेव संतप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः । तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात् दुःखित्वादीनां सुप्तादिषु चाननुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्ति मनन्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै पश्यति' इत्यादिना । स्मात वंदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । नचैवमात्मानमनुभवतः किंचिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथाच श्रुतिः— 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि— "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते" इति । यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते, तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसि वाक्या त्प्रच्याव्य आवृत्तौ प्रवर्तयेत् । नहि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति । नियुक्तस्य च अस्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यं— इत्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिभानात्तं क्यार्थं जिहासेत्तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्या अभ्युपेयते । तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये दुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥२॥

२ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । सू० ३ ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥३॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा किमहमिति ग्रहीतव्यः किंवा मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे

इति। उच्यते अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगंतुं, सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे। इतर। गौणोऽयमभ्युपगंतव्यः इति मन्यते। किं ता त्प्राप्तं? नाहमिति ग्राह्यः। नहि अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन क्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वा अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन। अपहतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरः द्विपरीतगुणस्तु शारीरः। ईश्वरस्य च सार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः। ततः स्त्रानर्थक्यम्। संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव। प्रत्यक्षादिविरोधश्च। अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्काममेवं भवतु। नतु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम्॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः— आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः। तथाहि परमेश्वरप्राक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैव ए मुपगच्छन्ति— "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि भगवो देवते" इति। तथान्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त आत्मा र्वान्तरः' 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' 'तत्सत्यं आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि। यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति, तदयुक्तम्। गौणत्वप्रसंगात्। वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते, सकृदेव तत्र वचनं भवति यथा 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि। इह पुनः त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः। भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथाहि 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' ' वै तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति। यत्तूक्तं न विरुद्धगुणयोः अन्योन्यात्मत्व भव इति। नायं दोषः। विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः। यत्पुनरुक्तं, ईश्वराभावप्रसंग इति। तदसत्। शास्त्रप्रामाण्यात् अनभ्युपगमाच्च। नहीश्वरस्य र्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः। किं र्हि, सारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति। एवंच ति अद्वैतेश्वरस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता त्वितरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते। यदप्युक्तं अधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरो-

धश्चेति । तदप्यसत् । प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन पश्येत्' इत्यादि । हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसंग इति चेत् । न । इष्टत्वात् । अत्र 'पिताऽपिता भवति' इत्युपक्रम्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनात् इष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत् । यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते, इति वदामः । नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या, यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वात् अद्वैतानुपपत्तिरिति, ोऽप्येतेन प्रत्युक्तः । स्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ॥३॥

३ प्रतीकाधिकरणम् । ू० ४ ।

न प्रतीके नहि ः ॥४॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति' था 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु शयः— किं तेष्वप्यात्मग्रहः क व्यो, न वेति । किं तावत्प्राप्त ? तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः कर्तुम् । कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रि- द्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । नहि उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तश्चात्मत्वमिति । तदसत् । प्रतीकाभावप्रसंगा । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा ? नच ब्रह्मणः आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृत्वादि र्वसंसारधर्मानिराकरणेन हि ब्रह्मणः आत्मत्वोपदेशः । तदनिराकरणेन चोपा नविधानम् । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात ग्रहो नोपपद्यते । नहि रुचक स्तिकयोः इतरे रात्मत्वमस्ि । सुवर्णात्मत्वेनेव ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रिय ॥४॥

। सूू० ५ ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥५॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः— किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यासितव्याः, किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कु : संशयः ? सामानाधिकरण्ये कारणान धारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामा ाधिकरण्यं उप भ्यते । 'आदित्यो ब्रह्म' 'प्राणो ब्रह्म' 'विद्युद्ब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । नचात्रांजसं ानाधिकरण्यमवकल्पते । अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्र दित्यादिशब्दानाम् । नहि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । नु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात् । नेत्युच्यते । विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । तश्च प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । परमात्मवाक्यं चेदं दानीं स्यात्ततश्चोपासनाधिकारो ाध्येत । परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्मात् 'ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानरः' इत्यादिवदन्यत्रान्यदृष्टयध्यासे सति, किंदृष्टिरध्यस्यतामिति ंशयः । त्रानियमो, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्त । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति । ब्र ोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— ब्रह्मदृ ेरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । उत्कृष्टदृष्टेः ेष्वध्यासात् । तथाच लौ िको न्यायोऽनुगतो भवति। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्या ्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि। चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवायप्र ंगात् । नहि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शा प्रामाण्यादनाशंकनीयोऽत्र प्रत्यायप्रसंगो, नच लौकिकेन न्यायेन ा िया दृष्टिर्नियंतुं युक्तेि । अत्रोच्यते निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् । संदिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्टयध्या े शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टि ध्यस्यन्प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच्च आदित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधा ग्रहीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावति ते । इतिपरत ादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः । थाहि 'ब्रह्मेत्यादेशः', 'ब्रह्मेत्युपासीत', 'ब्रह्मेत्यु-

पास्ते' इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति, शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो, रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः। प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति, नतु तत्र रजतमस्ति। एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेन आदित्यादीनेव उपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्दर्शयति— 'स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते', 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' 'यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति। तदयुक्तम्। उक्तेन न्यायेन आदित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलं त्वतिथ्याद्युपासन इव आदित्याद्युपा नेऽपि ब्रह्मैव दास्यति, सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितं चैतत् 'फलमत उपपत्तेः' [३.२.३८] इत्यत्र। ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु दृष्ट्यध्यारोपणं, प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥५॥

५ आदित्यादिमत्यधिकरणम्। सू० ६। various rit that we perform

आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ॥६॥

'य एवा गौ तपति तमुद्गीथमुपासीत', 'लोकेषु पंचवि सामोपासीत', 'वाचि सप्तविधं सामोपासीत', 'इयमेवर्गग्निः ाम' त्येवमादिषु अंगावबद्धेषूपासनेषु संशयः—किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टयो विधीयन्ते, किंवोद्गीथादिष्वेवादित्यादिदृष्टय इति। तत्रानियमो नियमकारणाभावादिति प्राप्तम्। नह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽव ते। ब्रह्म हि जगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्च आदित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यमवधारयितुम्। न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति। अथवा नियमेनैव उद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन्। कस्मात्? कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां, कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः त्मिकाः न्तः फलहेतवो भविष्यन्ति। तथाच 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्यत्र 'देतदेतस्या ्यध्यूढं साम' इति ऋक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति, मशब्देनाग्निम्। तच्च पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्नि ष्टिविकीर्षायाम्। क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि

(5)

क्षत्तृशब्दः । अपिच 'लोकेषु पंचविधं सामोपासीत' इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते । 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' इति चैतदेव दर्शयति । थमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु रमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तं 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिषु । प्रथमनिर्दि श्च पृथिव्यादयः, चरमनिर्दि हिंकारादयः 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनंगेष्वादित्यादिष्वंगमतिक्षेप इति । एवं ते मः— आदित्यादिमतय ए ंगेषूद्गी ादिषु क्षिप्येरन् । कुतः ? उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवं अपूर्व निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं, स्वतंत्रफलेषु कथं 'य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पंचवि सामोपास्ते' इत्यादिषु ? तेष प्याधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव फलकल्प । युक्ता, गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनां उद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यः उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्र तिलक्षणं हि कर्मफ शिष्यते श्रुतिषु । अपिच 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्य, आदित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तूक्तं उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत । फ करिष्यन्तीति । दयुक्तम् । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गाथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् । । 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति तु लाक्षणिक ए पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्द यो : । लक्षणा च यथाभवं निकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसंबंधेन प्र र्तते । तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा, तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयोः भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्न्यो निध ात्तयोरेवैष ऋक्सामशब्द योग ऋक्सा धादिति निश्चीयते । क्षत्तृशब्दोऽपि हि कु श्चित्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमे क्' इति च य । रन्यासमृच ए पृथिवीत्वम धारयति । पृथिव्या हि वेऽवधार्यमाणे इयमृ ेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं वि द्वा- । याते' इ च गाश्रयमेव वि । मुप हरति, पृथिव्याद्या - यम् । । 'ोकेषु पंचविधं ामोपासीत' इति पि मीनिर्दिष्टा

लोकाः, तथापि साम्न्येव तेऽध्यस्येरन्द्वितीयानिर्देशेन उपास्यत्वावगमात्। साम्नि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम ोकात्मनोपासितं भवति। अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः। एतेन 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' इत्यादि व्याख्यात ्। यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः 'अ खल्वमुमादित्यं तविधं सामोपासीत' इति, तत्रापि 'समस्तस्य खलु म्न उपासनं साधु' 'इति तु पंचविधस्य' 'अ सप्तविधस्य' इति च म्न एवोपास्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेव आदित्याद्यध्यासः। एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिं ारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः। तस्मादनंगाश्रया आदित्यादिमतयः अंगेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥६॥

६ आसीनाधिकरणम्। सू० –१०।

अ ीनः भवा ् ॥ ॥

कर्मांगसंबद्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतंत्रत्वान्नासनादिचिंता। नापि सम्यग्दर्शने। वस्तुतंत्रत्वाद्विज्ञानस्य। इतरेषु तूपा नेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तेत, उत नियमेना ीन एवेति चिंतयति। त्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरि । एवं प्राप्ते ब्रवीति— आ ीन एवोपासीतेति। कुतः? भवात्। उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम्। नच द्गच्छतो धावतो वा भवति, गत्यादीनां चित्तविक्षेपकत्वात्। तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयेत। आ ीनस्य त्वेवं ातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति भवति तस्योपासन ्॥७॥

ध्यान ॥८॥

अपिच ध्यायत्यर्थ एषः, यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरण ्। ध्यायतिश्च प्रशिथिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु एकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्य ध्यायति बको, ध्यायति प्रोषितबंधुरिति। आसीनश्चानायासो भवति। तस्मादप्यासीनकर्मोपा नम् ॥८॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥९॥

अपिच 'ध्यायतीव थिवी' इत्यत्र पृथिव्यादि अचलत्वमेवापेक्ष्य

ध्यायतिवादो भवति । लिंगमुपा नस्यासीनकर्मत्वे ॥९॥

स्मरन्ति च ॥ ०॥

स्मरन्त्यपि च शि उपासनांगत्वेना नं "शुचौ देशे ति प्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना । अतएव पद्मकादीनामासनविशेषाणां उपदेशो योगशा ॥१०॥

७ एकाग्रताधिकरणम् । सू० १ ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥१ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः— किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण वैदिकेष्वारंभेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिः, प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः । यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मन : ौकर्येणैकाग्रता भवति त्रैवोपा ीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवद्विशेषाश्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः त्राविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति "समे शुचौ शर्करावा वालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले नतु चक्षुपीडने गुहानिवाता - णे प्रयोजयेत्" इति यथेति । उच्यते— त्यमस्त्येवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे । "मनोनुकूले" इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्र । तत्रैव इत्येतदेव दर्शयति ॥११॥

८ आप्रायणाधिकरणम् । सू० २ ।

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

आवृत्तिः वोपा नेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि, तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसाना ीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाण । नहि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किंचिच्छा तुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शा स्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिंता किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेत् उत ावजीवमावर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् ? कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपा शब्दार्थस्य कृतत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूम :—आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् । अंत्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्रा ः। कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भा नाविज्ञानं

प्रायणकाले आक्षि न्ति, 'सविज्ञानो भवति वि ानमेवान्ववक्रामति' 'यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति, प्राणस्ते ा युक्तः ात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। तृ जलूकानिदर्शना । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्प्रायणकालभावि भावनाविज्ञान पेक्षेरन्। तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाः, ेष्वा प्रायणादावृत्तिः। थाच श्रुतिः ' यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति' इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति। स्मृतिरपि— "यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्य त्यंते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा द्भावभावितः" इति, "प्रयाणकाले मनसाऽचलेन" इति च। 'सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्ये ' इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥१२॥

९ तदधिगमाधिकरणम्। सू० ३।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ यपदेशात्॥ ३॥

गतस्तृतीयशेषः। अथेदानीं ब्रह्मविद्या ' प्रा चिंता ायते। ब्रह्माधिगमे ति द्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयते वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्वा न ंभाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या मधिगता। यदि तदंतरेणैव फ ोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च "नहि र्म क्षीयते" इ ि। नन्वेवं ति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहे यादिवत्। अपिच प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता। नत्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये त्फलस्या श्यंभोक्तव्यत्वादनिर्मो ः स्यात्। नेत्युच्यते। देशकालनिमित्तापे ो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— तदधिगमे ह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वयोरघयोः अश्लेषविनाशौ भवतः। उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विना ः। कस्मात्? तद्व्यपदेशात्। हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां ंभाव्यमानसंबंधस्य आगामिनो दुरितस्यानभिसं धं विदुषो व्यपदिशति— 'यथा पुष्करपलाश ापो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति। था विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति ' थेषी-

कातूलमग्नौ ` ' प्रदूयेतै ' हास्य वें पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति— 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तास्मिन्दृष्टे परावरे' इति । यदुक्तं अनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पना ां शा ' कदर्थि ' स्यादिरि । नैष दोषः । नहि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, ा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध इति वदा ः । शक्तिसद्भावमात्रे च ' व्याप्रियते, न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि । "नहि कर्म क्षीयते" इत्येतदपि स्मरणं औत्सर्गिकम् । न भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति । इष्यत ए तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः 'सर्वं पाप्मानं तरति' "तरति हत्यां योऽश्वमेधे यजते य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति । तद त् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानां एषां दोषनिर्घातफल भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरे दुक्तं न प्रायाश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः सगुणासु ा द्विद्यासु विद्यत एव विधानम् । तासु च ाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते । तयोश्चाविव कारणं नार ित्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिर । ां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति, थाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात ृत्वं प्रतिपेद इव, तथापि विद्यासा र्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः ान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह ि ना इति । पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत ाविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि, ने ः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासं, नेदानीं, नापि भवि त्का , इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा ादिकालप्रवृत्तानां ं ां याभावे मोक्षाभा ः स्यात् । नच देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्म लवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात् । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च शा फलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥१३॥

इतरासंश्लेषाधिकरणम् । सू ।

इतरस्याप्येवमसंश्ले ः ॥ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बंधहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ। धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छा ियेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशंक्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रिय । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवमघवदसंश्लेषो विना श्च ज्ञा तो भव :। कुतः? तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफल तिबंधित्वप्रसं ात्। 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि व्यपदेशात्। अकर्त्रात्मत्वबोधनिमि त्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल ए पाप्मशब्दो दृश्यते, त्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम्। ज्ञानफ ापेक्षया निकृ फलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तर :' इत्यत्र ह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य ' वें पाप्मानोऽतो निव न्ते' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात्। 'पाते ' इति तु-शब्दोऽवधारणार्थः। एवं र्माधर्मयोर्बंधहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविना ा द्धेः अवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥१४॥

१ अनारब्धाधिकरणम्। सू० १५।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥१५॥

पूर्वयोरधिकरणयोः ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः। स किमविशेषेण आरब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति, उ विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते। तत्र 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्येवमादिश्रुतिषु अविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति। एवं प्राप्ते त्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसंचिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते, सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् ीयेते। नत्वारब्धकार्ये ामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम्। कुत एतत्? 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञा ादशे कर्मक्षये ति रि तिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्य तरमेव क्षेममश्नुवीत। तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैव अयमकर्त्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचिच्चोपेक्षेत? नहि समानेऽग्निबीज पर्के केषांचिद्बी क्तिः क्षीयते केषां-

च्चि क्षीयते इति शक्यमंगीकर्तुमिति । उच्यते— तावदनाश्रित्यारब्ध-कार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च स्मिन्कुलालचक्र त्प्रवृत्त-वेगस्य अंतराले प्रति धा भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपाल म् । अकर्त्रात्मबो-धोऽपि हि मिथ ज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छि त्ति । बाधितमपि मिथ्या-ज्ञानं द्विचंद्रज्ञा वत्संस्कारवशात्किंचित्कालमनुवर्तत एव । अपिच नैवात्र विवादितव्यं ब्रह्मविदा कंचित्का शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति । कथं ेकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेप्तुं क्येत? श्रुति-स्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेन एतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्या ामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥१५॥

२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । सू० १६–१ ।

अग्निहोत्रादि त्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदे : सर्वपुण्य-विषय इत्याशंक्य प्रतिवक्ति— अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशंकामप-नुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्नि ोत्रादि, तत्तत्कार्यायैव भवति । ज्ञानस्य यत्कार्यं देवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः? ‘ मेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन’ इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणका-र्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोः गुडमंत्रसंयुक्तयोः तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात् । तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वनारभ्यो मोक्षः, कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते? नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अतएव च अतिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधा-नम् । नहि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि भवति। अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रति-पत्तेः ास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः भव-त्या ाम्यप्यग्निहोत्रादि । स्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्या ग-त्युपपत्तिः ॥१६॥

किंविषयं पुनरिदं अश्लेषाविनाशवचनं, किंविषयं वाऽदो विनियोग-वचनमेकेषां ाखिना ‘तस्य पुत्रा दाय न्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति अत उत्तरं पठति—

अ ऽन्यापि ॒ ॒ ।मुभयोः ॥१ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ॒ साधुकृत्या, या फलमभिसंध क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषां शाखि ाम् 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेदं अघवदश्लेषविनाशनिरूपणं इतरस्याप्येवमश्लेष इति । त । ।तीयकस्य ाम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः ॥१ ॥

३ विद्याज्ञानसाधनाधिकरणम् । ॰ १८ ।

दे॒व विद्ययेति हि ॥ ८॥

समधिगतमेतदनंतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं र्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण त्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया हैककार्यं भवतीति । तत्राग्निहोत्रादि कर्मांगव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति । 'य एवं विद्वान्यजति' 'य एवं विद्वाञ्जुहोति' 'य एवं विद्वाञ्शंसति' य एवं विद्वान्गायति' ' स्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं' 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यादि चनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति केवलमप्यस्ति । तत्रेदं विचार्यते— किं विद्यासंयुक्तमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं, विद्या युक्तं केवलं चाविशेषेणेति । कुतः संशयः? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषे आत्मवेदनांगत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तं? विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादि आत्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनम् । विद्योपेतस्य विशि त्वावगमाद्विद्याविहीनात् । 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । "बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि" "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय" इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते— यदेव विद्ययेति हि । सत्यमेतत् । विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात् । तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्माग्निहोत्रादिकम् । कस्मात्? 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेः विद्याहेतुत्वेन श्रुत-

त्वात्। ननु विद्यासंयुक्तस्य अग्निहोत्रादेः विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्वि-द्याविहीनमग्निहोत्रादि आत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम्। नैतदेवम्। विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेः विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति, न तथा विद्याविहीनस्य, इति युक्तं कल्पयितुम्। ननु 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनंगत्वं शक्यमभ्युपगंतुम्। तथाहि श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति। कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं यद्यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम्। तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम्॥१८॥

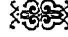
१४ इतरक्षपणाधिकरणम्। सू० १९।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते॥१९॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः उक्तः। इतरे तु आरब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचंद्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तं, एवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न। निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं नच तादृशमत्र किंचिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न। तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टंभं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवतीति॥१९॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः ादः ।

१ वागधिकरणम् । ० –२ ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥

अथा रासु विद्या फलप्राप्तये देवयानं पंथानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुत्क्रान्ति क्रममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः 'अस्य ोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि ंपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति। किमिह वाच एव वृत्तिमत्त्या मनसि ंपत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति विशयः। तत्र वागेव तावन्मनसि ंपद्यत इति प्राप्तम् । थाहि श्रुतिरनुगृही । भवति। इतरथा क्षणा स्यात् । श्रुति क्षणाविशये श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रलय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति ? सत्यमेतत् । पठिष्यति तु परस्तात् 'अविभा ो वचनात्' [४.२.१६] इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलय विक्षायां तु स ैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिंष्यादविभा इति। तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वो ंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । नतु वाच एव वृत्तिमत्त्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच ए ायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तम् । नेत्याह । अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि य उत्पत्तिस्तस्य त्र लयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । नच मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीधनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ्मन ंपद्यत इति ? अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्य ः ॥१॥

अतएव च ण्यनु ॥२॥

' स्मादुप न्ततेजाः । पुनर्भवमिंद्रियैर्मनसि ंपद्यमानैः' इत्यत्रावि-

शेषेण सर्वेषामेवेंद्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते । त्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि वृत्तिके मनस्यवास्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्ते वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणींद्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । वेषां करणानां मनस्युप हाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि पद्य इत्युदाहरणानुरोधेन ॥२॥

२ मनोधिकरणम् । सू० ३ ।

तन्म : प्राण उत्तरात् ॥३॥

मधिगतमेतत् 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यत्र वृत्तिसंपात्तिविवक्षेति ॥ अ यदुत्तरवाक्यम् 'मनः प्राणे' इति, किमत्रापि वृत्ति पात्तिरेव विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तम्। श्रुत्यनुग्रहात् । तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च । तथाहि— 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इत्यन्नयोनि मन आ नन्त्यब्योनिं च प्राणम् । 'आपश्चान्नमसृजन्त' इ श्रुतिः । अतश्च यन्म : प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदप्सु प्रलीयते । अन्नं हि मन आप प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति । ए प्राप्ते ब्रूमः— तदप्यागृहीतबाह्येंद्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्र ीयते इत्युत्तराद्वाक्यादवगंतव्यम् । तथाहि सुषु ोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पंदात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । नच मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभर्वात । अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मन : प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत्सारम् । नहीदृशेन प्राणादिकेन तत्प्रकृतित्वेन नः प्राणे संपत्तुमर्हं । एवमपि ह्यन्ने मनः पद्येताप्सु चान्नमप्स्वेव च प्राणः । नह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किंचन प्रमाण स्ति। तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥३॥

३ अध्यक्षाधिकरणम् । ० ४–६ ।

सोऽध्यक्षे तदु ादिभ्यः ॥४॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिर स्य तास्मिन्वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र चिंत्यते— किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युप हारः, किंवा देहेंद्रियपं राध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुतेरन-

तिशंक्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव ंपत्तिः स्यादश्रुतकल्प ाया अन्याय्यत्वादि । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते— ोऽध्यक्ष इति । प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । 'एवमेवेममात्मानमं काले वै प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति' इति हि श्रुत्यंतरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानाविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति पंचवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चेतरेषां "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्रा ा अनूत्क्रामन्ति' इति । 'सविज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्य अंतर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तास्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु 'प्राणस्तेजसि' इति श्रूयते । कथं प्राणोऽध्यक्षे इत्यधिकावापः क्रियते ? नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य, श्रुत्यंरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् ॥४॥

कथं तर्हि 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥५॥

स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगंतव्यम् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति, न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्षे इत्यध्यक्षस्याप्यंतरालेऽप्युपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति, सोऽपि स्रुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैव एतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥५॥

क ं ते ःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते, यावतैकमेव तेजः श्रूयते 'प्राणस्तेजसि' इति । अत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥६॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते, कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति । तद्व्याख्यातम् 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' [.१.२] इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथ्वीमय आपोमयो वायु-

य आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि "अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सर्वमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां 'क्वायं तदा पुरुषो भवति' इत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्माश्रयतां निरूपयति— 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः' इति । अत्रोच्यते— तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येंद्रियविषयात्मकस्य बंधनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥६॥

४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । सू० ७ ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥७॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना किंवा विशेषवतीति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । नच विदुषः पुनर्भवः संभवति । 'अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते' इति स्थितिः । तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत् । न । स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात् । यथाहि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम' 'अशिशिषति नाम' 'पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, नतु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते । एवं इयमप्युत्क्रान्तिः महाजनगतैवानुकीर्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वम सीत्येतत्प्रतिपादयितुम् । प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । तस्मादविदुष एवैषेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति । विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वमृतत्वं हि विदुषा प्राप्तव्यं नच देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते— अनुपोष्य चेदम्, अदग्ध्वाऽत्यंत विद्यादीन्क्लेशानपरविद्या-

सामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते भवति तत्र मृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च। नहि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः ॥७॥

५ संसारव्यपदेशाधिकरणम्। सू० ८–११।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥८॥

'तेजः परस्यां देवतायाम्' इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं करणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते। तत्रात्यंतिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तम्। तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्। तस्मादात्यंतिकीयमविभागापत्तिरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— तत्तेज आदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतं आऽपीतेरा संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यंतं ब्रह्म संपद्येत। तत्र विधिशास्त्रमनर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बंधो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिरिति ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथाहि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः। स्वच्छत्वाच्च अप्रतिघातोपपत्तिः। अतएव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥९॥

नोपमर्देनातः ॥१०॥

अतएव सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत्सूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते ॥१०॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥११॥

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिञ्शरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानन्ति। तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च

रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते, इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथाच श्रुतिः— "उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्" इति ॥११॥

६ प्रतिषेधाधिकरणम्। सू० १२–१४।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥१२॥

'अमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यतो विशेषणादात्यंतिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः। तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशंक्य प्रतिषेधति— 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति। अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत्। नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात्। कथमवगम्यते? 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' इति शाखान्तरे पंचमीप्रयोगात्। संबंधसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पंचम्या संबंधविशेषे व्यवस्थाप्यते। तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते न देहः। न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥

सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥१३॥

न तदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति। यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते। तथाहि— आर्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य, न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु म्रियत इत्यस्यामाशंकायां 'अत्रैव समवनीयन्त' इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये 'स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति स-शब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेः उच्छ्वयनादीनि समामनन्ति। देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः। तत्सामान्यात् 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः। यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति

व्याख्येयं येषां पंचमीपाठः । येषां तु षष्ठीपाठः तेषां विद्वत्संबंधिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति, देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः । अपिच 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्येवमविद्वद्विषयं सप्रपंचमुत्क्रमणं सास्गमनं च दर्शयित्वा 'इति नु कामयमानः' इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमंजस एव व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय । नच ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते, निमित्ताभावात् । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योः अभावं सूचयन्ति ॥१३॥

स्मर्यते च ॥१४॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः— "सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते "शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमाभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव" इति । न । सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । नह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथाच तत्रैवोपसंहृतम्— "शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः । दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्" इति । तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः । गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥१४॥

७ वागादिलयाधिकरणम् । सू० १५ ।

तानि परे तथाह्याह ॥१५॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानींद्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात्? तथाह्याह श्रुतिः— 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति'

इति । ननु 'गताः कलाः पंचदश प्रति :' इति विद्वद्विषयै ापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि लानां यमाह । न । ा खलु व्यवहारापेक्षा, पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा, कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव ंपद्यत इति । तस्माददोषः॥

८ अ िभा धिकरण ् । सू० १६ ।

अविभागो वचना ् ॥१६॥

पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवति, आहोस्विन्निरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्र क्तौ ब्रवीति— अविभागापत्तिरेवेति । कुतः? वचनात् । तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति— 'भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥१६॥

९ तदोकोऽधिकरणम् । सू० १ ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीताः शताधिकया ॥१ ॥

समाप्ता प्रासंगिकी परविद्यागता चिंता । संप्रति त्वपरविद्याविषयां एव चिंतामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिः इत्युक्तम् । तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्य उच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मनः ओक आयतनं हृदयम् 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति श्रुतेः । तदग्रप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते— 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति । सा किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति, अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे— मानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वानि ष्क्रामति, स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः? विद्या ाम-र्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् य ःकु श्चिद्देहदेशादुत्क्रामेत् नैवोत्कृष्टं लोकं मे । अनर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छे गत नुस्मृतियोगाच्च विद्याशे-

षभूवा च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता। तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम्। स्मात् हृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव श ाधिकया शतादतिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्क्रामति, इतराभिरितरे। तथाहि ार्दविद्यां प्रकृत्य मामनन्ति— 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति॥

१ रश्म्यधिकरणम्। सू० १८।

रश्म्यनुसारी ॥ ८॥

अस्ति हार्दविद्या— 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरी वेश्म' इत्युपक्रम्य विहिता। तत्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य ना ः' इत्युपक्रम्य प्रपंचं नाडीरश्मिसंबंधमुक्त्वोक्तं 'अथ य तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति। पुनश्चोक्तम् ' योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति। तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन्रश्म्यनु ारी निष्क्रामतीति गम्यते। तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वं, आहोस्विदहन्येव, इति संशये सति, अवि षश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनु ारीति प्रतिज्ञायते ॥१८॥

निशि नेति चेन्न धस्य वद्देहभावित्वाद्दर्शय च ॥ ९॥

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबंध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम्। रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्। नाडीरश्मि संबंधविच्छेदात्। इति चेन्न। नाडीरश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि शिराकिरण पर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रु ः— 'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृताः' इति। निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते, प्रतापादिकार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वं ऋत्वंतररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु। 'अहरेवैद्रात्रौ दधाति' इति चैतदेव दर्शयति। यदि च रात्रौ प्रेतो विनै रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत, रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्। नह्येताद्विशिष्याधीयते, यो दिवा प्रैति रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति। अथतु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत, पाक्षि । विद्येत्यप्रवृ-

त्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबंधार्हं शरीरं स्यात्पावकादिसंपर्कात् । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मात् अविशेषणैवेदं रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥१९॥

११ दक्षिणायनाधिकरणम् । सू० २०–२१ ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥२०॥

अतएव चोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः, अनियतकालत्वाच्च मृत्योः, दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्' इति च श्रुतेः, अपेक्षितव्यमुत्तरायणं, इतीमामाशंकामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति 'आतिवाहिकास्तल्लिंगात्' [४.३.४] इति ॥२०॥

ननु च— "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ" इति कालप्राधान्येनोपक्रम्य अहरादिकालविशेषः स्मृतावपुनरावृत्तये नियमितः । कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

योगिनः प्रति चायं अहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते चैते योगसांख्ये, न श्रौते । अतो विषयभेदात्प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । ननु "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" । "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" इति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते— "तं कालं वक्ष्यामि" इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशंक्य अयं परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥२१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

१ अर्चिराद्याधिकरणम् । सू० ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥१॥

आसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यंतरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसंबंधेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते' इति । अर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यार्चिषोऽहः' इति । "स एतं देवयानं पंथानमासाद्याग्निलोकमागच्छति" इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' इत्यपरा । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इति चापरा । तत्र संशयः— किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः, किं वैकैव अनेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एताः सृतय इति । भिन्नप्रकरणत्वात् । भिन्नोपासनाशेषत्वाच्च । अपिच 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यव ारणं अर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पी ेत ' यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पंथान इति । एवं प्राप्तेऽभिदध्महे— अर्चिरादिनेि । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ेष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पंचाग्निविद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपा ते' इति विद्यान्तरशीलिनामप्यार्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् । यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपतिष्ठतां, या त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते— भवेदेतदेवं यद्यत्यंतभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः । एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी काचित्केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः । वैत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानात् इतरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गंतव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि '' तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो व न्ति' 'तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः' "सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते" 'तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदति' इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्ति क्षणं प्रद र्यते ।

यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणं अर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोषः । रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । नह्येक एव ब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादीं व्यावर्तयितुम् । माद्रश्मिसंबंध एवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यम्। त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि गंतव्यान्तरापेक्षया शैघ्र्यार्थत्वान्नोपरुध्यते। य । निमिमात्रेणात्रागम्य इति । अपिच 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पंथानं प्रथयति । भूयांस्यर्चिरादिसृतौ मार्गपर्वाण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र। भूय । चानुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽप्यर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम्॥ १॥

२ वाय्वधिकरणम् । सू० २ ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥२॥

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानां इतरेतरविशेषणविशेष्यभाव इति तदेतत्सुहृद्भूत्वाचार्यो ग्रथयति । "स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छाति स वायुलोकं स वरुणलोकं इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इति कौषीतकिनां देवयानः पं ाः पठ्यते । तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेशक्रमः क्विदन्वेष्यः। वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि न श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने निवेशयितव्य इति । उच्यते— 'तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्डुदङ्ङेति मासांस्तान् मा भ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' इत्यत्र संवत रात्परांचमादित्यादर्वाचं वायुमभिसंभवन्ति । कस्मात् ? अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि— "स वायुलोकम्" इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यंतरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति वायुमागच्छाति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छाति' इति । एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरंतराले वायुर्निवेशयितव्यः । कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनंतरं वायुर्न निवेश्यते? नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः। ननूदाहृता श्रुतिः "स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छाति स वायुलोकं स वरुणलोकम्" इ । उच्यते— केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्ये-

णावा ि ो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपद नमात्रं त्र क्रियते एतमेतं चागच्छतीति । इतरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण च्छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्य आदित्यमागच्छतीत्यव म्यते क्रमः । तस्मात्सूक्तमविशेषाविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' इति मामनन्ति । तत्रादित्यानंतर्याय देवलोकाद्वायुमभिसंभवेयुः । वायुमब्दादिति तु छंदोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्। छांदोग्यवा सनेयकयोस्त्वेकत्र देव ोको न विद्यते परत्र संवत्सरः । तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र थयितव्यौ । त्रापि माससंबंधात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥२॥

३ तडिदधिकरणम् । सू० ३ ।

तडितोऽधि रुणः धात् ॥३॥

'आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतम्' इत्यस्या विद्युत उपरि त्स वरुणलोकमित्ययं वरुणः संबध्येत। अरि हि बंधो विद्युद्वरुणयोः । यदा हि विशाला विद्युतः तीव्रस्तानितानिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्य ापः प्रपतन्ति। 'विद्योतते स्तनयाति वर्षिष्यति ा' इति च ब्राह्मणम् । अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणादधि इंद्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । आगंतुकत्वादपि वरुणादीनामंते एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावात् । विद्युचान्त्या अर्चिरादौ वर्त्मनि ॥३॥

४ आ हिकाधिकरणम् । सू० ४-६ ।

आतिवाहिका ल्लिंगात् ॥४॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः— किमेतानि मा चि ान्युत भोगभूमयोऽथवा तारो गंतणामिति। तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम् । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथाहि ोके कश्चिद्ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठा - मानोऽनुशिष्यते, गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो दीं ततो ग्रा ततो न रं वा प्राप्स्यसीति, एवमिहापि 'अर्चिषोऽहर आपूर्यमाणपक्षं' इत्याद्याह । अथवा भोगभूमय इति प्राप्त । तथाहि— ोकशब्देनाग्न्यादीननुबध्नाति "अग्निलोकमागच्छति" इत्यादि । लो ब्दश्च प्राणिनां भोगाय नेषु भाष्यते— 'मनुष्यलोकः पितृ ोको देवलो :' इति च । तथाच म्— "अहोरात्रेषु लोकेषु सजन्ते" इत्यादि । तस्म -

[ ]ाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादप्येतेषां आतिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— आतिव हिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः ? लिंगात् । तथाहि 'चंद्रम गो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः एतान्ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत् । न । प्रातमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यत्र्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवाः ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति॥४॥

ननु तल्लिंगमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः—

उभयव्यामोहात्तत्सि द्धेः ॥५॥

ये तावदर्चिरादिमार्गगाः ते देहवियोगात्संपिंडितकरणग्रामा इत्यस्वतंत्रा अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातंत्र्यं इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिंडितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । नहि रात्रौ प्रेतस्य अहःस्वरूपाभि भव उपपद्यते । नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । ध्रुवत्वात्तु देव त्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दता चैषां अर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते 'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्तु आतिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसंभवति । अह्ना हेतुना आपूर्यमाणपक्षमिति । तथाच लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकेषु एवंजातीयक उपदेशो दृश्यते । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं तो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति । अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' इति संबंधमात्रमुक्तं, न संबंधविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इति संबंधविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः । न स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिंडितकरणत्वादेव च गंतॄणां न तत्रोपभोगसंभवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुंजानेष्वपि गंतृषु गमयितुं शक्यते । अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवा ते, वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम् ॥५॥

थं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः ? विद्युतो धि वरुणादय उपक्षिता विद्युतस्त्वनंतरमा ब्रह्मप्राप्तेः, मानवस्यैव रुषस्य गम-

यितृत्वं श्रुतमिति । अत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥६॥

ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनंतरवर्तिनैव अमानवेन पुरुषेण रुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगंतव्यम् । 'तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यवगंतव्यम् । तस्मात्साधूक्तं आतिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥

५ कार्याधिकरणम् । सू० –१४ ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ॥

'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते— किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः ? ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मैनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गंतव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गंतृत्वं गंतव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते । सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गंतॄणाम् ॥७॥

विशेषितत्वाच्च ॥८॥

'ब्रह्मलोकान्गमयाति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुत्यंतरे विशेषितत्वात्कार्यब्रह्मविषयैव गतिरिति गम्यते । नहि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावांजसी । गौणी त्वन्यत्र 'ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्' इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यानिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्रह्मण्यनांजसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥८॥

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते, समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मे[illegible] स्थापितमिति । अत्रोच्यते—

सामीप्या[illegible] तद्व्यपदेशः ॥९॥

तु शब्द आशंकाव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्म [illegible]मीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तास्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबंधं

क्वचित्कैश्चिद्विकारधर्मैः मनोमयत्वादिभिः उपासनायोपदिश्यमानमपरामिति स्थितिः ९॥

ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । नहि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचिन्नित्यतां भावयन्ति। दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति, तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति चेत् । अत्र ब्रूमः—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥१०॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तः तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिः अनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगंतव्या । नह्यंजसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥१०॥

स्मृतेश्च ॥११॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति— "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविषया एव गतिश्रुतयः इति सिद्धान्तः ॥११॥

कं पुनः पूर्वपक्षमाशंक्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बादरिः' [४.३.७] इत्यादिनेति । स इदानीं सूत्रैरेवोपदर्श्यते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥१२॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते । कुतः ? मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालंबनं, गौणमपरं, मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥१२॥

दर्शनाच्च ॥१३॥

'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति। अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये, विनाशित्वात्कार्यस्य । 'अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्' इति प्रवचनात्। परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पठ्यते। नहि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥१३॥

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ॥

अपिच 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्र ' इति कार्यवि क्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनोपक्रमणात् । "न तस्य प्रतिमा अस्ति, यस्य नाम महद्यशः" इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता 'तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम्' इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षाऽवसीयते । तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरम् । तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरपरः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं, नतु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो, द्वितीयः पूर्वपक्षः । नह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत् । 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्याभिसंधिर्न विरुध्यते । सगुणेऽपि च ब्रह्मणि र्वात्मत्वसंकीर्तनं 'सर्वकर्मा र्वकामः' इत्यादिवदवकल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः ॥

केचित्पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नम् । गंतव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं र्वान्तरं र्वात्मकं च परं ब्रह्म "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा र्वान्तरः' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं, तस्य गंतव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । नहि गतमेव गम्यते। अन्यो ह्यन्यद्गच्छतीति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके गतस्यापि गंतव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा । यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छतीति। तथानन्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं वार्धकं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टम् । तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात्कथंचिद्गंतव्यता स्यादिति । न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्" 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' ' वा एष महानज

आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनि कल्पयितुं शक्यते, येन भूप्रदेशवयोवस्थान्यायेनास्य गंतव्यता स्यात् । भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गंतव्यता । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेः अनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत् । न । विशेषनिराकरणश्रुतीनां अनन्यार्थत्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् । न । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति ॥

कस्मात्पुनः उत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं, न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति । उच्यते— विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकांक्षार्थत्वात् । नह्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकांक्षोपजायते, पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युपपत्तेः 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन । एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। थैव च विदुषां तुष्ट्यनुभवादिदर्शनात्। विकारानृताभिसंध्यपवादाच्च 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनां अन्यशेषत्वमवगंतुं शक्यते । नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकांक्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथाहि 'तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदर्के सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां ऐकात्म्यावगमपरत्वान्नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः । अतश्च गंतव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातं 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' [४.२.१३] इत्यत्र ॥

गतिकल्पनायां च गंता जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारो वान्यो वा ततः स्यात् । अत्यंततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात्? उच्यते—यद्येकदेशः तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वान्न पुनर्ब्रह्मगमनं

उपपद्यते । एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना । निरवयवत्वप्रसिद्धेः। विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । नहि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते, परित्यागे वाऽभावप्राप्तेः । विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवक्लृप्तम्। अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः। सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः । मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः । अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् । परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः । विकारावयवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न । मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेष्वेतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसंगः । संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः। निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसंगः । ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमाच्च ॥

यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षिप्यन्ते इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति । तदसत् । प्रमाणाभावात् । नह्येतच्छास्त्रेण केनाचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थीत्थं समाचरेदिति । स्वमनीषया त्वेतत्तर्कितं—यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारः तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति । नचैतत्तर्कयितुमपि शक्यते, निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् । बहूनि हि कर्माणि जात्यंतरसंचितानि इष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जंतोः संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्कानिचिल्लब्धावसराणीदं जन्म निर्मिमते, कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासते, इत्यतस्तेषामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवान्न यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीचरणाः' "ततः शेषेण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स्यादेतत् । नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति । तन्न । विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भवति । नच जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः । शुद्धिरूपत्वाविशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात्सति विरोधे

भवतु क्षपणं, नतु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः। सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः। दुश्चरितस्याप्यशेषक्षपणानवगमात्। नच नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं, न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति, फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात्। स्मरति ह्यापस्तंबः— "तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागंधावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते" इति। नचासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम्। सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात्। संशयितव्यं तु भवति। तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव। नचानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षितुं शक्यम्। अग्न्यौष्ण्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। स्यादेतत्। कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः, तेन शक्त्यवस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति। तच्च न। शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात्। अथापि स्यात्—न केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तानि। अत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति। तच्च न। निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबंधेन नित्यसंबद्धत्वात्। तस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सति आत्मनि, असत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां, न कथंचन मोक्षं प्रत्याशास्ति। श्रुतिश्च "नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति॥

परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः। प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत्। न। प्राक्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवत्तदुपपत्तेः। शास्त्रं च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति। तदेवं परब्रह्मविदो गंतव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वान्न कथंचन गतिरुपपादयितुं शक्या। किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति। उच्यते— सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति। तथाहि क्वचित्पंचाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते, क्वचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्याम्। यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते यथा 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ब्रह्म' इति, 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म' इति च, तत्रापि वामनीत्वादिभिः त्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः। न

क्वचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते, यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्य भवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयं अविद्याध्यारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादिवदिति द्रष्टव्यम्। अपिच परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिंतनाय वा। तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते। स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः। नच नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिंतने काचिदपेक्षोपपद्यते। तस्मादपरब्रह्मविषया गतिः। तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेन अपरस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते। किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति? बाढं द्वे 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्यादिदर्शनात्। किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति। उच्यते—यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दैः ब्रह्मोपादिश्यते तत्परम्। तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टं उपासनायोपादिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्दैः, तदपरम्। नन्वेवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत। न। अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात्। तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्संनिधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादि जगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति। अनिवर्तितत्वादविद्यायाः। तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम्। सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्म 'तद्गुणसारत्वात्' [२.३.२९] इत्यत्र। तस्मात् 'कार्यं बादरिः' [४.३.७] इत्येष एव स्थितः पक्षः। 'परं जैमिनिः' [४.३.१२] इति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम् ॥१४॥

६ अप्रतीकालंबनाधिकरण । सू० १५-१६ ।

अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं संदिह्यते—किं सर्वान्विकारालंबनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत्प्राप्तं? सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो

गतिः स्यात् । तथाहि— 'अनियमः सर्वासाम्—' [३.३.३१] इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते प्रत्याह— अप्रतीकालंबनानिति । प्रतीकालंबनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालंबनान्नयति ब्रह्मलोकं इति बादरायण आचार्यो मन्यते । नह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । नतु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति, प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पंचाग्निविद्यायां 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यत्रैवमाहत्यवाद उपलभ्यते । तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति गम्यते ॥१५॥

विशेषं च दर्शयति ॥१६॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषं उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति— 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतंत्रत्वादुपासनानामुपपद्यते । ब्रह्मतंत्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न प्रतीकालंबनानां इतरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥१६॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रूयते । तत्र संशयः— किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागंतुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते, आहोस्विदात्ममात्रेणेति । किं तावत्प्राप्तम्? स्थानान्तरेष्विवागंतुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात् । स्वरू-

पमात्रेण चेदाभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्यवस्थासु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

१ पद्याविर्भावाधिकरण । सू० १–३ ।

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दा ॥१॥

केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति । कुतः ? 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवक्लृप्तं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न । तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणं अनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायां त्वर्थवत्केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते, नागंतुकेनापररूपेणापीति ॥१॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपाय ाम्ये सतीत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः, स सर्वबंधविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र त्वंधो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थात्रयकलुषितेनात्मना, इत्ययं विशेषः । कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति ? प्रतिज्ञानादित्याह । तथा हि 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्यवस्थात्रयदोषविहीनं आत्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चोपन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चोपसंहरति । तथाख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बंधनिवृत्तिमात्रापेक्षा, नापूर्वोपजननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि न अपूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्पद्यत इति, तद्वत् । तस्माददोषः ॥२॥

आत्मा प्रकरणा ॥३॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात् ? नचानतिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति । विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेः

इति । नैष दोषः । यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्र गात् । ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । प्रपंचितं चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' [१.३.४०] इत्यत्र ॥३॥

२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरण । सू० ४ ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥

परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः, स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति, उताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरुपसंपद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिः, तं व्युत्पादयत्यविभक्त एव परेणात्मना ुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः ? दृष्टत्वात् । तथाहि 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं, तत्क्रतुन्यायात् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्याविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते। 'स भगवः कस्मिन्प्रातिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति, 'आत्मरतिरात्मक्रीडः' इति चैवमादिदर्शनात् ॥४॥

३ ाधिकरणम् । सू० ५-७ ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥

स्थितमेतत् 'स्वेन रूपेण' इत्यत्र आत्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नागंतुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभिधीयते स्वमस्य रूपं ब्राह्मं अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च, तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथाहि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना 'सत्यकामः सत्य कल्पः' इत्येवमंतेनोपन्यासेन एवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा ' तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः' इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति ।

'तस्य वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति च । ' वज्ञः वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥५॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥६॥

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एवैते । पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते । चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । तथाच श्रुतिः— 'एवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्येवंजातीयका अनुगृहीता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते सत्याः कामा अस्येति । तथाप्युपाधि बंधाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगम्' [३.२.११] इत्यत्र । अतएव च जक्षणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थं 'आत्मरतिः' इत्यादिवत् । नहि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मानि शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितायविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपंचेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्म नाऽभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥६॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्यापि उपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्य अप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ॥

४ संकल्पाधिकरणम् । सू० ८–९ ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥८॥

हार्दविद्यायां श्रूयते— 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः मुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि । तत्र ंशयः— किं ंकल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता युक्ता । यथा लोकेऽस्मदादीनां संकल्पाद्गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपात्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । संकल्पादेवेति तु राज्ञ इव संकल्पि ार्थसिद्धिकरीं ाधनान्तरसामग्रीं लभामपेक्ष्योच्यते । नच ंकल्पमात्र-

समुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृंभितवच्चंचलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधाय्येव स्याद्भवतु । नतु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमितीष्यते । प्राक्तत्संपत्तेः वंध्यसंकल्पत्वप्रसंगात् । नच श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः । प्राकृतसंकल्पाविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥८॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥९॥

अतएव च अवंध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । नहि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति— 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥९॥

५ अभावाधिकरणम् । सू० १०–१४ ।

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥

'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतेर्मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम् । शरीरेंद्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र बादरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येंद्रियाणां चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ह्याहाम्नायः 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' 'य एते ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेंद्रियैश्च विहरेन्मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेंद्रियाणां मोक्षे ॥१०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेंद्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते । यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति । नह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनांजसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायां अयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः सगुणाविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥११॥

उच्यते

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽ : ॥१२॥

बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिंगश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति। सत्यसंकल्पत्वात्। संकल्पवैचित्र्याच्च। द्वादशाहवत्। यथा द्वादशाहः सत्रं अहीनश्च भवति। उभयलिंगश्रुतिदर्शनात्। एवमिदमपीति ॥१२॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥१३॥

यदा तनोः सेंद्रियस्य शरीरस्याभावः, तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेंद्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वपि उपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्ति, एवं मोक्षेऽपि स्युः। एवं ह्येतदुपपद्यते ॥१३॥

भावे जाग्रद्वत् ॥१४॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्ति, एवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥१४॥

६ प्रदीपाधिकरण । सू० १५–१६ ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१५॥

'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' [४.४.११] इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम्। तत्र त्रिधाभावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयंत्राणीव सृज्यन्ते, किंवा सात्मकान्यस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा। तत्र चात्ममनसोः भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरात्मकानीति। एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति। यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते, विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन्विद्वानैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति। कुतः ? तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावं— 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सधा नवधा' इत्यादि। नैतद्दारुयंत्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते, नापि जीवान्तरावेशे। नच निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः भवति। यत्तु आत्ममनसोर्भेदानुपपत्तेः अनेकशरीरयोगासंभव इति। नैष्र दोषः। एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात्स्त्रक्ष्यति। सृ षु च तेषूपाधिभे

दादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरप्रयोगप्रक्रिया ॥१५॥

कथं पुनर्मुक्तस्य अनेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते, यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयति ? इत्यत उत्तरं पठति—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥१६॥

स्वाप्ययः सुषुप्तं 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यं, 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्य एतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम् । क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते, क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथमवगम्यते ? यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' 'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकावस्थानं तु एतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते । तस्माददोषः ॥१६॥

७ जगद्व्यापाराधिकरणम् । सू० १७–२२ ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥१७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति, किं तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति 'आप्नोति स्वाराज्यम्' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्य इति । एवं प्राप्ते पठति—जगद्व्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति । जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् । असंनिहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् । नित्यशब्दनिबंधनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते । तेनासंनिहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित्स्यात् ।

अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत। ततः परमेश्वराकूततंत्रत्वमेव इतरेषामिति व्यवतिष्ठते ॥१७॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चे ाधिकारिकमंड थोक्तेः ॥१८॥

अथ यदुक्तं 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते— नायं दोषः आधिकारिकमंडलस्थोक्तेः। आधिकारिको यः सवितृमंडलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थितः पर ईश्वरः, दायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते। यत्कारणमनंतरं 'आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्याह। यो हि सर्वमन ां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति। तदनुसारेणैव चानन्तरं 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति' इत्याह। एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यसि द्धेश्वरायत्तमेव इतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥१८॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थिति ाह ॥१९॥

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमंडलाद्यधिष्ठानम्। तथाह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः— 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः। नच तन्निर्विकारं रूपं इतरालंबनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुम्। अतत्क्रतुत्वात्तेषाम्। अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्ते, एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥१९॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥२०॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती। 'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति। "न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः" इति च। तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥२०॥

भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च ॥२१॥

इतश्च न निरंकुशं विकारालंबनानामैश्वर्यं तस्माद्भोगमात्रमेवैषां अनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते— 'तमाहापो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ' इति 'स यथैतां देवतां र्वाणि भूतान्यवन्त्येवं है विदं सर्वाणि

भूतान्यवन्ति' 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इत्यादिभेदव्यपदेशालिंगेभ्यः ॥२१॥

नन्वेवं सति ।तिशयत्वादंतवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येत इत्यत उत्तरं भगवान्बादरायण आचार्यः पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥२२॥

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति, यस्मिन्नरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं मदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणो यस्मिंश्च प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा मंत्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपंच्यते, ते तं प्राप्य न चंद्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः? 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' 'तेषां न पुनरावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' 'न च पुनरावर्तते' इत्यादिशब्देभ्यः । अंतवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिः तथा वर्णितं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरम्' [४.३.१०] इत्यत्र । सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि गुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥२२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

समाप्तमिदं ब्रह्मसूत्रभाष्य ् ॥

सू णां वर्णानु :

शारीरकमीमांसाभाष्ये णतया उदाहृतानां श्रुतिस्मृतीत्यादिवाक्यानां वर्णानुक्रमः ।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि कठ. ३.१३
यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविंदन्नृषिषु प्रतिष्ठाम् ऋ. १०.७१.३
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । तै. ३.१
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन । सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् तै.२.९
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं मुं. १.१.६
यत्पांचजन्यया विशा ऋ. ८.५३.
यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि नारा. ८०
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः गी. ८.२३
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् बृ. २.४.१४; ४.५.१५
यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा छां. ७.२४.१
यत्र सुप्तो न ंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं बृ. ४.३.१९ मां. ५
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति बृ. २.४.१३; ४.५.१५
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति छां. ६.८.१
यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति छां. ३.१४.१
यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः कौ.३.३
यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय मुं. ३.२.८
यथा पृथिव्यामोषधयः ंभवन्ति मुं. १.१.७
यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो श. ब्रा. १०.६.३.२
यथोदकं शुद्धे शुद्धमा ्क्तं तादृगेव भवति कठ. ४.१५
य ोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः मुं. १.१.७
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि गी. १५.१२
यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं हिं वागप्येति प्राणं श. ब्रा. १०.३.३.६
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः मुं. ३.२.८
यदा सुप्तः स्वप्नं न ंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति कौ. ३.३
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां तै. २.
यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् कठ. ६.२
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह कठ. ४.१०
यदेष आकाश आनंदो न स्यात् तै. २.

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः मुं. १.१.६
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ गी.१०.४१
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । देव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं केन. १.४
यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं छां. ४.१०.५
यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम् तै. सं. २.२.१०.२
यद्वै तद्ब्र छां. ३.१२.६
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय गी. ८.६
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । गी. ३.१७
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते छां. ५.१८.२
यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च वैः मुं. २.२.५
यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः बृ. ४.४.१७
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः कठ. २.२४
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद : । अविज्ञातं केन २.३
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेत् ऐ. ब्रा. ३.८.१
यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत प्र. ५.५
यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य बृ. ३.७.२
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम मुं. १.१.९
यावत्संपातमुषित्वा छां. ५.१०.५
येन सूर्यस्तपति तेज द्धः तै. ब्रा. ३.१२.९.७
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् मुं. १.२.१३
येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् बृ. २.४.१३
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् गी. ४.११
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ठ. १.२०
ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रमसमेव ते वै गच्छन्ति कौषी. १.२
यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ऋ. २.६.
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः कठ. ५.७
योनिष्ट इंद्र निषदे अकारि ऋ. १.१०४.१
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै श्वे. ६.१८

शब्दार्थः

अथातो धर्मजिज्ञासा । अथ दाध्यय नंतरं अ तो वेदस्य वदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्यः ।

अधिकरणं विषयविभागः ।

अधिकारः आरंभः ।

अधिकारलक्षणं जै. . ६.१ ।

अध्यासः—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभा : अतस्मिंर द्बुद्धिरिति वा । स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः । दृष्टं दर्शनं, स्कारद्वारा पू दर्शनादवभास्यत इति पूर्व वभासः ।

अनुप्रवेशः संबंधः ।

अनुशयः कर्मशेषः ।

अपनयः वियोगः ।

अभिनिवेशो मिथ्याभिमानः ।

अभिविमीमीते निर्मिमीते ।

अवगतिः—आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यम् ।

अवाकी वागादिस द्रियरहितः ।

अहंकर्ता जीवात्मा ।

आत्मा यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते । इति स्मृतिः ।

इतरेतरभावः—अत्यं भेदः, तादात्म्यम् ।

ऊर्णनाभिः लूताकीटः ।

एकायनप्रक्रिया बृ. ४.५.१२

कार्यं शरीरं, करणं इंद्रियजातम् ।

क्षत्ता तः ।

तज्जलान्—तज्जलानं । तरि ज्जायते इति तज्जं, स्मिंल्लीयते इति ल्लं, तस्मिन्ननिति इति तदनं, इति तज्जलानं । तज न् इति छांद

रूप ।

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः । तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् ।

'तस्य ज्ञानमुपदेशः'—तस्य धर्मस्य ज्ञानं प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जै. १.५.

दहरत्वं अल्पत्वम् ।

निःश्रेयसं—नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षः ।

पुरुषः पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये वा शेते इति पुरुषः ।

पुरुषव्यापारः प्रयत्नः, पुरुषव्यापारतंत्रत्वं—पुरुषव्यापारः प्रयत्नः तत्र हेतुः यस्य तत्त्वम् ।

भव्यः—भवतीति भव्यः, साध्यः ।

भागिनी युक्ता । भागी युक्तः ।

भूमा व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमा ।

मात्राः । पंच शब्दादयः पंच पृथ्व्यादयः इति दश भूतमात्राः । पंच बुद्धींद्रियाणि पंच बुद्धयः इति दश प्रज्ञामात्राः ।

मीमांसा—विचारः, परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाची मी ांसा-शब्दः ।

वरणा भ्रूः ।

विद्यास्थानानि—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणानिरुक्तछंदोज्योतिषाणि षडंगानि । तेषां उपबृंहणं उपकरणम् ।

विप्रतिपत्तिः—विरुद्धा प्रतिपत्तिः ।

विलयनेन शोधनेन ।

विशयः ंशयः ।

शमदमादिसाधनसंपत्—लौकिकव्यापारान्मन : उपरमः मः । बाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा । निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानं । सर्वत्रास्ति । श्रद्धा । एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत् ।

शारीरकमीमांसा शरीरमेव शरीरकं तन्निवासी शारीरको जीवः तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमां ा ।

शुंगेन कार्येण ।

शेष `षित्वं अंगांगिभावः ।

शेषः संबंधसामान्यम् ।

समन्वयः सम्यगन्वयः । अन्वयः तात्पर्यविषयत्वम् ।

संप्रदायः गुरुशिष्यपरंपराध्ययनम् ।

संवेशनोद्गमनं लयोदयौ ।

साधनचतुष्टयं—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रा भोगाविरागः, शमदमादि ाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च ।

सुषयः छिद्राणि ।

सूत्रं—'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः ारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥' भा. आ. 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवाद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥' आ.

हृदयाद्यवदानानां आनंतर्यनियमः—'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इति अथाग्रशब्दाभ्यां आनंतर्यनियमः क्रमः ।

